

ELŐSZÓ AZ „1944 ÉS A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK” KÜLÖNSZÁMHOZ

Az akadémiai antiszemitizmus, a revizionizmus és a két világháború közötti faji ideológiák térhódítása a magyarországi társadalomtudományos gondolkodásban és intézményrendszerben eddig ritkán került az eszmetörténeti kutatások homlokterébe. 2014-ben, a Magyar Holokauszt Emlékév alkalmából egynapos konferenciánkon¹ azt a kérdést jártuk körül, hogy az antiszemitizmus és a faji politika miképp és milyen mértékben vált részévé a két világháború közötti egyetemi és akadémiai életnek, hogyan és milyen mértékben alakította a korabeli társadalomtudományi gondolkodást és kutatásokat, valamint milyen hatást gyakorolt a szellemi műhelyekre. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a korszak uralkodó társadalomtudományos és áltudományos irányzatai milyen ideológiai szerepet tölthettek be. A szociológia mellett a történettudomány, a néprajz, a társadalomföldrajz, a társadalomstatisztika, a filozófia, a *gender studies* és a pszichológia köréből hívtunk előadókat, hogy mutassák be saját tudományterületük történetében ezeket a tendenciákat. A konferencia sikerére való tekintettel felkértük a résztvevőket, írják meg tanulmányként is hozzászólásukat, a *socio.hu* pedig örömeinkre egy tematikus számot szentelt a megszületett anyagoknak. Nem került be e számba Dupcsik Csaba és Szikra Dorottya előadása, mert ők korábbi publikációikban foglalkoztak már a fenti kérdésekkel (Dupcsik 2009; Szikra 2008), illetve Szabó Á. Töhötöm egyéb elfoglaltságai miatt nem tudta írásos formába önteni előadását. Keményfi Róbert és Paksa Rudolf írását reményeink szerint a következő számban közöljük.

Karády Viktor a társadalomstatisztikának a társadalomtudományok kvantitatív megalapozásában betöltött szerepét szem előtt tartva írásában azt vizsgálja, milyen szerepet játszott a nemzetépítési folyamatban – előbb a Monarchia, majd a trianoni Magyarország területén – a népesség nemzetiségi-felekezeti összetételének statisztikai konstrukciója. Abból indul ki, hogy Magyarország volt a 19. században Európa egyetlen készülő nemzetállama, ahol az uralkodó magyar nemzeti-nyelvi tömb aránya az össznépeességben 40% alatti volt. Az erre reagáló nemzetiségi asszimilációs politika a térségben szinte egyedülállóan nagy hatással volt az anyanyelvre és a felekezetre alapozott nemzetiségi statisztika kifejlődésére Magyarországon. Ehhez járult a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó, jelentős zsidó bevándorlás, az emancipáció, a városiasodás és a gazdasági, szakmai, iskolai, nyelvi-kulturális, stb. mobilitás statisztikai „lekövetése”. Karády úgy látja, hogy a statisztikai megközelítésmód kezdetben nem kapott zsidóellenes árnyalatot, sőt, ahogy írja, az 1840-es emancipáció után a hivatalos nyelvben még a dehonesztálónak tekintett „zsidó” szót is „izraelitával” helyettesítették. Mindazonáltal már elég korán megjelennek zsidóellenes megfogalmazások, és a századvégtől – különösen a Katolikus Néppárt megalakulásától és a modern katolikus mozgalmak megjelenésétől kezdve – egyre erőteljesebben használnak egyes szerzők vallási adatokat antiszemita érvelésük alátámasztására. Ez a statisztikai érvelés hagyományozódott át később a szélsőjobboldali propagandára, de nemcsak arra, hanem az első világháború idején zajló baloldali

1 <http://szociologia.tk.mta.hu/esemeny/2014/10/1944-es-a-magyar-tarsadalomtudomanyok-konferencia>

vitákra is. Az első háború végi sajtó szintén beemeli e statisztikai adatokat a zsidóüldözés retorikájába, majd az 1920-as *numerus clausus* immár jogi diszkriminációs eszközként alkalmazza ezeket.

A statisztikus szaktekintélyként Karády és mások által is sokat méltatott Kovács Alajos (1924–1936 között a Központi Statisztikai Hivatal elnöke) már 1922-től a „zsidó térfoglalás” diskurzív keretébe helyezi a statisztikákat, később ez a keret az „őrségváltás” és a „fajvédelem” témáival is kiegészül. Az 1923-ban alapított, amúgy magas szakmai színvonalú *Magyar Statisztikai Szemle*, valamint a többi hivatalos kiadvány különösen 1938 után egyre több anyagot hoz a „fajvédelem” és az „őrségváltás” témájában. A „végső megoldást” ilyen értelemben – noha 1938-ig tudományos integritását igyekezett megőrizni – a KSH aktív módon is előkészítette.

Karády alaptétele sarkítva úgy is megfogalmazható, hogy a statisztika mindvégig szakszerű maradt, ám gyengének bizonyult az antiszemita értelmezéssel szemben. Ezt a tételt vizsgálja meg hozzászólásában Ignác Károly és Bartha Ákos. Előbbi elsősorban az etnikai csoportok statisztikai számbavételének kategorizálási és kvantifikációs nehézségeire fókuszál, és hangsúlyozza, hogy a leegyszerűsítő statisztikai érvelés megágyaz a szintén leegyszerűsítő – és társadalomtörténeti értelemben nem feltétlenül megalapozott – tételeknek a zsidóság kollektív és általános modernizációjáról. Ignác arra is felhívja a figyelmet, hogy a statisztikai diskurzus rekonstrukciójához elengedhetetlen magának az intézménynek, s az abban tevékenykedő statisztikusok munkásságának és politikai szerepvállalásának az elemzése is. Kovács Alajos éppen azzal vált „elismert” statisztikussá Magyarországon, hogy közéleti tevékenységében, publicisztikájában központi helyen tárgyalta a „zsidókérdést”. Mint ahogy a *Magyar Statisztikai Szemle* rendszeresen helyet adott antiszemita irányultságú cikkeknek – ha nem is a címükben. Bartha Ákos szintén a magyarországi zsidóság heterogenitását hangsúlyozza, és hiányolja annak nyomon követését, miképp szivárgott be a honi szociológiai diskurzusba az antiszemita statisztikai nyelvezet (pl. Erdei Ferencnél).

Halmos Károly fogalomtörténeti nézőpontból tekinti át, reflektálva a legújabb történészviták tanulságaira, az antiszemita habitus és az antiszemita nyelvi pragmatika különbségeit a két háború közötti reprezentatív történelmi műveken keresztül. A két világháború közötti történészi antiszemizmust árnyalva megállapítja, hogy a történészek befolyása a politikai közbeszédre egyrészt korlátozott volt azáltal, hogy tudományos vagy világnézeti álláspontjuk csak a szűkebb szakmai közönséghez jutott el, másrészt az antiszemita történelmi érvelés nemcsak a történész berkekben jelenhetett meg, s végül, a nagy hatású történészek között csak kevesen alkalmazták a „nyers” zsidóellenes érveket. A fogalomtörténeti megszorítások után Halmos a következő műveket elemzi az antiszemita és a fajvédelmi pragmatika szempontjából: Szekfű Gyula *Három nemzedékének* különböző kiadásai; Farkas Gyula *Az asszimiláció kora* című irodalomtörténeti munkája; Mályusz Elemér néhány, a polgárság történetét érintő műve; Szabó István népiségtörténeti jellegű összefoglalója; Hajnal István *Az osztálytársadalom* című tanulmánya; Erdei Ferenc szárszói beszéde és egy ehhez kapcsolódó nagyobb lélegzetű, föltehetőleg egy tervezett könyvéhez készült kézírata; Bibó István a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmánya és Ravasz László egy 1960-ból származó kézírata a zsidókérdésről.

Ha a két háború közti szociológiai gondolkodásról, illetve gyakorlatról van szó, nem hagyható figyelmen kívül a népi szociográfia, illetve a falukutató mozgalom. Tanulmányának első részében Nagy Endre felállít egy antiszemizmus-tipológiát, amelynek alapját Bibó Istvánnak a népiek zsidóellenességéről alkotott elképzelései

adják. Nagy a tipológiát két területen alkalmazza. Egyrészt megvizsgálja Bibó és Erdei Ferenc közéleti megnyilvánulásait, konkrétan azt elemzi, hogy miért nem adták nevüket az első zsidótörvény elleni tiltakozáshoz. A falukutató mozgalom a szerző szerint beleilleszkedett a korszak közéleti atmoszférájába, amely a „zsidókérdést” napirenden tartotta. A skála itt az olykor jóindulatú, olykor ellenséges etnikai különbségtudati megnyilvánulástól az intellektuális antiszemitizmusig terjed. Erdei és Bibó közéleti szerepvállalásában egyfajta „osztályharcos antiszemitizmust” azonosít, ami a harmincas évektől egészen a zsidó deportálásokig érezhető volt, mint a kapitalista, vagy úri zsidó rend elleni averzió. Ezt a hozzáállást Nagy szerint később felülírta az 1944-es felismerés, hogy a különbségtevést elnyomó és elnyomott zsidó között nem lehet megtenni. Másrészt a tanulmány Erdei *A magyar társadalom a két világháború között* című munkájával foglalkozik, amelyben a szerző az „osztályharcos antiszemitizmus” mellett az intellektuális zsidóellenesség nyomát is felfedezi.

Szabari Vera tanulmánya azzal foglalkozik, hogy milyen hatást gyakorolt a nemzetiszocialista szellem és a faji politika a két világháború közötti társadalomtudományos gondolkodásra és az annak keretétől szolgáló egyetemi és akadémiai életre. Ez a kérdésfeltevés magában foglalja annak tisztázását, hogy mit is értünk tulajdonképpen magyar szociológián a két világháború között. A szerző másrészt a Horthy-rendszer kultúrpolitikájának részeként megvalósuló társadalomtudományi intézményesülésre helyezi a hangsúlyt. Bár foglalkozik a század elején a hazai szociológia progresszív irányzataival szemben megfogalmazott, elsősorban annak állítólagosan „nemzetietlen” voltát felrováó vádakkal, részletesen azt az 1919 utáni folyamatot elemzi, amelynek állomásai a *numerus causustól* a Magyar Szociográfiai Intézet létrehozásán, a Társadalomtudományi Szakosztály átalakításán, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület újraélesztésén keresztül vezet a szociológia tanszék 1942-es megalakulásáig a budapesti egyetemen. A magát nemzeti-kereszténynek nevező rendszer ideológiai elvárásainak megfelelő társadalomtudomány szellemtudományi jellegű, középpontban a nemzet, a nép és a néplélek kérdéseivel. Szabari ezen kívül a középosztály problémáját vizsgálja meg, amelyben hangsúlyosan jelent meg a keresztény-nemzeti egység kérdése. Weis István munkáiban elemzi az antiszemita megfogalmazásokat, elsősorban a „zsidó térhódítás” képzetét.

Erős Ferenc a magyar pszichológia történetének egyik eddig elhallgatott, elfeledett, alul-kutatott fejezetét vizsgálja, mégpedig azt, hogy milyen hatást gyakorolt a 19. század első felének ideológiai hulláma – értsd nacionalizmus és ennek megannyi mutációja, mint a fajelmélet, eugenika stb. – a pszichológia tudományterületére. Erős a század első felét a pszichológia intézményesülése viszontagságos időszakának írja le. Művelői alapvetően az ún. „határterületekről” érkeznek, s a különféle elméleti, gyakorlati, fogalmi és módszertani megközelítések ötvözésével egy interdiszciplináris alapokon nyugvó, hibrid, ám témákban és szellemiségben progresszív tudomány képe születik meg. A Tanácsköztársaság bukásával azonban mindez lassan a hatalom martalékává válik, s a kezdeti önkéntes kivonulást vagy elvonulást követően az 1930-as évek faji törvényei jogilag is elzárják az utat az értelmiségiek és a pszichológiát művelők előtt. Erős a kor meghatározó folyóiratán – az 1928-ban alakult Magyar Pszichológiai Társaság lapján – a *Magyar Pszichológiai Szemlén* keresztül vizsgálja a pszichológián belüli kialakuló, domináns irányzatokat. A lap kezdeti küldetése az volt, hogy elősegítse a pszichológia professzionalizálódását és tiszta, önálló tudományként való elismerését, ugyanakkor a 30-as évek végétől fokozatosan szüremkednek be a tudományosság címkéje alatt olyan (a legjóhiszeműbben is csak kvázi-tudományosnak minősülő) elméleti megközelítések és kutatási területek, mint a nemzetlélektan vagy

nemzetkarakterológia. Mindez, azaz a társadalmi jelenségek (nép-, nemzet-, társadalom-) lélektani magyarázata külföldön sem ismeretlen irányzat, sőt, első jelentős képviselője, az ún. néplélektan alapítóatyja, Wilhelm Wundt, aki 1929-ben írta meg *Völkerpsychologie* című munkáját, de említhetnénk a francia Lucien Lévy-Bruhl vagy az angol Sir James George Frazer is. Erős a magyarországi lélektani irányzat képviselőiből szemezget és mutatja be főbb alakjaikat, így például Benedek László elmeorvost, az eugenika képviselőjét és Boda István főiskolai tanárt, akik nemzetpolitikai célként jelölik meg a nemzet lelkének, lelkiállapotának erősítését. Boda a lelki megújítás címén egy magasabbrendű személyiségtípus létrehozását propagálja, melynek burkolt ideológiai alapjától, a fajelmélettől és annak antiszemitizmusától lehetetlen eltekinteni. Somogyi József filozófia- és pedagógiaprofesszor szintén fontosnak tartotta az emberek lelki és testi jegyek szerinti kategorizálását, de kritikusan viszonyult a náci fajelmélethez, annak tudománytalansága, szubjektivitása, illetve agressziója miatt. Javaslat szerint a fajelmélet az egymás közötti jó viszonyt kell, hogy elősegítse, ami a zsidóság esetében a „krisztianizálódással” valósulhat meg, kizárólag abban az esetben, ha a keresztény világ is nyitott és befogadó. Igaz, az elemzett szerzők közül Boda is használ kérdőíves kutatást tipológiája sikeressége érdekében, azonban Harkai Schiller Pál az, aki operacionalizálja is elméleti feltevéseit, s elsősorban a cselekvésen keresztüli jellem- és lélektan-vizsgálatokat végzett. Harkai „hajlékonyságával” kitűnően lavírozott a különböző ideológiai alapokon nyugvó rezsimekben, így talán nem meglepő, hogy a mai napig névadója egy debreceni iskolának.

A testen gyakorolt hatalom elválaszthatatlan az adott korszak hatalmi, ideológiai berendezkedésétől és a normatív vagy éppen látens módon működő diskurzív gyakorlatoktól. Bokor Zsuzsa tanulmányának középpontjában a női test áll, amit az eugenika diskurzív és formalizált, intézményesített terein keresztül vizsgál. Azaz Bokor nem pusztán a faji kizárás alapjának és egyik lehetséges eszközének tekinti az eugenika diskurzusát, hanem az egész társadalomra – azon belül is kifejezetten a „nő”-re, mint a kulturálisan meghatározott, a nemzetet szimbolikusan megtestesítő, tiszta és szűzi teste – vonatkozó ideológiának. A diskurzus, mely kezdetben a magyar nemzet biológiai potenciálját kívánta feljavítani, az első világháború után vált keresztény-nemzeti elkötelezettségűvé, s az 1940-es évektől restriktív, így a termékenység helyett a közegészségügyi és higiéniai aspektusai kerültek előtérbe, legfőbb területeit pedig a családvédelem, a csecsemő- és nővédelem, a nemi betegségek és más ún. társadalmi betegségek leküzdése jelentették. Doros Gábor orvos eugenikával kapcsolatos gondolatait elemezve Bokor megállapítja, hogy a nő és annak teste puszta eszköz a nemzet fejlődése, gyarapodása szempontjából; a nő felelősséggel tartozik a nemzet felé és hibáztatható, amennyiben az megindul a romlás útján. Bokor tanulmányának második felében a Doros által (is) alapított intézmény, a Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen (MELE) működését vizsgálja. A MELE küldetését kezdetben a jótékony és az erkölcsi gondozás jellemezte, ám „a háború után nemzeti keretben értelmezi tovább a segítő munkát, és fokozottabban ráhangolódik a magyar eugenikai gondolkodás főbb irányvonalaira,” azaz egy életképes és (faji értelemben) tiszta nemzedék megteremtésének szükségességére. Így a MELE szorosan együttműködött az erkölcsrendészettel, az „eltévelyedő” lányokat munkára neveléssel próbálta jobb belátásra bírni, részt vett a jogalkotásban, illetve pályaudvarokon létesített „információs pontokat”, vagy a prostitúció és a leánykereskedelem karmai közül „mentett ki” lányokat. Célcsoportjába leginkább azok a nők tartoztak, akik sérülékenyek és elveszettek bizonyultak a háború után – így leginkább az árvák, a lánygyerekek – s testükön, azaz a nemzet tisztaságán könnyebb volt foltot ejteni.

Nem kétséges, hogy a konferencia-előadások és az ebben a különszámban közölt írások csupán a téma felvetését célozzák, annak kimerítő tárgyalásához még számos új kutatás – és úgy véljük, olykor új kutatói szemlélet is – szükséges. Az elmúlt évek történészvitái számos tabut megérintettek már a két világháború közötti eszmei hagyományból, s sorra születnek kutatások az akadémiai és egyetemi antiszemitizmus témájában is.

HIVATKOZÁSOK

Dupcsik Cs. (2009) *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest: Osiris.

Szikra D. (2008) A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég* (48): 2, 35–77.

A MAGYAR NEMZETISÉGI STATISZTIKA A „ZSIDÓ TÉRFOGLALÁSIG” ÉS AZ „ŐRSÉGVÁLTÁSIG”

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.6

ABSZTRAKT

A tanulmány áttekinti a honi statisztikai irodalom fejlődését a zsidó népesség helyzetének bemutatása szempontjából. Az etnikai sokféleség témájára már korán, a reformkor óta komoly tudományos figyelem irányult (Fényes Elekkel kezdődően) akárcsak az egész soknemzetiségű Habsburg Monarchiában, annál is inkább, hogy a nemzetépítés folyamán Magyarország volt az egyetlen európai államalakulat, melyben nem volt sem vallási, sem etnikai többség. Az intenzív zsidó bevándorlás 1848-ig, majd a zsidóság magas természetes szaporodása, kiemelkedően gyors pogárosulása és magyarosodása továbbra is fenntartotta ezt a figyelmet. Mindez kitűnő népmozgalmi, iskolai, felekezeti és rétegstatisztikákat produkált a dualista kor végéig – gyakorlatilag zsidóellenes felhangok nélkül. Ilyenek azonban 1900 után rendre megjelentek nem hivatalos adatközlésekben, követve az antiszemita közbeszéd eldurvulását, különösen a Világháború előtti és alatti években. 1919 után e téren is korszakváltás történt. A hivatalos, főképp az országos adatközlésekben már az 1910-es népszámlálás utolsó, összefoglaló kötetének 1920-as kiadásában is megtalálni a zsidók és nem zsidók szembeállításával szerkesztett táblázatokat, melyek bemutatása a keresztény kurzus antiszemita retorikájával történt. Szerzője, a neves „fajvédő”, Kovács Alajos 1922-ben magánkiadásban publikálta hasonló szellemben az első összefoglaló tanulmányt a zsidóság hazai „térfooglalásáról”, mely után kevéssel a Központi Statisztikai Hivatal elnökévé nevezték ki (1924–1936). Ezután a „térfooglalás”, a zsidó „túlsúly” s annak veszélyei, az „őrségváltás” témája bekerült a hivatalos statisztikai irodalom szellemi kelléktárába, anélkül, hogy eluralta volna azt – különösen a fővárosi hivatal közleményeiben. Ezek sokáig megtartották hivatali semlegességüket e téren, legalább a zsidótörvények éveiig, valószínűleg a hivatalvezető Illyefalvy Lajos mértéktartó irányelveinek köszönhetően. A Vészkorszak statisztikai mérlege kettős. A zsidóellenes adatértelmezések megsokszorozódásával szemben sok szakember megőrizte munkájának tudományos objektivitását és hitelét.

Kulcsszavak: statisztika, antiszemitizmus, tudományos semlegesség, tudományos előítéletesség.

ABSTRACT

This is an overview of the development of the statistical literature concerning the situation of the Jewish population in the country. Serious scholarly attention was focused on the problem area since the early 19th century (starting with Elek Fényes, the founding father of modern statistics in Hungary), just like in the whole multi-ethnic Habsburg Monarchy, due also to the fact that Hungary was the unique would-be nation state without ethnic and/or denominational majority proper in Europe. The intensity of immigration till 1848, later the high natural growth, the accelerated modernization and Magyarization of the Jewish population

continued to maintain this interest, conducive to statistics on population movements, education, religion, social stratification, etc. of quite exceptional quality and practically without anti-Semitic comments till the end of the Dual Monarchy. This was not the case of privately published statistical references, following the exacerbation of anti-Jewish public discourse, especially during the First World War. 1919 represents an epochal change in this respect, too. The last volume of the data presentation of the 1910 census, edited in 1920 by Alajos Kovács, various tables opposing globally Jews and non Jews, resorted already to the anti-Semitic rhetoric of the ‘Christian Course regime’. The author, a notorious ‘protector of the Hungarian race’ published in private edition the first general overview of ‘the conquest of social space’ of Jewry in Hungary (1922), not much before becoming the head of the Central Statistical Bureau (1924–1936). Henceforth topics of the mounting right extremism, like the ‘Jewish conquest of space’, the ‘Jewish overweight and its dangers’, ‘the changing of the guard’ entered into the intellectual arsenal of state statistics. Still this did not turn into a dominant trend, at least not before the first anti-Jewish law (1938), especially not in publications of the Budapest Bureau of Statistics, thanks probably to its director Lajos Illyefalvy. Finally the balance sheet of the Nazification process is a dual one. On the one hand, there was a multiplication of anti-Jewish data collections and interpretations. On the other hand, several experts maintained their scholarly objectivity and credibility till the end.

Keywords: statistics, anti-Semitism, scholarly neutrality, prejudiced scholarship

A honi társadalomstatisztika az induló társadalomtudományok legfontosabb bázisaként már a 19. századi kezdetektől fogva különös figyelemmel fordult a népesség nemzetiségi-felekezeti megosztottságának kérdésköréhez. Az ide irányuló erőfeszítések tétje lévén az, hogy Magyarország volt a 19. században Európa egyetlen készülő nemzetállama, ahol a nemzetépítő feudális elit képviselte etnikai tömb kezdetben (a nemzetépítés kiinduló fázisában a 19. század első felében) alig 40%-nyi – több becslés szerint ez alatti – kisebbséget alkotott az össznépességben. Ráadásul majdnem ugyanannyira megosztott volt a fiatal honi államalakulat vallási szempontból, amennyiben az ellenreformáció felekezeti háborúiból kiemelkedő egykori római katolikus államvallás a népesség kb. 47%-át képviselte, a maradék lakosság pedig megosztott a nyugati és keleti kereszténység különböző kategóriái és a zsidók között. Ez utóbbiak arányszáma a 18. századtól kezdve, különösen Lengyelország századvégi felosztása után 1848-ig, az intenzív bevándorlás révén s később a természetes szaporodás intenzitása miatt állandóan növekedett, így a 20. században már az össznépesség 5%-át is meghaladta. Felekezetiileg minden, a reformációt követő vallásháborúkat lezáró vesztfáliai béke (1648) óta alakult európai államképződés egyértelmű felekezeti többséggel bírt – a Magyar Királyságon kívül. (Ez alól csak Hollandia tekinthető egy másfajta kivételnek a modern korban, amennyiben a katolikus belga tartományok 1830 utáni elszakadása ellenére, a maradék katolikus népesség demográfiai dinamizmusa következtében a huszadik században visszajára fordult a sokáig fennálló református népességi dominancia.) Hasonlóan megosztott, heterogén nyelvi-kulturális és etnikai összetételt valójában egyetlen modernkori európai állam népessége sem mutatott tehát fel. Ezt csak az állami léthez 1918 után jutó Lettország közelítette meg (a nemzetállamok között) és persze a Svájci államszövetség, amely nem volt nemzetállam.

Mindez talán elégségesen magyarázza, hogy nálunk a – németek és szlovákok mellett – többségében

magyar etnikai háttérű liberális nemesség számára a nemzetállami fejlődés létkérdése lett, nemzetideológiát hordozva és megvalósítva a kulturális kisebbségek „asszimilációja”. Ehhez is kötődött az a figyelem, amellyel az állami statisztikai szolgálatok a nemzetiségi és a felekezeti megosztottság kérdéseit kezdettől fogva követték. Igaz, ennek a statisztikai érdeklődésnek korai modellje már megtalálható volt a birodalmi szinten ugyancsak rendkívül soknemzetiségű és viszonylag szintén sokfelekezetű Habsburg Monarchia statisztikai apparátusánál. Az első kezdeményezések nálunk is visszanyúlnak Fényes Elek reformkori, magántudósként végrehajtott felméréseihez¹, melyek fiatalon a Tudományos Akadémia első tagjainak sorába juttatták (1836-ban). Az első 1848-as nemzeti kormány belügyminisztere érthetően őt bízta meg egy országos statisztikai hivatal szervezésével. Az indokokhoz hozzájárult persze az is, hogy a Habsburg Monarchia ténylegesen soknemzetiségű és valamelyest még a Lajtán túli tartományaiban is részben többfelekezetű államalakulatot képezett (csekélyebb protestáns, de jelentősebb zsidó, görög-katolikus és görögkeleti népeiségekkel). Ennek tudható be, hogy a birodalom adminisztratív modernizációjával már a 18. században kialakult statisztikai apparátus is kezdeteitől fogva nyomon követte a nemzetiségi és vallási különbségek alakulását minden olyan téren, amely befolyásolhatta a birodalom hatalmi vagy gazdasági viszonyait, beleértve a lélekszámot és a népmozgalmat, a birtokmegosztást, az elitképzést, a foglalkozásbeli rétegezettséget, a városiasodást, az írástudást, a nyelvhasználatot – mely utóbbi az etnikai hovatartozás és a nemzetiségi „asszimiláció” kizárólagos kritériumaként fungált. A honi statisztika sokáig a birodalmi mintát követte. Önállósodása után, a kiegyezés korában már mondhatni meg is haladta ezt rafináltságban, újfajta mutatók mozgósításában, melyek addig nem ismert dimenzióit tárták fel országos vagy főként fővárosi méretekben a nemzetiségi csoportok és vallási közösségek kollektív tulajdonságainak. A magyar statisztikai szolgálat produktumainak minőségét jelentősen emelte ugyanis az, hogy a Központi Statisztikai Hivatal mellett (a kiegyezés után a német háttérű Keleti Károly vezetésével) egyre jobban kifejlődött fővárosi megfelelője (1870-től a zsidó eredetű s később nemesített Kőrösy József irányítása alatt).

Mindennek eredményeképp Magyarországon körülbelül abban a korban – Budapestre nézve 1870-től, országosan az 1890-es népszámlálástól kezdődően – kerültek kidolgozásra a népesség kollektív adottságaira vonatkozó, s az időben egyre finomabb és pontosabb információk a felekezeti és anyanyelvi (vagy „első beszélt nyelvi”) változókkal keresztezve, amikor Nyugat-Európában a szekularizáció következtében megszűntek minden effajta adatgyűjtést és publikációt. Még az állam felekezeti semlegesítésében elmaradt Poroszország egyetemsein sem rögzítették a diákok vallási adatait (már a császárság 1871-es megalakulása előtt sem). Ezeket pedig Magyarországon vagy Ausztriában még az 1945-ös rendszerváltást követő első években is megtalálni. A francia népszámlálások utoljára éppen 1871-ben közöltek a népesség felekezeti megosztására információt, de csak összesítve, mindenfajta más adalékkal való statisztikai kombináció nélkül. Ezt a példát a legtöbb nyugati állam is követte.

Ami a zsidóság statisztikai dokumentálását illeti, ez Magyarországon hosszú ideig – az 1941-es népszámlálásig – megmaradt a felekezeti hovatartozás regisztrációja szintjén. 1941-ben kérdeztek először (és utoljára) a nemzetiségi hovatartozásra és nem csak legfőbb beszélt nyelvre.² A zsidók kizárólag vallási besorolásának fő

1 *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*, I–VI, Pest, 1836–1840.

2 Majd ez képezi 1946–47-ben a minden jogállambeli statisztikai törvényt és szabályt megcsúfoló hivatkozási alapot arra, hogy a

oka az volt, hogy a Kettős Monarchiában az etnikai hovatartozást az érintettek által deklarált anyanyelvvél vagy legfőbb használt nyelvvél határozták meg. A magyarországi, s gyakorlatilag kizárólag askená zsidók besorolása, már a gyakori többnyelvűségük miatt is, sokáig kérdésesnek bizonyult. A használt főbb nyelvek szempontjából mindig is – bár az időben erősen változó mértékben – meg voltak osztva az írásos hagyományt hordozó héber, a beszélt német származéknnyelvek (jiddis, jiddis-német dialektusok) és a helyi népességi többség (például a Felvidéken a szlovák) vagy az országosan uralkodó magyar etnikum nyelve között. Mivel a statisztikák csak az adminisztráció által „elismert” nyelvek használatáról számoltak be, s a zsidó nyelveket és dialektusokat nem sorolták ezek közé, a zsidóságot etnikailag az egyik „bevett” kategóriában tüntették fel. A jiddisajkúak így rendre „németek” lettek minden további minősítés nélkül. Az állam által elismert nyelvek státusát ugyanis intézményesen támogatták. Csak ezeken lehetett anyakönyveket vagy más hivatalos okmányokat kiállítani, jogi ügyleteket intézni, iskoláztatni (legalábbis nyilvános jogú iskolákat működtetni) és a népszámlálásokon is csak ezek egyikét lehetett bejegyeztetni.

Ennek az intézményes statisztikai szabálynak többfajta torzító hátulütője támadt a modernizálódó zsidóság kollektív profiljának azonosításánál. A jiddisajkúak „németesítése” egyike volt az így bevezetett súlyos pontatlanságoknak, mivel például nem engedte meg a nyugati ausztriai tartományokból származó németajkúak és az észak-keleti bevándorlásból származó jiddisajkúak megkülönböztetését. A másik lényeges következményt a zsidóság belső vallási megosztottságának igen gyenge statisztikai adatolása képezte. Mivel az 1867-es polgári egyenlősítő vagy emancipációs és az 1895-ös „vallási recepció” törvény csak egyetlen izraelita vallásfelekezetet ismert el, a már korábban is meglévő belső szakadás rabbinikus ortodoxok, haszidok, neológok, „status quo ante” jellegűek és szekuláris (nem vallástartó) zsidók között, amelyek az 1868-as „zsidó kongresszus” után részben intézményes hálózatokban is elkülönültek, csak kivételesen, sommásan s korlátozott időtartamra nyert publikus statisztikai leképezést.³ További problémát jelentett a vallásukat elhagyó vagy vegyes zsidó-keresztény házasságból születő és zsidóként vagy – mint legtöbbször – keresztényként felnövő részlegesen zsidó származásúak ignorálása a népszámlálás adatfelvételében. Erre nézve is az egyetlen kivételt a zsidótörvények alatti 1941-es népszámlálás képezte, melyben a szülők és a nagyszülők vallását is be kellett jelenteni. Így lehetett azonosítani a zsidóságnak az 1939-es és 1941-es zsidótörvények szerint törvényesen definiált különböző kategóriáit.⁴ Pedig a társadalmi valóságban a „vegyes háttérűeket” az uralkodó közvélemény (ez a keresztényekre éppúgy vonatkozott, mint a zsidókra) sokáig elkülönítette a többi kereszténytől. A „vegyes származási háttér” nem csak az érintettek önmeghatározásában, de társadalmi önérvényesítési lehetőségeiben, emberi kapcsolathálózában, lakóközret- vagy iskolaválasztásában s természetesen foglalkozási rétegzettségében is az itt nem tárgyalható nemzeti asszimilációs folyamatok dinamikája keretében nagy szerepet játszott. Igaz, hogy a nép-

svábokat kitelepítsék.

3 1897-ben s néhány évig azután a *Magyar statisztikai évkönyvek* a három nagy hitközségi irányzat megkülönböztetésével közölt megyesoros adatokat egyes közjogilag releváns rituális aktusokról (házasságokról és körülmetéltetésekről). Néhány századfordulós évre arra is van adat, hogy milyen nyelven prédikáltak a hitszónokok a különböző – ortodox, neológ és „status quo ante” típusú – zsinagógákban és imaházakban.

4 Ezeknek az adatoknak a gyűjtése és publikálása az 1939-es ún. második, majd az 1941-es ún. harmadik zsidótörvényhez kötődik, amelyek náci módra tétélesen meghatározták a zsidók közjogi státuszát (zsidó, zsidónak számító keresztény, „mentesített” – kereszténynek számító – zsidó származású keresztény). Mindez tényleges felekezetüktől függetlenül történt egy komplex kritériumrendszer szerint, melyben szerepet játszott az érintettek esetleges korábbi vallása, szüleik és nagyszüleik vallása, illetve a keresztény egyházakba áttérteknél az aposztázia dátuma. Az eredmények újabb feldolgozását lásd *A zsidó népesség...* (1993).

mozgalmi adatgyűjtésben már korán – az állami anyakönyvezés 1895-ös bevezetésétől kezdve – felvették a vegyes házasságokból származó leszármazottak vallását is, akárcsak a felekezeti, sőt az anyanyelvileg vegyes házasságra lépők vallását és anyanyelvét. Ugyanettől kezdve a vallásváltás is pontos regisztráció tárgyát képezte az egyházi tevékenységek országos statisztikájában.

E téren egyébként ugyan nem kizárólag, mégis legfőképp a zsidó népesség egyes – leginkább hagyományőrző–részeit érintette az állami anyakönyvezéssel és általában többszempontról az állami törvényhozással fenntartott többé-kevésbé laza kapcsolat. Ez például azzal járt, hogy a szigorúan ortodox zsidóság egy része sokáig nem küldte gyermekeit nyilvános jogú iskolába, s ilyeneket hitközségeik nem is alapítottak. Az is gyakran előfordult 1895 után, hogy nem tértek át a születések és a házasságok állami anyakönyvezésére. Ennek folytán az adminisztráció s így a hivatalos statisztikai adatszolgáltatás a születések tetemes részét házasságon kívülként (a korabeli definíció szerint „törvénytelenként”), a csak rabbi által szentesített házasságokat pedig „vadházasságként” kezelte.

Kezdetben ezeknek a felekezeti statisztikáknak egyáltalán nem volt zsidóellenes árnyalata. Az is csak egészen ritkán és mindig a legsemlegesebb magyarázatok kíséretében fordult elő – mint a fent említett belső megosztottságra vonatkozó adatszolgáltatásnál –, hogy a zsidó népességet külön kategóriaként vették volna górcső alá. A liberális rezsim politikai koncepciójában és retorikájában a zsidóság még nemzetiségi kisebbséget sem képezett, pusztán egy felekezeti csoportot. Ezt a nézetet emelte hivatalos doktrínává az 1895-ös „receptós törvény”, amely az izraelita vallásfelekezetnek globálisan a nagy „bevett” keresztény felekezethez hasonló pozíciót, társadalmi méltóságot és állami támogatást biztosított. Ezután a statisztikai nyelvezetben még a korábban használatos „mózeshitű” vagy „zsidó” szót is „izraelitával” helyettesítették. Ez a szabály egészen a zsidótörvények koráig érvényesült. A „zsidó” megnevezés ugyanis dehonesztálónak hathatott annyiban is, hogy nemzetiségi (nemzeti kisebbségi) állapotra utalt, de különösen azért, mert az 1870-es és 1880-as évek széles sajtóvisszhangot nyert antiszemita kampányai már szitokszóvá is tették. Hivatalos statisztikákban jelentősebb változás e téren csak 1919 után történt.

Más volt a helyzet a statisztikai adatszolgáltatás nem hivatalos felhasználásánál. A zsidóság helyzetére nézve a legtöbb területre kiterjedő vallási bontású adatokat az 1900-as években kezdték el militáns antiszemita célzattal felhasználni. Ez egybeesett a Katolikus Néppárt zászlóbontása (1895) és a liberális valláspolitikai törvényhozás (1894–96) után felerősödő konzervatív gazdasági („agrárius”) mozgalmak (mint az 1898-ban alapított *Hangya*) és a modern köntösben és új szervezeti apparátussal megjelenő katolikus társadalmi szervezetek színre lépésével. A *Mária kongregáció*, az új katolikus sajtó, az ún. „egyetemi keresztmozgalom”, a *Regnum Marianum* mind 1900-ban vagy a következő években indultak, egy időben Prohászka Ottokár és Bangha Béla egyre intenzívebb közéleti szerepvállalásával. Mindezek, mint ismeretes, a modern szélsőjobboldali mozgalmak legfőbb szálláscsinálóinak bizonyultak. Ezen ideológiai kezdeményezéseknek a kíséretében jelennek meg az első erősen judeofób töltetű könyvek, melyek a zsidókat statisztikailag a többségi népességgel szembeállítják, kiemelve polgárosodottsági előnyhelyzetüket, jobb vagyoni viszonyukat, magasabb jövedelmüket.⁵ Ebben az összefüggésben már szerepet a kap az „előzönlés”, az „invázió” toposza, amellyel, hogy a zsidóellenes zsur-

⁵ Ilyenek voltak Petrássevich Géza és Weszprémi Károly erősen zsidóellenes töltetű esszéi. Petrássevich 1900, 1904, Weszprémi 1907.

nalizmus megalkotja és elterjeszti a gazdaságban és a közéletben tevékeny zsidó részvételnek „térhódítás” alakjában való megbélyegzését, melyet majd a keresztény kurzus statisztikai irodalma is átvesz. Hencz Károly és Kmety Károly képviselők ilyen publikációk számadataira hivatkozva már 1907-ben *numerus clausus*-t követeltek a parlamentben – ekkor még minden következmény nélkül.

Ráadásul a nemzetiségi kérdés antiszemita felhangoktól sem mentes statisztikai vizsgálata a baloldalon is megjelenik, közte magának a „zsidókérdésnek” is – mint olyannak – a megfogalmazása. Erre példákat az ellenzéki értelmiség legfőbb fórumaiban bőven lehet találni, így az 1901-ben alakuló Társadalomtudományi Társaságban, amely 1906-ban szétválik egy jórészt zsidó értelmiségi részleggé (ez megtartotta a csoportosulás eredeti nevét és folyóiratát, a *Husadik Század*-ot) és a „Magyar Társadalomtudományi Társasággá”. (Ezektől az évektől vált az uralkodó nyilvánosságban megkülönböztető jelleggel elterjedő „magyar” vagy „nemzeti” megnevezés egyre inkább a „nem zsidó” minősítés fedőnevévé.) Az 1908-ban induló Galilei kör vitáiban is fontos hivatkozási ponttá válnak a zsidóságra vonatkozó statisztikák. Ágoston Péter vihart kavaró könyve (Ágoston 1917) erősen támaszkodik ezekre, kiváltva a radikál-szocialista beállítottságú baloldalon is egy vitát a „zsidókérdésről”, melynek csúcspontját a *Husadik Század* 1918-as idevágó körkérdésére adott válaszok képezik. Mindenesetre a Világháború előtti és alatti évtizedben fogalmazódik meg a baloldali publicisztikában (nem kisorszt Ady és Jászi nyomán) a „két Magyarország” koncepciója, melyet a keresztény kurzus politikai retorikája és statisztikai irodalma is fel fog használni, immár kifejezetten antiszemita éllel.

Ennek már a fehérterrort követő években többfajta objektivációját lehet tetten érni. A keresztény kurzus sajtója, parlamenti vitái, antiszemita diáktüntetései (az egyetemeken ritualizált „zsidóverések”) égisze alatt bevezetett zsidóellenes toposzok – az „őrségváltás” vagy a „keresztény fajvédelem”, a „zsidó térhódítás” stigmatizálása – leképződnek már az 1920-as évek hivatalos statisztikaiban is. Az antiszemita hisztéria persze először csak a tudományos nyelv szűrőjén kerül át hivatalos publikációkba. Erre jó példa az 1910-es népszámlálás utolsó, összefoglaló kötete, mely 1920-ban jelenik meg. Ebben már – az addigi gyakorlattal szöges ellentétben – külön táblázatokat szenteltek a társadalmi rétegezethez bemutatásánál a zsidók és nem zsidók tételes szembeállításának az értelmiségi foglalkozásokban. (A magyar... 1920: 205*–206*, 316–317⁶) A zsidó értelmiség területi és szakmai megoszlásával a kötet hosszú bevezető tanulmánya öt oldalon foglalkozik, míg az összes többi felekezetével együtt csak három. Nem véletlen, hogy a kötet szerkesztője Kovács Alajos, közismert antiszemita szaktekintély, a korszak legjobb statisztikai tanulmányainak szerzője a modern magyar zsidóságról. Itt szerepel minden bizonnyal először hivatalos kiadványban a „zsidó térhódítás” fogalma is, mégpedig hangsúlyosan, néhány oldalon vagy tucatszor, kifejezetten zsidóellenes sztereotíp szövegezés kíséretében, mint ahogy a következő idézetek ezt illusztrálják:

„...a zsidó vallású szülész nők aránya csökkent... a mi talán azzal magyarázható, hogy a zsidóknál csökkent legnagyobb mértékben a születések száma s így e pálya kevésbé kecsegtetővé vált az üzleti érzékkel bíró zsidóság számára.” (...) „Jellemző még az is, hogy a közszolgálatban álló értelmiségiek alárendeltebb jelentőségű és anyagilag sokkal gyengébben dotált ágaiban a zsidók aránya fogy (...) ellenben növekszik azokban az ágakban, a melyek ha nem is sokkal nagyobb jövedelmet, de nagyobb hatalmat, tekintélyt és

6 Az utóbbi táblázat címe: Az izraelita vallásúak aránya az értelmiség egyes fontosabb csoportjai és foglalkozásai között 1900-ban és 1910-ben törvényhatóságokként.

befolyást biztosítanak...” (...) „Egyes értelmiségi ágakban még kirívóbb a zsidók szerepe (...) De ezek csak a túlságosan kirívó jelenségek...” (A magyar... 1920: 205)*

„A zsidóság térfoglalása 1890 óta majdnem minden értelmiségi ágban rohamosnak mondható, legnagyobb mértékben növekedett mégis arányuk az ügyvédek között...” (A magyar... 1920: 206)*

„Mindен ország részben igen nagy a zsidók térfoglalása az igazságszolgáltatás körébe tartozó értelmiségben...A legkedvezőbb arányt /ahol legkevesebben vannak/ a székely és szász vármegyék mutatják...” (...) Szinte megdöbbentő, az a következetesség és az a rohamos tempó, a mely a zsidóságnak az ügyvédi karban való térfoglalásában az országnak úgyszólván egész területén mutatkozik. Csak néhány kiáltó példát ragadunk ki ennek a térfoglalásnak az illusztrálására.” (A magyar... 1920: 207)*

Zsidók és keresztények statisztikai szembeállításnak gyakorlata a Horthy kor későbbi éveinek hivatalos statisztikáiban többé-kevésbé fennmarad, különösen a Fővárosi Statisztikai Hivatal publikációiban a zsidótörvények éveiben, anélkül azonban, hogy ez az idevágó elemzések szövegének rendre különösebb antiszemita jelleget kölcsönözne. Jó példát nyújtanak erre egyes fővárosi adóstatisztikák az 1930-as évek végéről. (Illyefalvi 1939a, 1939b). Illyefalviról (aki szabadkőműves is volt) és legfontosabb munkatársairól – mint a kitűnő statisztikusról Molnár Olgáról – egyébként életrajzi beszámolók alapján tudni lehet, hogy nem voltak zsidóellenes beállítottságúak. Igaz, az utóbbi a zsidótörvények évei alatt (1939 végétől) már zárdába vonult s kikerült a tudományos közéletből.⁷ Az ilyen felekezet-specifikus adatszolgáltatásra épülő információknak köszönhetően egyébként – paradox módon – a legjobb európai adatokat zsidó és nem zsidó népességek közötti eltérésekről a társadalmi térben. Különböző bontásokban (néha még foglalkozási rétegek szerint is, három dimenziós válassal kombinált táblázatokban) is léteznek összeállítások pl. iskolázottság, földbirtokmegoszlás, a házvagygon, a lakásminőség, a különböző adófajtákkal való megrovottság, stb., szempontjából. A társadalomtörténész számára sajnálatos, hogy hasonló adatszolgáltatás azért ritkaság számba ment, különösen országos viszonylatban.

A *numerus clausus* törvény vitáiban is nagy szerepet kapnak a zsidóságra vonatkozó elkülönített statisztikák. Már a háború végi sajtókampányokban elkezdődött és 1920 után hivatalos publikációkban is hangot kapott az a polémia, mely szerint a katonai veszteségekben mérhető háborús erőfeszítésekben a zsidóság nem vett volna részt népességi arányának megfelelő mértékben. Még fontosabb volt a kurzus legitimációjában a zsidó értelmiség részvételének számszerű felhánytorgatása az Őszirózsás Forradalom, majd a Tanácsköztársaság vezető grémiumában.

A fővárosi és országos statisztikai közlemények azonban mindennek ellenére tulajdonképpen majdnem a rendszer legvégéig – főleg az első zsidótörvényig (1938) megtartják a tudományos adatbemutatás szabályait és nem veszik át az antiszemita közbeszéd toposzait és megfogalmazásait. Azután persze már előfordul hivatkozás az „őrségváltásra” vagy a „térhódításra”, annál inkább, hogy az antiszemita retorika ilyen elemeinek maguk a zsidótörvények biztosítottak közjogi legitimációt.⁸ A statisztikai szakapparátus jelentős része a liberális korban nyerte képzését és egyáltalán nem vedlett át antiszemitává az 1919-es rezsimváltással. Ez – nem véletlenül –

7 Minderre I. Bódy Zsombor, 2008, 93–112, különösen 102–109. „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”, in *Határtalan nők, kizártak és befogadottak a magyar társadalomban*, szerk. Bakó Boglárka, Tóth Eszter Zsófia, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008, 93–112, különösen 102–109.

8 1938/XV, a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról; 1939/IV, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. L. Vértes R. 1997, 19 és folyt. 67 és folyt.

inkább a Fővárosi Statisztikai Hivatal szakembereire érvényes, hiszen a főváros adminisztrációjában jobban fennmarad a liberális Bárczy-korszak szelleme és gyakorlata. Ez változó mértékben, de általában vonatkozott olyan közismert szaktekinvélyekre mint Bene Lajos, Illyefalvy Lajos, Laky Dezső, Thirring Gusztáv, Thirring Lajos. Egyfajta elég markáns kettősség alakult ki mindennek következtében a kor társadalomstatisztikai tevékenységében. Ha a hivatalos kiadványok hangvétele messzemenően szakszerű és semleges marad, rajtuk kívül azonban még a szakosított folyóiratokban is, nem beszélve egyéb kiadványokról és a sajtóban megjelenő statisztikai fejtegetésekről, egyre gyakrabban megtalálni a kurzus judeofób fantazmáit és retorikáját.

Így elismert történészek, közgazdászok és demográfusok munkáiban korán megjelentek a statisztika tekinvélyére támaszkodó zsidóellenes érvelések. Ez vonatkozik például Szekfű Gyula nagy hatású *Három nemzedék* c. könyvére (Szekfű 1920), az ellenforradalmi kurzus egyik szellemtörténeti hivatkozási pontjára. Ide sorolhatók a kitűnő és erősen szélsőjobboldali beállítottságú közgazdász és politikus (a honi nemzeti jövedelem számításának egyik kezdeményezője) Matolcsy Máttyás statisztikai becslései a zsidóság részesedéséről a nemzeti vagyonból és jövedelemből. Matolcsy igen eredeti kutatásokat végzett az adóteher-megoszlás (Matolcsy 1938), a keresetek, a házvagyon (Matolcsy 1941), a foglalkozásbeli rétegződés, különösen a birtokviszonyok (Matolcsy 1938), valamint az életszínvonal tárgyában (Matolcsy 1944), szisztematikusan kiemelve – nála már elkötelezetten nyilas módra – a zsidók és nem zsidók közötti különbségeket. Ezek a kutatások a kor legmodernebb statisztikai módszereit alkalmazták, ugyanakkor a keresztény kurzus egyfajta tudományos legitimációjának funkcióját is ellátták, sőt egyes újabb értelmezések szerint valóságos programját nyújtották a korszakban a zsidóság ellenében érvényesülő társadalompolitikának. Ennek fő célja kezdetben az volt – nevezetesen a *numerus clausus*-szal – hogy a zsidóság kárára átrendezze a középosztály és a gazdasági elit hatalmi erőviszonyait. A zsidótörvények érája alatt a koncepció annyiban fejlődött, hogy az egész szociálpolitikát volt hivatva a zsidóság vagyonából finanszírozni. Ez a program az államilag szervezett intézményes rablás formájában 1944-ben meg is valósult (Ungváry 2013: 40–42, 308–313). Technikai lehetővé tételét nem kisorszt a Matolcsy-féle statisztikusok munkálatai készítették elő. Kutatásaitól függetlenül Matolcsy egyébként mint a Horthy-rendszert szélsőjobbról bíráló politikus is aktív részt vállalt az 1940-es évek „zsidótlanítási” politikájában.

Ennek a szellemi irányultságnak másik emblemikus képviselője a fentebb már említett nagy szaktekinvélytel bíró statisztikus, Kovács Alajos volt. Bár már 1920 óta a MTA levelező tagja, jellemző a bethleni konszolidációs helyzetre, hogy 1922-ben még csak saját magánkiadásában jelenteti meg a honi zsidóság legújabbkori statisztikájáról szóló igen szakszerű, de zsidóellenes retorikával ellátott összegzését. (Kovács 1922a, 1922b) Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért is?) 1924–1936 között ő lesz az Országos Statisztikai Hivatal elnöke, ami erősen judeofób megfogalmazásainak hivatalos tekintélyt kölcsönöz. 1935-ben és 1938-ban újabb alapművel jelentkezik a trianoni ország zsidóságának statisztikájáról (Kovács 1935, 1938), melyet egyenesen kormányrendeletre írt, s amelyet a szakirodalom az első zsidótörvény előkészítő aktusaként tart számon. Jellemző, hogy Teleki kormányfő, a második zsidótörvény előkészítője, Kovácsot küldi ki Magyarország képviselőjében Frankfurtba a náci Zsidókutató Intézet megnyitójára. Ott „Kovács (...) hitet tett a zsidóság összeurópai kitelepítése mellett” (Ungváry 2013: 367⁹). Ettől nem függetlenül a jobboldali sajtóban és a nem szigorúan statisztikai tema-

9 Ungváry könyvében egyébként külön fejezetben foglalkozik a szerzővel *A statisztika antiszemita értelmezése* címen (Ungváry 2013: 298–304). Lásd még Rózsa D. (2014).

tikájú folyóiratokban egyes szaktekintélyekkel együtt maga Kovács is ritka leleménnyel helyezi az „őrségváltás” témáját a „fajvédelmet” megcélzó statisztikai elemzéseinek fókuszába.

Ugyanis az 1923-ban alapított s magas szakmai színvonalú *Magyar Statisztikai Szemle*, valamint a többi szakmai folyóirat ebben a tekintetben végig eléggé tartózkodó marad, bár az „őrségváltás” statisztikai dokumentálása 1938 után megjelenik egyes kiadványokban. Addig azonban a *Magyar Statisztikai Szemle* csak egyetlen – igaz összefoglaló jellegű – tanulmányt szentel „a zsidó térfoglalásnak” (Benisch 1934). Ebben már egyértelműen megtalálhatóak a „keresztény kurzus” zsidóság-konceptiójának főbb elemei, messze túl a korábbi rendszer „úri antiszemitizmusán”, ami nem hatolt volt be a korabeli tudományos diskurzusokba. Ha ebben szemezgetünk, még a kurzushű napisajtó judeofób toposzait is azonosítani lehet, ahogy az itt következő kiragadott idézetek csokra tanúsítja:

„zsidó áradat” (=bevándorlás), „ellepik egyes megyéket”, „számbeli térfoglalás”, „zsidóság előretörése”, „Miskolc vidékét árasztották el”, „Fényes (...) már (...) aggodalommal látja a műveletlen s a népet kiszípolozó galíciai zsidók rohamos szaporodását”, „keleti zsidóság veszedelmessége”, „tovább hömpölyögnek be”, „az Alföldön törtek előre”, „a görög (...) földbirtokosok, honoráciorok (...) otthagyták a küzdőteret”, „a városokat megszállották”, „Trianon után (...) tömegesen otthagyták a pusztuló pozíciókat s megszállták” az újakat, nyugaton stagnálást, míg „keletre viszont egy, népi erejében még intakt fajnak normális, sőt helyenként (...) kedvező szaporodását látjuk”, „remélhető, hogy (...) lassan-lassan felszívódik Galícának hozzánk leérő nyúlványa”, de a „túlnépesült keleti zsidóság” átcsoportosulása a „túlkulturált” nyugatiak helyére „a magyarságra nézve előnyösnek nem mondható”.

Emellett 1938 után egyes szaktekintélyek – így maga Kovács Alajos is – gyakran a jobboldali napisajtóban (mint az *Új Magyarország*) – nem ritka leleménnyel népszerűsítik a „fajvédelem” témáját leegyszerűsített statisztikai elemzések segítségével. Kovács maga kezdi használni az „árja” faji ragozását egyes publikációiban a zsidótörvények éveiben, megkülönböztetve a „törzsökös magyarokat” a német, szláv és egyéb árjától valamint természetesen a zsidóktól.¹⁰ Cikkeiben csak a Gömbös korszak végétől kezdve böngészve egy sor ebből a szempontból tipikus címre bukkanunk, ami azt is jelzi, hogy az tudományos statisztikában érdekelt értelmiségben a zsidóság helyzete mennyire központi, valójában obszesszív témát képviselt¹¹: „A magyar faj veszedelme” (1937), „A felvidéki zsidóság nemzethűsége” (1938), „A zsidó vér aránya a magyarságban” (1938), „Keresztény-zsidó házasságok nálunk és külföldön” (1938), „Hibásak-e a ’zsidótörvény-javaslat’ statisztikai adatai?” (1938), „Magyarországi zsidó hallgatók a hazai és külföldi főiskolákon” (1938), „Az áttért zsidók vallásválasztása” (1939), „Zsidók nálunk és Németországban” (1939), „Kassai statisztika a zsidókról” (1939), „Optikai csalódások a zsidók bevándorlása körül” (1939), „Új Kazár veszély” (1939), „Az erdélyi zsidók magyarsága” (1940), „Baj van a félvérrel” (1941), „A zsidóság városainkban” (1943).

Lehetne még szaporítani ezeket a példákat, különösen a napi vagy heti sajtóban, sőt az időszakos szakfolyóiratokban is. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy az állami statisztikai hivatalok kiadványai továbbra sem „zsidóznak”, sőt a szakfolyóiratok is viszonylag mérsékelten. A *Magyar Statisztikai Szemle* 1937 és 1944 között mindössze két olyan cikket közölt – mindkettőt a már sokat idézett és 1943 óta Dolányi előnévvel

¹⁰ Egyik ilyen összeállításának bemutatását l. Karády–Kozma* 2002, 127.

¹¹ A válogatás forrása Tóth 2009, *passim*.

büszkélkedő Kovács Alajos tollából, melyekben a „zsidó” szó egyáltalán szerepel. (Az is a korra jellemző kórtünet azonban, hogy ő ezekben a munkáiban már nem a hivatalos „izraelita” megjelölést használja.) Igaz, a kitűnő szakfolyóirat több tanulmányban foglalkozik az ország, Európa és persze az újonnan „visszatért” területek vallási megoszlásával, de ezek rendre megmaradnak a tudós közlemények hangneménél. Egy cikket találtam „A magyarság faji összetételéről” (Bartucz 1939), de ebben a fizikai antropológiai munkában nincs szó sem zsidókról, sem más honi nemzetiségről vagy alkulturális népességről. Ugyanakkor a *Szemle* értelemszerűen sokat foglalkozik a visszatért („felszabadított”) területek népességével etnikai szempontból, a székelységgel, a továbbra is határokon túli magyarsággal, a romániai menekültekkel, egyes visszaszerzett városok (Kassa, Komárom) lakosságával, stb.

Konklúzió gyanánt megállapítható, hogy a statisztikai szakapparátus nem ódzkodott különösképpen a zsidótörvények előkészítésétől és tudatos vagy akaratlan legitimálásától, így az állítólagos „zsidó térhódítás” megbélyegzésétől. Mintha az egyenlőtlen polgárosodás eme jelzései, mely mögött a társadalom nem zsidó részlegeinek valóságos polgárosodási és modernizációs deficitje állt, valami ördögtől származó összeesküvés eredményeit tükrözték volna. Ebben a tudományos köntösbe burkolt zsidóellenes denunciaciósi vállalkozásban azonban a statisztikusoknak csak egy kis része vett részt.

HIVATKOZÁSOK

- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. Végeredmények összefoglalása.* (1920) Budapest: KSH. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új s. 64. köt.)
- A zsidó népesség száma településenként (1840–1941).* (1993) Budapest: KSH.
- Ágoston P. (1917) *A zsidók útja.* Nagyvárad: Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság.
- Benisch A. (1934) A zsidóság térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarországon (1830–1930). *Magyar Statisztikai Szemle* 11: 916–925.
- Bódy Zs. (2008) A női munka felszabadítása vagy korlátozása. In (szerk. Bakó B. – Tóth E. Zs.) *Határtalan nők, kizártak és befogadottak a magyar társadalomban*, Budapest: Nyitott Könyvműhely, 93–112.
- Karády V. – Kozma I. (2002), *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudálizmustól a kommunizmusig*, Budapest: Osiris Kiadó.
- Kovács A. (1922a) *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, Budapest: s.k.
- Kovács A. (1922b) A zsidóság városainkban, *Városok lapja*.
- Kovács A. (1931) A nevek és névváltoztatások statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* 5: 527–540.
- Kovács A. (1935), *A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Budapest: s.k.
- Kovács A. (1938) *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében.* Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga.
- Kovács A. (1944) A keresztény vallású de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar statisztikai Szemle* 4–5: 95–103.
- Matolcsy M. (1938) *Magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás.* Budapest: Universitas.
- Matolcsy M. (1938) Minket a zsidó földek igénybevételénél is egyedül az érdekel, hogy a magyarságot minél jobban megerősítsük. *Magyarság útja*, június 5.
- Matolcsy M. (1941) *A zsidók házvagyona Budapesten és a vidéki városokban.* Budapest: Nyilaskeresztes Párt.
- Matolcsy M. (1944) *Az életszínvonal alakulása Magyarországon.* Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet.
- Petrássevich G. (1900) *Magyarország és a zsidóság.* Budapest: Szent Gellért Könyvnyomda.
- Petrássevich G. (1904) Zsidó földbirtokosok. *Magyar Sion* (18) 3: 234–235.

Rózsa D. (1914) Kovács Alajos. In *Portrék a Magyar statisztika és népeségtudomány történetéből, Életrajzi lexikon*. Budapest: KSH Könyvtár.

Statisztikai értesítő (Budapest Székesfőváros statisztikai havifüzeteinek melléklete) (1939) 2, 3, 4.

Szekfű Gy. (1920) *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*. Budapest: Élet.

Tóth J. F. (vál.) *Kovács Alajos (1877–1963) műveinek válogatott bibliográfiája* (2009), Budapest: KSH Könyvtár.

Ungváry K. (2013) *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Budapest: Jelenkor.

Vértes R. (szerk.) (1997) *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Budapest: Polgár.

Weszprémi K. (1907) *A Magyarországi zsidóságról*. Debrecen: k.n.

„SZAKSZERŰ” STATISZTIKA ÉS ANTISZEMITA ÉRTELMEZÉS?

Hozzászólás Karády Viktor: A magyar nemzetiségi statisztika a „zsidó térfoglalásig” és az „őrségváltásig” című tanulmányához

Karády Viktor azt a kérdést járja körül, hogy az antiszemita szellem milyen szerepet játszott a két világháború közötti időszak társadalomstatisztikai tudományágában. Mindezt az előzmények részletes ismertetésével, majd a Horthy-korszak egyes tudósainak írásaiból vett jó példákkal és idézetekkel igyekszik bemutatni. Ugyanakkor az ezekből levont következtetések túl általánosak, míg háttérbe szorul az a fontos kérdés, hogy maga a statisztika milyen ideológiai szerepet töltött be az antiszemitizmus erősítésében és legitimálásában.

A tanulmány első része egy nagy ívű bevezetés, amely arra keresi a választ, hogy miért volt Magyarországon (a Magyar Királyságban) nagy hagyománya a részletes nyelvi és felekezeti statisztikák összeállításának. A szerző elsősorban a 19. századi magyar nemzetépítési folyamat fontosságát emeli ki, és láthatóan csak előzményként számol a korábbi történésekkel. Az alapos statisztikák hagyománya ezzel szemben elsősorban éppen a Habsburg Birodalomban, ezen belül is a felvilágosult abszolutizmus idején meginduló széleskörű adatgyűjtésben gyökerezik. Az újabb, 19. századi eseményeket pedig szerencsésebb volna a kor történetiségében elhelyezni, illetve kritikailag értelmezni. Karády több állítása ugyanis visszavetíti a nemzetépítés eredményeképp létrejött állapotot – azaz amikor már hivatalosan a nemzeti hovatartozás válik az elsődleges közösségi kötődéssé –, arra a korra (a 19. század első felére), amikor ez a folyamat még az elején tart. Azaz, amikor a nemzeti mozgalmat képviselő szűkebb – és ebből a szempontból egyáltalán nem „feudális” – csoportok megpróbálják megalkotni a leendő nemzetet, vagyis a megcélzott tág közösség minél nagyobb részében igyekeznek felébreszteni a nemzettudatot. Ez a statisztikákban megjelenő nyelvi, leegyszerűsítően „etnikainak” tekintett besorolástól függetlenül is sikeres lehetett, ha például a magyar nemzet tagjává váló német nyelvű csoportokra gondolunk. Hiszen, később valóban az a *politikai* értelmezés vált dominánssá, hogy kizárólag a nyelvhasználat határozza meg az etnikai hovatartozást, és amit aztán a tudományos leírás és beszédmód is átvett (és máig átvesz), de a mai *tudományos* tudásunk alapján ennél jóval bonyolultabbnak látjuk az etnicitás, és ennek megfelelően az asszimiláció kérdését is.

Ezzel összefüggésben több szempontból is vitatható a tanulmányban szereplő magyar „*egyediség*” tétele, azaz hogy a „*fiatal [?] honi államalakulat*” vallási és „*etnikai*” (nyelvi-kulturális) sokszínűsége és megosztottsága igen speciális lett volna (Jelen lapszám: 7). Bizonyos szempontból ugyanis minden nemzetépítés, a magyarhoz hasonlóan, úgymond „*kisebbségből*” indult, és a fennálló társadalmi sokszínűséget kívánta egységesíteni. Karádynál az adottnak vélt és túlhangsúlyozott etnikai és felekezeti viszonyok azonban háttérbe szorítják az akkori politikai keret tényleges jelentőségét és egyediségét, azaz hogy a magyar nemzetépítési kísérlet a régi, soknemzetiségű és annak megfelelően irányított Habsburg Birodalomban zajlott.

Nemcsak a tanulmány elején, hanem az egész szövegén érződik, hogy a szerző sokszor reflektálatlanul átveszi a vizsgált időszak már említett politikai és azzal összefüggő statisztikai nyelv- és fogalomhasználatát. Ez főként annak fényében sajnálatos és egyben meglepő, hogy Karády több remek példája pont az ilyen látás- és beszédmód konstruált és leegyszerűsítő voltát mutatja be. Azok alapján mind nyelvileg, mind felekezetiileg jelentősen eltérő zsidó csoportokról lehet beszélni, miközben Karády a „modernizálódó zsidóság kollektív profiljának” azonosításáról ír (uo.: 9). Nemcsak az kérdéses itt, hogy mi lenne akkor pontosan ez a kollektív profil, hanem hogy mennyiben jellemző „a” zsidóságra a modernizálódás. Ha a szerző egyik példájára, a „szigorúan ortodox” csoportra gondolunk, amely „hagyományőrzőként” mereven ellenáll az állami anyakönyvezésnek, azaz a szekularizációnak, akkor jogos kétségeink támadnak a kollektív és általános modernizálódás tézisével szemben. (Ahogy hasonlóan túlzó általánosítás „a társadalom nem zsidó részlegeinek valóságos polgárosodási és modernizációs deficitjéről” beszél.) (uo.: 15) Mindez azt mutatja, hogy az izraelita vallás vagy a zsidó származás révén más szempontból nagyon különböző közösségeket lehetett csak összekapcsolni, ezért „a” zsidóság mint egységes csoport, úgymond kollektív tulajdonságokkal nem a társadalmi realitást tükrözte. Az ilyen beszédmód veszélyeit jól mutatja, hogy Karády „problémaként” írja le, hogy a népszámlálásokon 1941-ig nem gyűjtöttek adatokat a zsidó származásra, miközben azt az „uralkodó közvélemény” korábban is számon tartotta, és nagy szerepet játszott a társadalmi folyamatokban. Természetesen érdemes vizsgálni a hivatalos állami felfogás és a társadalmi megítélés különbségeit, és azok változásait – kritikai szemlélettel; így véleményem szerint a „probléma” sokkal inkább az, hogy az állam – a Karády által is elítélt – zsidótörvényekkel felülírta az egyéni identitást, és ennek megfelelően a „faji” besorolás megjelent a statisztikában is.

A zsidóság mellett a statisztikákban a német nyelv alapján konstruált „németiség” sem létezett, hiszen abba bekerültek régi, többgenerációs városi polgárok, a 19. század második felében frissen betelepülő gyári munkások,¹ de a jiddist beszélő zsidó csoportok is, azaz olyan közösségek, amelyek a statisztika nyelv-kategóriáján kívül szinte mindenben – de még a beszélt német nyelvben és az abban megtestesülő nyelvi identitásban is – különböztek, és egymással alig volt kapcsolatuk. A „nemzetiségi csoportok és vallási közösségek kollektív tulajdonságai”, illetve „a népesség kollektív adottságai” (uo.: 8) helyett ezért inkább úgy érdemes fogalmazni, hogy a statisztika tükrében egy absztrakt mutató alapján egységesnek tekintett „közösségeknek” lettek úgymond kollektív tulajdonságaik. A sokszínűséget érzékeltető példákkal így elsősorban nem azt érdemes hangsúlyozni, hogy a korabeli alapos, részletes és „szakszerű” statisztikáknak is voltak kisebb problémái, ahogy Karády teszi, hanem bemutatni azok ideológiai és politikai meghatározottságát, és ennek megfelelő konstruáltságát.

A tanulmány második fele a Horthy-korszak két közismert értelmiségijének, a közgazdász Matolcsy Mátyásnak² és elsősorban a statisztikus Kovács Alajosnak az antiszemita, a zsidóellenes politikát megalapozó gon-

1 Lásd erről részletesen Gyáni Gábor (1995) tanulmányát.

2 Matolcsy Mátyással kapcsolatban több zavaró tévedés szerepel a tanulmányban. A jövedelem- és adótehermegoszlásról szóló 1938-as munkájában Matolcsy nem emeli ki „szisztematikusan” és „elkötelezetten nyilas módra” a zsidók és nem zsidók különbségeit, miután ott csak foglalkozáscsoportok szerinti bontás van, és nincs keresztény–zsidó. Amúgy messze nem a nyilasok voltak az egyetlen olyan csoport, amely szélsőségesen antiszemita volt; ráadásul Matolcsyra pontosabb a szélsőjobbaldali (vagyis) megjelölés, mert több pártban is politizált, és a nyilas pártnak csak 1940 és 1942 között volt tagja. A leírtakkal szemben Matolcsy ellenzéki politikusként nyilván nem akarta a fennálló kurzust legitimálni olyan munkáival, amelyekben a kimutatott nagy társadalmi egyenlőtlenségek éppen a fennálló helyzet elfogadhatatlanságát hangsúlyozták. Végül félreérthető az a megfogalmazás, hogy Matolcsy aktív részt vállalt a „zsidótlanítási politikában”. Természetesen a felelőssége elég egyértelmű a

dolkodás- és beszédmódját mutatja be részletesen. Ugyanakkor, Karády véleménye szerint a statisztikai hivatalok kiadványaiban és folyóirataiban nem a „zsidókérdés” jelentette a fő témát, és a statisztikai adatközléseket és elemzéseket nem hatotta át az antiszemitizmus, ezért írásának az a végkövetkeztetése, hogy a statisztikusoknak csak kis része vett részt az adatok antiszemita interpretálásában. Mindezt azonban részben nem indokolja megfelelően, részben tárgyí tévedéseket tartalmazó állításokra alapozza.

Mindenekelőtt foglalkoznia kellett volna a kérdéssel, hogy milyen hatással van egy szakmára, ha a legfőbb állami intézménye, esetünkben a Központi Statisztikai Hivatal vezetője egy „elismerten” zsidóellenes tudós a korszak nagy részében.³ Kovács Alajos példája további tanulságokkal is szolgál, ugyanis közéleti tevékenységében, publicisztikájában központi helyet foglalt el a „zsidókérdés”, ugyanakkor szakmai munkásságának egy része nem kapcsolódott e témához. Hasonló módon akkor lehet érdemít állítani más statisztikusokról is, ha nemcsak a szűk szakmai, hanem a tágabb tevékenységüket és szerepüket is megvizsgáljuk.

Pontatlan Karádynak az a meglepő megállapítása, hogy a „*Magyar Statisztikai Szemle 1937 és 1944 között mindössze két olyan cikket közölt – mindkettőt (...) Kovács Alajos tollából, melyekben a 'zsidó' szó egyáltalán szerepel*” (uo.: 14–15). Ez ugyanis csak a cikkek címeire igaz, magukban a szövegekben, főleg a népességgel foglalkozókban rendszeresen használják a zsidó(k), zsidóság szavakat az izraelita szinonimájaként.⁴ Nem tartom megalapozottnak Karády azon véleményét, hogy az említett szakfolyóiratban az 1938–1939-ben Csehszlovákiától megszerzett területeket, és azok vallási megoszlását bemutató tanulmányok megmaradnak a tudós közlemények hangneménél. A jellemző politikai-ideológiai közbeszéd egyértelműen megjelenik az írásokban (általánosságban: a „visszatért” területek mindig is szorosan kapcsolódtak a „Magyarbirodalomhoz”⁵, annak integráns részét képezik, így a problémamentes beilleszkedéssel lakóira szebb jövő vár⁶), ahogy sajátos megfogalmazásokra is találunk példát. A Karády által a liberális szellemiségű szaktekintélyek közé sorolt Thirring Lajos írt „*a betóduló nem törzsökös (cseh-szlovák, zsidó) elemekkel leginkább felhígított*” Huszt városáról (Thirring 1939:199), átvéve ezzel Kovács Alajos „törzsökös magyar” fajvédelmi kifejezését.

Mindezek alapján nincs bizonyítva az éles megkülönböztetés a tudományos normákat szigorúan betartó többség, illetve a pár antiszemita szellemiségű statisztikus tevékenysége között, ahogy a „*messzemenően szakszerű és semleges*” (uo.: 13) hangvételt megőrző hivatalos statisztika tézise sem. Kovács Alajos műveiben sem lehet szétválasztani a szakszerűséget az antiszemita kerettől, ezért Karádyval ellentétben nem állítanám róla, hogy „*a korszak legjobb statisztikai tanulmányai szerzője a modern magyar zsidóságról*” (uo.: 11), már csak

zsidóellenes hangulat alakításában és erősítésében, de a konkrét végrehajtásban ellenzékiként nyilván nem játszott szerepet. 1943-ban visszatért ugyan a kormánypártba, viszont az újabb szakirodalmi munkák szerint politikai aktivitása akkortól csökkent, a konkrét döntéshozatalban és intézkedésekben nem vett részt (Paksa 2013:257, Ungváry 2012:313).

3 Ehhez kapcsolódva a bethleni konszolidációra nem értelemszerűen jellemző az a Karády által hangsúlyozott eset, hogy Kovács Alajos csak magánkiadásban jelentette meg zsidóellenes statisztikáját 1922-ben, ellenben nyilván hozzátartozik az a tény, hogy két évvel később kinevezték az antiszemita Kovácsot a KSH elnökének.

4 Ahogy egyébként az egész Horthy-korszakban, a folyóirat 1937 előtti számaiban is. A Karády által említett korábbi szóhasználat (zsidó helyett izraelita) csak a statisztikai táblázatokban maradt meg, a szövegekben használták a zsidó megnevezést.

5 A kifejezés Barsy Gyula cikkében (1938:29) szerepel.

6 Utóbbira egy példa 1939 márciusából (!): „*Érthető, hogy a hiányos és fogyatékos egykori cseh-szlovák betegpénztári renddel szemben a magyarországi társadalombiztosítás rendszerének a visszatért kárpátaljai – s általában a felvidéki részekre való kiterjesztése haladást jelent s azt az ott dolgozók örömmel fogadják*” (Szél 1939:213).

azért sem, mert ahogy a korábbiakban rámutattam, a „modern magyar zsidóság” konstruált, és nem valóságos közösség. És nemcsak azt érdemes megemlíteni, hogy Matolcsy vizsgálatai „a kor legmodernebb statisztikai módszereit alkalmazták” (uo.: 13), hanem azt is szükséges lenne hangsúlyozni, hogy több olyan bizonytalan eljárást és becslést tartalmaztak, amelyeket a mai tudásunk alapján már nem tekintünk megfelelőnek.⁷ És ami még lényegesebb: a „zsidósággal” kapcsolatos korabeli vizsgálatok jó része nem pusztán tudományos érdeklődésből fakadt, hanem politikai és ideológiai célokat szolgált.

HIVATKOZÁSOK

- Barsy Gy. (1938) Népmozgalom. [A visszacsatolt felvidéki terület.] *Magyar Statisztikai Szemle* 1938/11–12, 23–33.
- Bolgár D. (2014) *Miért a zsidók? A zsidó siker és kudarc társadalomtörténete a modern Magyarországon (1890–1944)*. PhD disszertáció, kéziratban. Budapest: ELTE BTK, 77–94.
- Gyáni G. (1995) Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* 1995/1–2, 101–113. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00021/pdf/06.pdf> [Letöltve: 2015-04-07]
- Kovács A. (1922) *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest: a szerző kiadása.
- Matolcsy M. (1938) *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- Paksa R. (2013) *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobbaldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest: Osiris–MTA BTK Történettudományi Intézet.
- Szél T. (1939) Közegészségügy. [A Ruténföld statisztikája.] *Magyar Statisztikai Szemle* 1939/3, 209–214.
- Thirring L. (1939) Terület és népesség. [A Ruténföld statisztikája.] *Magyar Statisztikai Szemle* 1939/3, 196–205.
- Ungváry K. (2012) *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest: Jelenkor–OSZK.

⁷ A „zsidó vagyona” vonatkozó, máig közkeletű „becsléseknek” pedig nem is volt tudományos alapja (Bolgár 2014:77–94).

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL KARÁDY VIKTOR: A MAGYAR NEMZETISÉGI STATISZTIKA A
„ZSIDÓ TÉRFOGLALÁSIG” ÉS AZ „ŐRSÉGVÁLTÁSIG” CÍMŰ TANULMÁNYÁVAL KAPCSOLATBAN

Aligha kétséges, hogy a magyar statisztikai felfogásban – illetve gyakorlatban – fontos állomásnak tekinthető a Horthy-korszak és azon belül is különösen a harmincas évek második felétől kezdődő szakasz. Bár a trianoni döntés következtében az ország etnikai összetétele radikálisan homogenizálódott, a korszak tudósai és szakpolitikusai nehezen találtak fogást a lakosság összetételén (elég csupán a népszámlálások, illetve a különböző jogfosztó intézkedések változó szempontrendszerére utalni). Ez az állítás különösen igaz a nem nemzetiségként regisztrált, rendkívül heterogén, ám egységes csoportként megragadni kívánt zsidóságra, melynek pontos számbavétele az állami szintre emelkedő antiszemitizmus következtében egyre sürgetőbb politikai-gazdasági igényként jelentkezett. A honi statisztika effajta kompromittálódása – hasonlóképpen a zsidókérdés sok más aspektusához – 1945 után sokáig lehetetlenné tette a témával való elmélyültebb foglalatalkodást és csupán általánosító megállapításokat engedett. A közélet ingerküszöbét e vonatkozásban az utóbbi években elsősorban Matolcsy Mátyás életpályája érte el – a sors fintoraként nem minden politikai felhang nélkül.

Karády Viktor tanulmánya jelentős mennyiségű forrást dolgoz fel, és figyelembe veszi a statisztikai irodalom retorikai megformáltságát, illetve a statisztikai vizsgálat szempontrendszerének antiszemita tematizálását. Ugyanakkor, a címen érdemes lett volna pontosítani (akár egy alcímmel), mivel a felsorolás két eleme („*zsidó térfoglalás*” és „*őrségváltás*”) nem ugyanarra az időszakra utal. Az első fogalom – mint a tanulmányból kiderül – a századelőn tűnt fel, míg az utóbbi markánsan Horthy-kori fejlemény. Ami a tartalmat illeti, féloldalas marad a tabló, amíg (a kissé sematikus elintézet) Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos mellett, nem kerül be a szövegbe érdemben néhány – egyébként említett – konzervatív-liberális statisztikus szaktekintély (Bene Lajos, Laky Dezső, Thirring Gusztáv stb.). Mivel a tanulmány a honi statisztikai irodalomról szól, fontos lett volna az említett első vonalbeli statisztikusok vonatkozó munkásságának felvázolása. (Hogyan kezelték az adatokat? Miképp szóltak a zsidóságról? Miben különböztek a jobboldali radikális szakemberektől? stb.) Továbbá, a jobboldali radikális és a konzervatív-liberális irány mellett ma már talán nem szentségtörés megemlíteni a népiek közül Erdei Ferencet, pontosabban az ő kettős társadalom elméletét, mely a fő magyarázóelvé tette „zsidó”–„nem zsidó” opozíció mentén tételez áthatolhatatlan falat a magyar társadalom közép- és felsőrétegeiben, éppen a zsidótörvények idején – ami erősen rezonál a „*zsidóság mint át nem eresztő réteg*” antiszemita toposzára.¹

A mű fő érdeme a statisztikai irodalom antiszemita vonatkozásainak adatokban gazdag feldolgozása. Ezek az ismeretek, bár nem egészen újszerűek – lásd a szövegben szereplő egyetlen kurrens szakirodalmat (Ungváry 2013) –, de számos többletinformációt kapunk (cikkcímeket, idézeteket stb.). Karády Viktor legfontosabb megállapításai: „*a statisztikai szakapparátus nem ódzkodott különösképpen a zsidótörvények előkészíté-*

¹ A toposzt idézi Csósz 2005. Erdei újraértelmezéséhez lásd Kovács–Melegh 1995; Bognár 2010, 2012; Halmos 2010, 2012.

sétől és tudatos vagy akaratlan legitimálásától”. (Jelen lapszám: 15) A „zsidóellenes toposzok – az ‘örségváltás’ vagy a ‘keresztény fajvédelem’, a ‘zsidó térhódítás’ stigmatizálása – bizonyos mértékig már az 1920-as évek statisztikáiban is leképződnek. Az antiszemita hisztéria persze először csak a tudományos nyelv szűrőjén kerül át hivatalos publikációkba.” (uo.: 11) Érdeemes lett volna ugyanakkor az egyes életpályák behatóbb vizsgálata; annál is inkább, mivel a szövegben számos ellentmondás feszül. Vö. például a fenti megállapítást az alábbiakkal: „A statisztikai szakapparátus jelentős része a liberális korban nyerte képzését és egyáltalán nem vedlett át antiszemitává az 1919-es rezsimváltással.” (uo.: 12) (...) „A fővárosi és országos statisztikai közlemények azonban mindennek ellenére tulajdonképpen a rendszer végéig megtartják a tudományos adatbemutató szabályait és nem veszik át az antiszemita közbeszéd toposzait és megfogalmazásait.” (uo.: 12) A korszak bőségesnek mondható friss szemléletű politika- társadalom-, eszme- és mentalitástörténeti szakirodalma jó alapot nyújt az ellentmondásokat feloldani képes tudományos mélyfúrásokra – amennyiben használjuk őket. Karády Viktor tanulmányában azonban feltűnő a szakirodalom szinte teljes mellőzése,² ami főképp a szerző kiterjedt és témába vágó kutatásai³ miatt szembeötlő.

Talán a manapság ritkaságszámba menő – és értékes – holisztikus szemléletből adódik néhány ítélet sematikussága és/vagy zavarossága („nemzetépítő feudális elit”, „egykori római katolikus államvallás” stb.) (uo.: 7). Itt jegyzendő meg, hogy az újabb szakirodalom alapján Prohászka Ottokár és Bangha Béla aligha tekinthető „a modern szélsőjobb mozgalmak legfőbb szálláscsinálóinak” (uo.: 10), hiszen 1918, 1919 és Trianon mesternarratívái legalább ilyen mértékben formáltak, formálják a jobboldali radikalizmust Magyarországon (nem beszélve a külföldi mintákról) (Paksa 2012). A történeti szakirodalmon túl egyes elméleti kutatások bevonása is üdvös lett volna, megtörendő a fogalmi esszencializmus életidegenségét. Ilyen gyümölcsöző vállalkozásnak ígérkezik az ágensi tapasztalatoknak és a különböző identitások alakváltásainak, valamint a statisztika rideg szempontrendszerének ütköztetése (például a „hibrid és fragmentált zsidó identitás” és „imázs” bevonása az értelmezési keretbe, vö. Gyáni 2013:213–233).

HIVATKOZÁSOK

- Csősz L. (2005) Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In Molnár J. (szerk.) *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi.
- Kovács É. – Melegh A. (1995) Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc a magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In Tóth Z. – Á. Varga L. (szerk.) *Vera (nem csak) a városban*. Salgótarján: Hajnal István Kör. 487–505.
- Bognár B. (2012) *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Budapest: Loisir.
- Bognár B. (2010) *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir.
- Bognár B. (2011) *Népi szociográfia és társadalomtudomány: írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Budapest: Loisir.
- Halmos K. (2010) Erdei Ferenc 1943. évi szószói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* 4, 60–108.

2 Csupán néhány fontosabb, magyarul hozzáférhető alapmunkára szorítkozva: Bihari 2008; Gonda 1992; Gyáni–Kövé 2003; Gyurgyák 2005, 2007, 2012; Hanák 1999; Haraszti 1999; K. Farkas 2010; Karsai 2001; Katz 2005; Katzburg 1999, 2002; Kádár–Vági 2005; Komoróczy 2012; Kovács 2001, 2012; Kövér 2011; Ladányi 2010; Pelle 2001; Pietsch 1999; Prepuk 1999; Szabó 2003; Vári 2009.

3 Lásd a szerző bibliográfiai adatbankját saját honlapján: <http://karadyviktor.uni.hu/> (Letöltve: 2015-05-24).

- Halmos K. (2012) Utóélet és hatás: Erdei Ferenc kettős társadalomelmélete. In Erős–Takács (szerk.) *Tudomány és ideológia között: Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest: ELTE Eötvös. 57–61.
- Ungváry K. (2013) *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest: Jelenkor–OSZK.
- Bihari P. (2008) *Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Gonda L. (1992) *A zsidóság Magyarországon: 1526–1945*. Budapest: Századvég.
- Gyáni G. – Kövér Gy. (2003) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyurgyák J. (2005) *A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmétörténet*. Budapest: Osiris.
- Gyurgyák J. (2007) *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris.
- Gyurgyák J. (2012) *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris.
- Hanák P. (1999) *A kert és a műhely*. Budapest: Balassi.
- Haraszti Gy. (1999) *Két világ határán*. Budapest: Múlt és Jövő.
- K. Farkas C. (2010) *Jogok nélkül: a zsidó lét Magyarországon: 1920–1944*. Budapest: Napvilág.
- Karsai L. (2001) *Holokauszt*. Budapest: Pannonica.
- Katz, J. (2005) *Hagyomány és válság: zsidó társadalom a középkor végén*. Budapest–Jeruzsálem: Múlt és Jövő.
- Katzburg, N. (2002) *Zsidópolitika Magyarországon: 1919–1943*. Budapest: Babel.
- Katzburg, N. (1999) *Fejezetek a zsidó újkori történelemből Magyarországon*. Budapest: MTA JK–Osiris.
- Kádár G. – Vági Z. (2005) *Hullarablás: a magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest: Jaffa.
- Komoróczy G. (2012) *A zsidók története Magyarországon*. Pozsony: Kalligram.
- Kovács M. M. (2001) *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus: magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest: Helikon.
- Kovács M. M. (2012) *Törvénytől sújtva: a numerus clausus Magyarországon: 1920–1945*. Budapest: Napvilág.
- Kövér Gy. (2011) *A tisztaeszlári dráma – Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest: Osiris.
- Ladányi A. A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemitizmus, zsidókérdés, 1932–1937. *Múltunk*, 2. 187–207.
- Pelle J. (2001) *A gyűlölet vetése: a zsidótörvények és a magyar közvélemény: 1938–1944*. Budapest: Európa.
- Pietsch, W. (1999) *Reform és ortodoxia: a magyar zsidóság belépése a modern világba*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Prepuk A. (1997) *Zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. Században*. Debrecen: KLTE.
- Szabó M. (2003) *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. Budapest: Új Mandátum.
- Vári A. (2009) *Urak és gazdászok: arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*. Budapest: Argumentum.
- Paksa R. (2012) *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest: Jaffa.
- Gyáni G. (2013) *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony: Kalligram.

ZSIDÓK ÉS ZSIDÓSÁG NEVES TÖRTÉNÉSZEK 1945 ELŐTTI MUNKÁIBAN¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.24

ABSZTRAKT

Egy elfogadott eszmetörténeti közelítési mód szerint az eszmék az őket hordozó nyelven keresztül hatnak, létrehozzák szótárukat, hatásukat az általuk megteremtett nyelvezeten keresztül fejtik ki. Az eszmék közötti vita és csere is e nyelvi eszközök segítségével zajlik. Amit megkísérlek, az néhány példa bemutatása, hogy a (kinél-kinél igen különböző mértékű) antiszemita beszédmód mögött milyen eszmék húzódtak meg a korabeli történészek körében. Példaként a céhbellek közül Szekfű Gyulát, Mályusz Elemért, Hajnal Istvánt, esetleg Farkas Gyulát, illetve Szabó Istvánt hozom, és a sort kiegészítem két nagyhatású, de nem céhbeli történéttíróval, Erdei Ferencsel és Bibó Istvánnal.

Kulcsszavak: világháborúk közötti kor historiográfiája

ABSTRACT

Károly Halmos: Jews and Jewry in Distinguished Historians' pre-1945 Works

As one of the recognized approaches of the history of ideas suggests ideas are constituted and conveyed through verbal language. Debates and exchange among ideas also take place through language. In this paper I attempt to introduce some of the ideas that underlined (to different extents) the anti-Semitic discourse of historians. For example I will explore Gyula Szekfű, Elemér Mályusz, István Hajnal, maybe include Gyula Farkas and István Szabó, and will complete the list with two significant thinkers Ferenc Erdei and István Bibó.

Keywords: interwar Hungarian historiography

Ez az írás felkérés alapján, egy konferencia-előadásból született. A tanácskozás szervezői azt a kérdést tették föl, miképp és milyen mértékben vált részévé a nemzetiszocialista szellem és a faji politika a két világháború közötti egyetemi és akadémiai életnek, hogyan és milyen mértékben alakította a korabeli társadalomtudományi gondolkodást és kutatásokat, és milyen hatást gyakorolt a szellemi műhelyekre. Arra is kíváncsiak voltak, milyen ideológiai szerepet töltek be a korban a korszak uralkodó társadalomtudományos és áltudományos irányzatai.

Magam e célkitűzésekhez csak kevéssé tudok hozzájárulni. Bár vállalkozástörténeti kutatásaim során gyakran merültek fel zsidókra és a vállalkozók zsidóságára vonatkozó kérdések, de a zsidótörvényekkel,

¹ Az előadás és a tanulmány az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

náci fajelmélettel nem foglalkoztam. Sőt, a kutatások során – tartván attól, hogy a szellemiségre vonatkozó előföltételek mintegy előítéletekként kezdenének viselkedni – a tekintetem elé került zsidó, vagy zsidó származású vállalkozók nagy száma ellenére kifejezetten kerültem a zsidóság (e szó jelentésének változásáról később még szó esik), a zsidó szellem magyarázó tényezőként való használatát. Hogy ennek ellenére a konferencia szervezőinek látókörébe kerülhettem, az lehet az oka, hogy ugyanezen kutatások fogalomtörténeti problémái egészen a historiográfia tanulmányozásáig vezettek.²

E magam mentsége mellett viszont szóvá is szeretném tenni pár gondomat. Az utóbbi idők vitái – gondoljunk itt akár a nemrégiben zajlott, akár a mostanában zajló vitára – csak megerősítik, hogy a szakmai és a közéleti viták során a résztvevők nem megfelelően tisztázott jelentésű fogalmakkal élnek. Az „antiszemita” és vele rokon kifejezések parttalanok, a történészek nem fordítanak kellő figyelmet a tárgykorok és az elbeszélői jelen közötti terminusok elhatárolására, a két idősík nyelve közötti „fordításra”.

Gerő Andrásnak és vitapartnereinek nemrég lezajlott, Romsics Ignác történetírásáról folytatott eszmecsereje egyrészt új szempontokat adott az antiszemitizmus hazai elemzéséhez, másrészt továbbra is fenntartotta a kifejezés homályosságát. Az új szempont az antiszemita habitus és az antiszemita nyelvi pragmatika megkülönböztetése volt. A kifejezés homályossága azonban evvel még tovább mélyült – nehéz volna olyan tesztet találni, aminek alapján egy kívülálló eldöntheti, vajon egy adott közlés antiszemita-e vagy sem. Korábban az antiszemitizmus kérdése úgy merült föl, hogy vannak kifejezetten – bármit értsünk is e megnevezés alatt – antiszemita megnyilvánulások, illetve e megnyilvánulásoknak van egy leplezett formája. Ez utóbbit kódolt beszéd néven is emlegetik. A „ki az antiszemita” kérdés a kifejezett megnyilvánulás esetében egyértelműnek volt mondható: az, aki megnyilvánult. A leplezett eset bonyolultabb. Ez az értelmezés sajátos kommunikációs föltevéssel él. Volna egy mondanivalóját (a közvélemény nyomása miatt) elrejtő, tehát gyáva vagy megalkuvó (mondhatnók: morális integritását feladó) közlő. Volna a közlést váró és desifrizálni tudó, a közlővel egy húrpon pendülő közönség. Végül, és harmadik félként (esetleg akár többen) még volna, aki ugyancsak képes a közlést dekódolni, azaz leleplezni, de a közlési folyamat résztvevőinek szándékaiban legalábbis nem osztozik. Ezekhez a korábbi értelmezési mintákhoz járult a viták során a nem szándékos antiszemita megnyilvánulás mintája – tehát annak elvi lehetősége, hogy valaki nem vall antiszemita nézeteket, de közlendője mégis antiszemita kliséket tartalmaz.

Ezt a jelentéstani elmosódottságot kihasználom, és szemantikai rekonstrukció helyett egyszerűen személyes értelmezést adok e kifejezéseknek – értelemszerűen tudomásul véve, hogy azokat, akik nem fogadják el szóhasználatomat, mint olvasóközönséget elveszítem. A szemantikai zavarnak még egy következményével kell szembenézni. Az antiszemitizmus a néha meglehetősen személyessé vált vitákban (néhol már inkább veszekedésekben) *ultima ratio*-ként, valaki személyes erkölcsi integritását kikezdő vádként is megjelent. Aki e témában megszólal, evvel a veszéllyel számolnia kell.

Magam részéről az antiszemitizmus kifejezést két értelemben fogom használni. Egyrészt mintegy gyorsírási jelként azokra az esetekre, amikor a zsidó(ság) kifejezés negatív összefüggésben szerepel. Másrészt a politikai „izmusok” értelmében, tehát a politikai aktivitás (ami lehet beszédaktus is) végső vezérlő elveként. A

² Már itt jelzem, hogy a témában nemrégiben jelent meg Miskolczi Ambrus (2012) áttekintő jellegű cikke.

„zsidóság” kapcsán megjegyzendőnek tartom, hogy e kifejezést a köznyelv – miként például a jobbágyságét is – ma jobbra individuumok halmazának, régiesen szólva társadalmi csoportozatnak a megjelölésére használja. Az efféle elvont kifejezéseket még a 19. században is szellemre, illetve intézményekre vonatkoztatták. Például Acsády Ignácnak (1944) a jobbágyság történetéről írt munkája nem a jobbágysorú emberekről, hanem a jobbágyságot alakító jogról szól. De hat évtizeddel korábban, Karl Marx (1957) is ilyen értelemben, szellemi mintázatként írt a zsidóságról a kérdésről szóló munkájában.³ Ez a jelentés nem veszett ki, de a szociologizáló értelmezés kétségtelenül fölébe kerekedett. A marxi fogalomhasználat egyben mutatja ezen értelmezés ellentmondásosságát: a szellemiség elszakítása attól, amit ma identitásnak nevezünk, szélsőséges esetben azt is jelentheti, hogy a zsidóság mint jellemvonás – a marxi ellentétpárokat használva – csak és kizárólag keresztyén⁴ felekezetekhez tartozó, és még csak nem is zsidó származású személyeken mutatkozik meg.

A zsidóellenesség értelmezésében kifejezetten igényt tart arra, hogy zsidó egyéneket azonosítson, és azoknak a kárára valamit tegyen. Szabó Miklós hajdani *bon mot*-ját parafrázálva az antiszemitizmushoz valóban nem kellene zsidók – a zsidóellenességhez nagyon is.

A fajvédelem kifejezést egy olyan viselkedésmódra használom, melynek célja a faji tisztaság megőrzése.⁵ A faj kifejezésnek nem kell vér szerinti, genetikai fajiságot jelentenie, a korabeli szóhasználat sokkal inkább a kultúra nem tudatosított részére (anyanyelv, metakommunikációs szokások, életviteli-termelési hagyományok) vonatkozik. A fajvédelemnek, ha politikai irányzat, nem vezérlő elve, hanem eszköze a zsidóellenesség. Ismét csak tekintélyi hivatkozással élve, egyszer Bence György mondta, hogy az antiszemitékat az „igazi” zsidók, míg a fajvédőket az „asszimilált” zsidók irritálják.

Bár a faj fogalmának használata a két háború között általános, akkor már nem volt új – a dualizmus idején ma szabadelvűeknek tekintett közírók, történészek (pl. Beksics Gusztáv, Kállay Béni) használták.⁶ Beksicsnél (Censor 2005:89–92) a faj védelme a középosztály védelmét jelentette. A megváltozó szóhasználat a nép fajiságát fogalmazza meg, legjobb példa erre Szabó Dezső (1989). Szekfű Gyula (1922a) a *Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál* (különlenyomatként már: *A magyar bortermelő lelki alkata*) c. esszéjében (Szekfű 2002) megkísérel egy középosztály-kritikus, néplélektani, de nem népi fajiságról beszélni. A fajiság kategoriális jelentőségű a népiségtörténet esetében – a történészek általában a kultúra öntudatlan komponenseként fogalmazták meg.

A fajvédő nézetet képviselő germanofóbia is lehettek, sőt adott esetben ez a fóbia fölülírhatta antiszemita érzületüket, amiként ez az ország német megszállása idején esetenként meg is történt. A fajvédőhöz hasonló képlet megtalálható a közéleti katolicizmus egyes irányjaiban is (például: *Magyar Kultúra* folyóirat⁷), ahol az antiszemita megnyilvánulások együtt jelentek meg az egyéb keresztyén felekezetek elleni kirohanásokkal, és a következetes nemzetiszocialista-ellenességgel – ez utóbbit a náciizmus pogánysága és keresztyénellenessége váltotta ki.

3 Az évszámok a hivatkozott megjelenésekre vonatkoznak. Az eredeti megjelenés évszáma a címléírásban található.

4 Karl Marx születésétől fogva a lutheránus felekezet – a porosz államegyház – tagja volt.

5 Külön mintázatként való kezelését I. Lengyel 1991.

6 Ez a szociáldarwinizmus hatása miatt nem lehet meglepő. V.ö. Takáts (1996).

7 Megjelent 1913–1944 között, alapítója Bangha Béla. V.ö. Magyar Kultúra 2013.

Egy másik előrebocsátandó szempont a történész és közönsége viszonya. A történetírás tárgyunkat érintő sajátosságaként el kell mondani, hogy a történetíróknak a történeti elbeszélés diszkutálásához nincs sajátos terminológiájuk. A történeti kutatáséhoz van, az előadáséhoz nincs (ami van, az az irodalomtudományé). A történetírás mint elbeszélés a retorikai teljesítmény egy sajátos formája. Ha a történészek egymás számára írnak, akkor inkább beszélnek a forrásaik nyelvén – ez a közönség számára érdektelen. Ha a közönséghez szólnak, akkor forrásaik nyelvi képződményeit át kell alakítani köznyelvi formára.

A történészek a közlési módok viszonylag széles választékával élhetnek. Amit hangsúlyozni kívánok, az a közönség műveltségének és a közlő nyelvi regiszterének a viszonya. Egy távolabbi példával élve: Gaál György (2011–2013) egy, a huszadik század elején (1907) történt rablógyilkosság kapcsán vizsgálta meg a magyar sajtó által a cigányokról közvetített képet. A vizsgálat során két hagyomány különült el. Az egyik a művelt közönség sajtótermékeinek nyelve, a másik a szélesebb tömegekhez szóló sajtó cigányképe. Az elsőre a megértés és a nevelési optimizmus volt a jellemző, a másokra az antropológiailag pesszimista és etnicista szemlélet. A két hagyomány a rablógyilkosságig nem vett tudomást egymástól, onnan kezdve azonban a művelt közönség sajtója áttért a tömegsajtó regiszterére. Az etnicizmust (egy esszenciális kulturális különbség tételezését) a részletes oksági magyarázat és az egyedi helyzet megértése pótlékának tekinthetjük. A Gaál György által leírt tünet hasonlít a morális pánik N. Smelser (1963) által leírt jelenségére. A bűneset után előállt a helyzet, amikor a művelt közönség egy részét már a morális pánik állapotában leledzőként kellett megszólítani.

Még egy megszorítást teszek. Nem foglalkozom a hatásukat tekintve csak szakmai berkeken belül maradt történészek antiszemitizmusával. Van példa, hogy valaki karrier okokból választotta a szélsőséges jobboldalt.⁸ Vannak, akiknél nem a karrier, hanem inkább a megélhetés a jobboldali radikalizálódás oka.⁹ Előbbi szerző a háború utáni emigrációban már szakmailag vitatott őstörténészként hatott szélesebb körben, utóbbi szerző művei hatásukban nem jutottak a szakma körén túl – velük ezért nem foglalkozom. Szélsőjobboldaliakként bemutatta őket a *Rubicon* című történeti ismeretterjesztő folyóirat.¹⁰

A sok *caveat* után vissza a lényegre: a fölkérés úgy szólt, hogy beszéljek a két háború közötti történetírás antiszemitizmusáról. Az említett nehézségek miatt igyekszem elemzési irányokat kijelölni, és a történetírói teljesítményeket ezen irányok mentén besorolni. Mondanivalómat a hazai, nagyon tág értelemben vett történetírás néhány jellegzetes, bár nem egyformán ismert műve segítségével fogom, ha bizonyítani nem is, de legalább illusztrálni. Egyes esetekben kilépek az időbeni keretek közül is, de igyekszem mondanivalómat úgy felépíteni, hogy az ezek nélkül az *excessusok* nélkül is jótálljon magáért. A művek a következők: Szekfű Gyula (1920; 1922; 1934) *Három nemzedékének* különböző kiadásai; Farkas Gyulának (é.n.) *Az asszimiláció kora* című irodalomtörténeti munkája; Mályusz Elemérnek (1928a; 1928b; 1931) néhány, a polgárság történetét érintő műve; Szabó István (é.n.) népiségtörténeti jellegű összefoglalója; Hajnal Istvánnak (é.n.) a korabeli reprezentatív magyar művelődéstörténeti összefoglalóban megjelent, *Az osztálytársadalom* címet viselő fejezete; Erdei Ferenc (1980a) 1943. évi szárszói beszéde és egy ehhez kapcsolódó nagyobb lélegzetű, föltehetőleg egy tervezett könyvéhez készült kézírata (Erdei 1980b, 2010); Bibó Istvánnak (1986) a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című ta-

8 Baráth Tibor. V.ö. Borbándi 1992.

9 Pl. Málnási Ödön. V.ö. Borbándi 1992; lásd még Paksa 2011.

10 Romsics 2004.

nulmánya és – ehhez társulva – Ravasz Lászlónak (1988) egy 1960-ból származó kézirata a zsidókérdésről.

BESZÉDMÓD

A klasszikussá vált – tehát tartós és általános (de legalábbis a céhbelleken túl is) hatást gyakorló – történészek beszédmódját kétfelé választom. Az egyik fajtát nevezhetem pragmatikusnak vagy instrumentálisnak. A történészek egyik szerepelképzelése a korban a német historizmusból eredeztethető történészfejedelemé. A német történetírásban ilyen szerepet foglalt el magának Leopold von Ranke (1885, 2006) vagy Friedrich Meinecke. A történészfejedelem terepe a történetpolitika. E szerepfelfogás a következőképpen rekonstruálható: szemben a hagyományos elvárásokkal, a történelemnek nem feladata, hogy az élet tanítómestere legyen, hanem azt kell elmondania, amiként a dolgok tulajdonképpen voltak. A történész viszont a múlt megértésén keresztül képes felülemelkedni saját kora elfogultságain, s szellemi fölénye által részt venni a közéletben, sőt a nála nagyobb világi hatalmasságoknak méltó társa lenni. E szerepet hazánkban Szekfű Gyula kívánta és tudta betölteni.¹¹ Szekfűnek azonban sajátos hazai okoknál fogva popularizálnia kellett szerepét.¹² A korábban cinikus hangvételével (Szekfű 1913) világnézeti oldalakon túlnyúló sikert aratott Szekfű Gyula a történelmi Magyarország bukása után a személyes együttérzés és indulat regiszterében szólalt meg: a *Három nemzedék* műfajilag nem tanulmány, hanem egy nagyon terjedelmes röpirat. Tanulmányként közelítve hozzá joggal bírálható fogalomhasználata, következtelensége. Ez a közelítés azonban a mű célját – mely (történet)politikai – téveszti szem elől. Szekfű – mint meg is mondja – a háborús vereség utáni új rezsimnek kívánt tabula rasa-t teremteni. Ha e törekvés felől olvassuk a művét, és akként, hogy ezt a nézetét nem a szűk szakma, hanem a nagyközönség számára kívánta kifejteni, akkor mindaz, amit a másik, tárgyilagosságot számon kérő olvasat hibának minősített, a helyére kerül. A politikai (beszédaktus-jelleget föltételező) olvasatban Szekfű meg akarja szólítani közönségét, és ha erről a közönségről azt vélelmezi, hogy antiszemita érzületek rabja, akkor – belátható módon – a hatás érdekében ezen a nyelven kell szólania, célját egyébként nem éri el. Ebben az olvasatban a *Három nemzedék*, ha filozemitának vélt közönségnek íródott volna, akkor filozemita szövegeket tartalmazna. A röpirat leglényegén sem ez, sem az nem változtatna. Jellemző, hogy Bethlen István bukása és Gömbös Gyula kormányra kerülése után Szekfű Gyula egy – az eladdigitól nagyon eltérő „és ami utána következik”-et illesztett hozzá művéhez.

Az iménti értelmezés szokás szerint fölveti a kérdést, vajon erkölcsileg elfogadható-e az értelmezés nyomán feltáruuló történészi pozíció. Szekfű Gyulát általában is megalkuvónak, következtelennek szokták tartani. A történész, egész pályáját illetően, egy tekintetben életét és munkásságát illetően is következetes. A történészfejedelem történetpolitikai maximája, hogy az emigráns politikus (Kossuth Lajos vagy II. Rákóczi Ferenc) bukott, hogy ne mondjuk, halott politikus. Az instrumentális módon alkalmazott antiszemitizmus erkölcsi mérlegelését illetően az okoz zavart, hogy a szándékétika szokásos mércéi nem válnak be. A megítéléshez olyasfajta kérdéseket kellene, kellett volna már eddig is megvizsgálni, vajon az antiszemita közhelyek a korabeli közönség indulatainak felkorbácsolásához, vagy inkább azok csillapításához, esetleg szublimálásához, átcsatornázásához járultak-e hozzá.

11 Szekfű (1923) bevezetésében hangsúlyozottan Meinecke felfogását jelöli meg példaként.

12 Popularizálás alatt azt értem, hogy szerepében nem csak a szakmai, hanem szélesebb közönséghez szólt. Állításom nyilván hosszabb bizonyítást igényelne. Jelen keretek között legyen elég utalni arra, hogy a magyarországi középosztály szűkebb, szegényebb és megosztottabb, mint német párja. Ezt fejezi ki Szekfű Gyula zombék-hasonlata is. V.ö. Kövér 2006.

Hosszabb távon a mű hatása recepciójával mérhető. Például Farkas Gyula (é.n.) irodalomtörténész *Az asszimiláció kora* című munkájának céljaként kifejezetten a Szekfű Gyula *Három nemzedékében* kifejtett nézetek továbbgondolását jelöli meg. Farkas – akinek fajvédő hajlamát nem kívánom kétségbe vonni – művének célja az Arany János korát követő irodalmi élet elemzése. Tegyük hozzá, az anamnézis, miszerint az irodalmi élet jelentősen megváltozott, helyes, a diagnózis azonban, miszerint mindez a szemita szellem beszivárgásának volna köszönhető, nem meggyőző.¹³ Ami a téves diagnózisból ténylegesen a *Három nemzedék* hatásának tudható be, az ebben az olvasatban erkölcsileg felróható Szekfű Gyulának.¹⁴

Talán könnyebben megválaszolhatók az olyasfajta kérdések, mint például: nem lőtt-e túl Szekfű Gyula a javasolt olvasatban föltételezhető céljain, amikor félrevezette közönségét a kiegyezés utáni galíciai zsidó bevándorlás mértékét illetően. A nagymértékű bevándorlás tézisének megfogalmazásával egy tartós – a felülírási kísérleteknek ellenálló – téveszmét erősített meg. A galíciai bevándorlás mint történetészeti elem alkalmazása a politikai rezon felől nézve racionális: egyrészt a keresztény középosztállyal elfogadtatni a zsidó származású középosztály egyik részét, másrészt megosztani magát a zsidó közönséget. Mégis, ez az elbeszélési sarokpont jelzi is e szerepfelfogás határait (V.ö. Sándor 1984). A politikus hivatkozhat a pillanat szorító követelményeire, a történetpolitikus viszont nem számíthat arra, hogy publikációkban megnyilvánuló cselekedeteinek nem marad tartós nyoma.

A másik beszédmód a közvetlen névvel volna illelhető – voltaképpen nem szerep, hanem azonosulás a vizsgálat tárgyával. Talán még az intencionális jelzőt akaszthatnók rá. A példa e beszédmódra Mályusz Elemér – a 20. századi történetírás szakmailag egyik legkiválóbb alakja – lehet. Mályusz több írásában is kifejtette meggyőződését, miszerint hazánkban a városi polgári középosztály (talán leginkább a német *Mittelstandhoz* hasonlítható eszmei képlet) mindig (tehát már a középkorban) is gyöngye volt (értsd: tagjai nem töltötték be rendi szerepüket, például a kereskedést), és a zsidók – azáltal, hogy pótolták a polgárokat szerepükben – megakadályozták (szükségtelemné tették) azt is, hogy a városi polgárság felnőjön feladatához. Az újkorban Mályusz szerint a nemzeti hivatás az lett volna, hogy a városi polgárság összefogjon a nemességgel (erre történelmi példának Nyíregyháza megváltkozását – önkéntes örökváltságát – említi), de Mályusz nézete szerint e téren a zsidók által táplált internacionalizmus kerekedett felül. Mályusz kifejezetten úgy tartotta, hogy a hagyományos (és a nemzeti történetírás által rendszeresen idegen eredetűnek tekintett) hazai városi polgárság egyik jellegzetessége antiszemitizmusa volt. (Ez egyébként aligha túlzás, ha csak az 1848. évi forradalmi napok eseményeit tekintjük, akár a fő- és szék-, akár a vidéki városokban (Spira 1974).) Hangsúlyozni kell azonban, hogy az állítás nem a városi lakosságra, hanem az annak csak töredékét kitevő polgárjoggal rendelkező részre vonatkozik.) Az a tény, hogy Mályusz a városok polgárait antiszemitának tartja, természetesen még nem jelentene bizonyítékot a szerző antiszemitizmusára. Ez inkább ott mutatkozik meg, amikor „kiszól” egyik vagy másik tanulmányából,¹⁵ hogy aztán kifejezetten is hangot adjon nézeteinek a kortárs történetírásról közölt cikksorozatában (Mályusz

13 Farkas kevésbé foglalkozott az olyan dologi tényezőkkel, mint az alfabetizáció vagy a nyomdatechnika változása.

14 Egy szándék-etika alapján lehetne úgy érvelni, hogy Szekfű nem tehet arról, mit kezdenek a szövegével. Abból kell azonban kiindulnunk, hogy történetpolitikusként nyilatkozik. Egy politikus cselekedetét úgy kell értelmezni, mintha megbízás alapján történék. Ebben az esetben nem a szándék, hanem az eredmény számít (Max Webernél: felelősség etika).

15 Pl.: Mályusz 1928b, ahol Mályusz az amúgy a középkorról szóló szövege végén hirtelen évszázadokat ugorva tesz a zsidók szerepét kárhóztató megjegyzést.

é.n.). Mályusz ez utóbbi írásai alapján akár zsidóellenesként is besorolható.

SZÓTÁR

Nem beszédmód, inkább szótár kérdése fajiság és antiszemitizmus kapcsolata, amely például a Mályusz Elemér által kezdeményezett népiségtörténet kapcsán merül föl kérdésként. A népiségtörténetet a nemzeti-szocialista Németország által támogatott irányatként tartják számon. Megítélését nehezíti, hogy az irányzat szakmailag újat hozott a történetírásban, miközben politikailag a német terjeszkedés eszköze volt. Mályusz Elemér az irányzat meghonosítását két okból javasolta. Ellensúlyozni kívánta egyrészt a német terjeszkedési törekvéseket. A másik ok a félelem volt, a félelem attól, hogy a történeti Magyarország területén létrejött új államoknak a volt országból rájuk maradt kulturális emlékekkel szemben táplált indulatai pusztítóvá fokozódnak.

A két ok összefügg. Fölvetődhetik, vajon miért támogatta a német törekvéseket ellensúlyozni kívánó Mályusz a nemzetiszocialista Német Birodalom által támogatott irányzatot. A válasz legegyszerűbben a „kutyaharapást szőrivel” mondással summázható. Az magától értetődő, hogy a német támogatás ösztöndíjakat jelentett német kutatóknak. Az már kevésbé, mégis így volt, hogy német kutatókat a magyar kultuskormányzat is támogattott. Mályusz a hazai szakmai utánpótlás támogatását szerette volna elérni, és azt is, hogy a hazai utánpótlás a civilizációs és kulturális emlékek megmentésében vegyen részt. Ehhez a német irányzat módszerei – amelyek a hajdani falukutatói és szociográfiai módszerek kiterjesztései voltak – tökéletesen megfeleltek.

A Mályusz-féle népiségtörténet inkább módszer és – a helytörténet-írás fejlesztésén alapuló – kutatási program, mint ideológia, melyhez azonban a faj fogalmának kulturális alapú értelmezése társult. Az irányzat eredményei is inkább fiatal történészek által készített szakmunkák voltak.¹⁶

Szakszerű, de a szélesebb közönséghez is szólni kívánó művet Szabó István írt. Ő eredendően település- és agrár- (vagy ha tetszik: parasztság-)történész volt, bár a *Magyarság életrajza* című műben szóba kerülnek a zsidók és említetik a zsidóság. Könyvében fontos szerepet kap az asszimiláció kérdése, és szigorú elemzésben Szabó István e kérdésben kifejtett gondolatai ellentétesek volnának az asszimiláció liberális elgondolásával. Szabó ugyanis a nemzeti asszimilációt nem az egyének tudatosan választott külsődleges (beszéd, viselet s.í.t.), hanem azok tudattalan kulturális megnyilvánulásaihoz, hogy ne mondjuk szellemiségéhez, (korabeli szóhasználat) fajiságához kötötte.¹⁷ Szabó kritériumait alkalmazva mérceként, a zsidók 19–20. századi asszimilációja a közvélekedéshez képest föltehetőleg csak sokkal kisebb mértékben valósult meg.¹⁸ Ennek ellenére a szerzőt nehéz volna antiszemita érülettel vádolni. Személyes vélekedésem, hogy a tények értelmezésében követett szigorúság hozzájárulhatott ahhoz, hogy nézetei következményeit illetően Szabó István nem kényszerült paradigmamentő bukfenckre (haszonelvűség, hálátlanság), és így mentes maradhatott az antiszemitizmustól is.

Talán ebben az alfejezetben említhetem meg különös esetként Ungár László példáját.¹⁹ A tragikus sor-

¹⁶ Rövid összefoglalását l.: Szóts 2014.

¹⁷ Ezt ma talán a kulturális emlékezetbe való beilleszkedéssel fejeznék ki.

¹⁸ A kérdés irodalma lassan terebélyesedik: Gyáni 1993, Erős 2005, Bolgár 2006.

¹⁹ A „talán” arra vonatkozik, hogy Ungár – bár jelent meg tanulmánya a művelt középosztálynak szánt Domanovszky-féle Magyar művelődéstörténet záró kötetében is (Ungár, é.n.) – nem sorolható a közvéleményt komolyabban befolyásoló történészek közé.

sú történész származása szerint zsidó volt.²⁰ Ungár legfontosabb műve tanulmány-trilógiája.²¹ A *Századok* c. folyóiratban megjelent három cikkében a hazai polgári átalakulás egy-egy kulcsmozzanatát ragadta meg. Az egyikben az új rétegek létrejöttét vázolta, a másodikban a régiek hanyatlását, a harmadikban a régi és feltörekvő csoportok viszonyát – a nemesi birtokok eladósodása kapcsán. Utóbbi történet szereplői részben zsidó hitelezők, akik a szövegben előnytelen beállításban is szerepelnek (Ungár 1935:46–47). A szokásos megoldás-feloldás a zsidó öngyűlöletre való utalás volna. Nézetem szerint sokkal inkább a szótár hatalmáról, a nemesi történeti elbeszélés mód, narratíva szándékolatlan átvételéről van szó. A tanulmány az eladósodás jelenségéről nem csak adatok alapján szól – ezekből a kérdés taglalásához nem is volt elegendő. A történésznek föl kellett használnia a forrásként rendelkezésre álló elbeszéléseket is. Ezeket azonban csak megfelelő előzetes értelmezési keret mellett lehet tényekké alakítani – a történész ki van szolgáltatva „segédtudományainak”. Ungár esetében a kutatások még messze nem tartottak ott, hogy a kérdést közgazdaságtani módszerekkel lehetett volna vizsgálni. A szerzőnek nem sikerült a kellő távolságot megteremtenie, de más lehetősége nem lett volna, hacsak a kérdéssel egyáltalán nem foglalkozik.

BESZÉDMÓD ÉS SZÓTÁR

Erdei Ferenc talán legjellemzőbb vonása besorolhatatlansága. Szociális helyzetét tekintve kilépett családja földműves világából, de nem törleszkedett ahhoz az értelmiségi közeghez, amelyik akár be is fogadta volna. Jó kapcsolatai voltak úgy a református, mint a kommunista milióhoz. Fiatalkori messianizmusa érettebb korára politikai radikalizmussá alakult át, lett légyen az szabó dezsői fajvédelem, vagy nemzeti kommunizmus. Nem volt hivatásos történész, mégis nagyobb hatást gyakorolt a történetíráásra, mint megannyi céhes mester. Témánk szempontjából legfontosabb hagyatéka a nevéhez kötött kettős társadalom címkéjű szellemi építmény. Mivel tapasztalatom szerint nem közismert, röviden összefoglalom a társadalomtudományi elméletként is szolgáló történeti elbeszéléssel kapcsolatos újabb historiográfiai kutatási eredményeket. Amit korábban is tudtunk (más kérdés, jól-e), az részben Erdei Ferencnek a marxizmusához való viszonya (Huszár 1979), másrészt a szövegében felbukkanó antiszemita klisék elemzése volt (Kovács–Melegh 1997). Ehhez képest a szerző születésének centenáriuma körül készült publikációk (Szociológiai Szemle 2010, Bognár 2010) rámutattak Szabó Dezső hatására és tisztázni igyekeztek a vonatkozó Erdei-szövegek egymáshoz való viszonyát. Ez utóbbi téren a következők derültek ki. Erdei Ferenc 1943. augusztusában elmondta a szárszói beszédnek nevezett politikai programszövegét. A beszédet a konferencia után közzétették – ma már tudható, hogy az írásban megjelent szöveg nem volt azonos a szóban elhangzott változattal.²² Az írásos változat harmadik, legrövidebb része a magyar társadalom szerkezetével foglalkozott. A konferenciakötetbeli hirdetés alapján tudható, hogy erről a témáról Erdei Ferenc nagyobb lélegzetű művet kívánt írni, amely azonban nem jelent meg. Föltehető, hogy ennek a készülő könyvnek a kézírata volt az, amelyiket a Valóság című folyóiratban 1976-ban Huszár Tibor közzétette (Erdei 1980b). A kézirat fénymásolata még megvan, de az eredeti a szerző hagyatékának kéziratárba szállításakor már nem volt fellelhető. A kéziratári anyag átvizsgálásakor viszont kiderült, hogy eladdig lappangott a kéziratnak a harmadik, „történelmi népi” társadalommal, tartalmilag a parasztsággal foglalkozó része (Erdei 2010).

²⁰ Élettörténetére: Gajár 2004.

²¹ Ungár 1935, Ungár 1938, Ungár 1942.

²² Egy ránk maradt kézirat (Halmos 1943) alapján.

A szárszói beszéd lényege, hogy történelmi távlatból nézve a magyar társadalom fejlődésében fordulat csak külső, idegen hatásra szokott bekövetkezni. A különböző társadalmi csoportok vezető rétegei hitelüket veszítették, változás a középosztály reformot óhajtó fiatal nemzedékétől, a munkásság népi és a parasztság kitörni vágyó elemeitől várható. Témánk szempontjából érdemes kiemelni az idegen erőkbe vetett hitet és azt, hogy a munkásosztály vezetésében úgy a zsidó származású baloldali, mint a nyilas vezető réteg csődöt mondott. A népi elem elitjének feladata az írásos szöveg szerint az, hogy a politika támogatásával tartóssá tegye a potens elemek (adott esetben a munkásosztály) által kezdeményezett változtatásokat.

A program háttéréként szolgáló leírás dokumentálatlan, szigorúan véve nem tudományos. A szöveg antiszemita megfogalmazásait már korábban észlelték (Kovács–Melegh 1997), magam ehhez csak annyit teszek hozzá, hogy ezeket a megfogalmazásokat egy fajvédő program megnyilvánulásainak tudom be.

Az 1976. évi publikációkban részletezett társadalomszerkezeti képlet érintőlegesen már a beszédben is megjelenik.

„E polgárság legnagyobb részét idegenekből toborzódott, azonban asszimilálódott is a magyar vezető rétegekhez. Ezenkívül lojális is volt e vezetéshez az egész [18]67-es korszakon keresztül. A 90-es évekre azonban ez a polgári társadalom már olyan arányokban kiépült, hogy önálló erőket és törekvéseket tudott képviselni a konzervatív nemesi-nemzeti társadalommal szemben. Önállóságának jeleként az egész társadalmi életben új elemek jelentkeztek, és új ellentétek ütköztek ki. Az irodalmi életünkben jelentkező sajátságos kettészakadás ennek a társadalmi helyzetnek a következménye. A konzervatív nemzeti társadalom klasszikus irodalma helyett egy nyugtalan, új törekvéseket és új hangot képviselő irodalom lépett fel, amelyben ez a friss, polgári társadalom és benne elsősorban a zsidóság jelentkezett.” (Erdei 1980a)²³

A leírás előképe már Szekfű Gyulának az első világháború alatt írt, *A magyar állam életrajza* című művében megjelent: *„Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történelmi fejlődésben létrejöttel még nincsenek szerves kapcsolatban”* (Szekfű 1923:199). Szekfű a szervetlenségre helyezi a hangsúlyt, de azt nem társítja valamiféle zsidó faji jelleggel. Erdei szerint a zsidótörvények hatálya alatt a történelmi nemzeti társadalom részben zsidó mintákat kezdett követni: *„az úri középosztály és a keresztény nemzeti kispolgárság elemei belekerültek a polgári pozíciókba, és ott a régebbi polgárság, tehát jelentékeny részben zsidóság által kialakított formákban folytatták a gazdasági tevékenységet”* (Erdei 1980a: 363). A történelmi helyzet értékelése szokatlan. Állításomat, miszerint Erdei nem antiszemita, hanem fajvédő, lényegében erre a beállításra alapozom, de más érvet is hozok. A szárszói beszéd összesen háromszor említ „zsidóságot”. Az egyik a már említett eset. A másik az irodalmi élet személyi állományát minősíti – az irodalom kérdésére a következő bekezdésben visszatérek. A harmadik alkalom pedig egy olyan szöveghely, ahol Erdei a faji szemléletet az ő szemszögéből – de nem az ő kifejezésével – „elfajzott” középosztálynak tulajdonítja:

„A történelmi alakulás során számos nemzetiségi elemet szívott fel magába, és a beömlések azt a magyar népiséget, amely még sajátja volt a reformkor nemességének, egy század alatt nagymértékben felhígították

²³ A „történelmi népi” kifejezésként a beszéd szövegében még nem jelenik meg, az 1976-ban közölt kéziratokban utalásként már igen. A 2010. évi szövegkiadásból kiderül: Erdei Ferenc egy korábbi írása alapján, kevésbé tollal és írónnal, mint inkább másolással és kihúzással elkészítette, bár nem fejezte be a harmadik társadalomfél leírását is. V.ö. Halmos 2010.

német és szláv elemekkel. Ezért van az, hogy a parasztságot magával szemben idegennek, a maga számára már nehezen érthetően tartja magyarnak, viszont a polgárságot szinte egészében zsidóságnak érzi.” (Erdei 1980a: 366)

Mint ahogy Erdei a zsidóságot az irodalom kapcsán is megemlíti, erre a kérdésre külön is kitérek. A szárszói beszéd szövegét szigorúan olvasva, Erdei egy irodalmi életet, de több irodalmat megemlít. Szerinte hazánkban két irodalmi tradíció él egymás mellett, és a különböző tradíciók mögött különböző társadalmak húzódnak meg. A hangsúly a társadalmi képletek és az irodalmak viszonyán van – Erdei úgy tartja, hogy az irodalmi ellentétek társadalmiak következményei. Ez lehet marxista behatás, de nem ez a lényeg. Még ha az is, az alap-felépítmény aszimmetriát Erdei saját érdekében használta ki, hiszen evvel azt tudta állítani, hogy a jelentős népi irodalom mögött jelentős népi erőnek kell állnia.²⁴

IDEGENKEDÉS ÉS ANTISZEMITIZMUS

A szorosán vett témát lezárandó hozom szóba a kérdést, mi a viszonya idegenkedésnek és antiszemitizmusnak. Miskolczi Ambrus már korábban említett kétrészes cikkében (Miskolczi 2012) sorra vette és kipellen-gérezte történészeink antiszemita megnyilvánulásait. Az egyik tárgyalta személyiség Hajnal István volt.

A két háború közötti reprezentatív történelmi művek szerzőihez (Hóman Bálint, Szekfű Gyula) és szerkesztőihez (az eddigiek mellett: Kerényi Károly, Domanovszky Sándor) képest Hajnal István neve kevésbé ismert a szélesebb közönség előtt. Jóval kevésbé volt (történet-)politikus, mint az imént említettek közül hárman is (Hóman, Szekfű, Domanovszky). Felületesen tekintve teljesen hagyományos történészi téma, a középkori kancelláriák írásbelisége vizsgálatával kezdte pályáját, amelyet később általános írástörténeti vizsgálódássá szélesített ki. Az írást nem szimbólumképző cselekvésként, hanem kalligrafáló ténykedésként szemlélte. Mivel nemcsak az ismereteket, hanem a készségeket is tudásnak tekintette, nem meglepő, hogy a formaképzés iránti érdeklődése a technikatörténet áttekintése felé vezette. A formaképzés és-képződés kutatása elengedhetetlené tette a formaképzők, azaz írásokat és gépeket létrehozó és működtető emberi együtt élő közösségek vizsgálatát. Meglátása szerint az új tudás megszerzésének alapját a szilárd szokások képezték, és az észelvű okoskodás önmagában nem hogy integrálta, de inkább szétfeszítette az emberi társadalmakat.

Történelmi gondolkodásának eredményei az európai középkor újraértékelésére készítették. Úgy vélte, az ipari forradalom és a modern kapitalizmus nem a középkor ellenében, hanem annak évszázados ismeretfőhalmozását jó esetben föl-, rossz esetben kihasználva jött létre. A magánéletét tekintve a keresztény középosztály normáinak megfelelően élt egyetemi tanár, gondolatilag az egyik legeredetibb magyar történész volt, aki azonban nehézkes, szinte titokzatos nyelvezettel fejtette ki gondolatait. Saját korában (akadémiai székfoglalója után) úgy érezte, hogy közönsége marxistának tartotta. Művének utóélete hosszabb, már életében megkezdődött felejtéssel indult. Ebben az időben Hajnal István nevét az angolszász kommunikációelmélet inkább tartotta nyilván, mint a hazai historiográfia. Később Erdei Ferenc és Bibó István életművének vizsgálata irányította Hajnal

²⁴ A magyar irodalomban felbukkanó társadalomképek értelmezését az irodalom egy hajdani szegedi professzora, Sándor István végezte el. Azt még nem tudjuk, vajon műve vagy annak előkészületei hathattak-e Erdeire, de a hasonlóság feltűnő. Természetesen a különbség figyelembe vétele után: Sándor István az írásművek tartalmából azok szerzőire, míg Erdei a művek megfogalmazásaiból azok valóságosságára következtetett vissza. V.ö. Sándor 2012.

István felé is a kutatók figyelmét, s a vizsgálódók rámutattak Oswald Spenglerhez, Max Weberhez, illetve Émile Durkheimhez fűződő szellemi viszonyára.

A rokonszenvező befogadási szakasz után manapság megjelent a szerzővel bár nem ellenszenvező hangú, de esetét a „legtragikusabb és legfájdalmasabb”-nak (Miskolczi 2012:20–26) minősítő értékelése is. Miskolczi Ambrus azt állítja, hogy a zsidóellenes közhangulatnak engedő Hajnal Istvánnak voltak antiszemita megnyilvánulásai. Mivel ez az értékelés még meglehetősen friss, pár mondatban kitérek rá, illetve a szembeszegezhető ellenérvekre. Tény és való, Hajnal műveiben is található néhol a zsidó szellemtől való idegenkedésről árulkodó megjegyzések, de ezek – a korszellemet is figyelembe véve – enyhék és ritkák. Miskolczi Ambrus két ténnyt említ. Az egyik egy kéziratban maradt szöveghely. Kérdés, érdemes-e antiszemita megnyilvánulásnak tekinteni valamit, amit nem adtak közre. A két háború közötti keresztény középosztály (ahová a történetírók jó része tartozott) megítélése tekintetében ez nem közömbös kérdés. Hajnal bár papírra vetette meglátásait, de nem adta közre, és föltehetőleg nem is terjesztette őket – filozofikusan fogalmazva: gondolata tárgyiasult, de nem dologiasodott. Meddig tart az antiszemitizmus, van-e helye a magánszférabeli idegenkedésnek, vagy mindent egyöntetűen az antiszemitizmus kategóriája alá kell vonni? Ha megteesszük, nem jutunk-e túl gyorsan a gondolatbűnök lehetőségének elfogadásához? Nézetem szerint ebben az esetben morálisan, és az adott közegben inkább a visszatartás aktusát, mint a gondolat papírra vetésének vétkét kellene többre értékelni. A másik egy olyan szöveghely,²⁵ amelyet Miskolczi kódolt beszédnek²⁶ minősít. Evvel kapcsolatban nem magától értetődő és további magyarázatot igényelne, hogy valaki, aki a közönsége körében – Miskolczi szerint is – eluralkodott antiszemitizmusra kívánna rájátszani, kódolva fogalmazza meg mondandóját. Egyetértve Miskolczi Ambrusnak a zsidóellenes korhangulatra vonatkozó vélemével, akár – mint Szekfű esetében – elemezhető föltevés lehet, hogy Hajnal éppenséggel formálni, értelmezés által kézben tarthatóvá szeretne volna tenni olvasói ösztönös indulatait.²⁷

ZSIDÓKÉRDÉS ÉS ANTISZEMITIZMUS

Mintegy függetlékként, hiszen nem illeszkedik a kitűzött korszakhatárok közé, még két, egymáshoz intellektuálisan erősen kapcsolódó szerzőre térek ki. Bibó Istvánról és Ravasz Lászlóról van szó. Szerepeltetésüket az indokolja, hogy Bibó István a háború után, a következmények feldolgozását megkönnyítendő, megkísérelte végiggondolni az ország újkori történelmét. Ilyen jellegű tanulmányainak csúcspontja a „zsidókérdést” tematizáló műve (Bibó 1986). Ebben az írásában Bibó István megkísérelte zsidók és nem zsidók viszonyát megértő, terapeutikus módon tárgyalni és ezáltal közönsége szemében a zsidókérdést érvényteleníteni.²⁸ Bibót familiáris kapcsolat fűzte Ravasz Lászlóhoz, a magyarországi református egyház egyik nagy hatású püspökéhez.²⁹

25 „A csupán kalkulációval dolgozó szakszerűség szinte vonzza a vezetésre a társadalomban addig idegen elemeket, a zsidóságot. S amikor a magyar intelligencia sűrgeti a gyakorlati gazdasági pályákon való elhelyezkedést, szintén kevésbé a hivatástudat s a szakszerű feladat, hanem inkább a szerzéslehetőségek ösztönzik” (Hajnal é.n.:195-196). Miskolcziánál „szerzéslehetőségek” helyett „szerzés lehetősége” (Miskolczi 2012:24) áll – a különbség ebben az esetben lényeges.

26 „Durva prózában: a zsidók és az elzsidósodottak az emberi spontaneitást és a szerves társadalomalakulást maga alá gyűrő racionalitás és racionális mechanika hordozói. Jellegzetes, ám máig is jól kódolt formákban felbukkanó közhely” (Miskolczi 2012:24).

27 Az előző bekezdések némi különbséggel megjelentek: Halmos 2014.

28 Más véleményen van erről Gyáni 2011.

29 A református egyház belső törésvonalairól szól Szász 2014.

Míg az köztudott, hogy Bibó vonatkozó tanulmányának címe *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, az már kevésbé, hogy apósa *A zsidókérdés Magyarországon* címmel tett közzé írást 1938-ban (Ravasz 1938) – mely írás egyébként az első zsidótörvény kapcsán elmondott felsőházi beszédét tartalmazta.³⁰ Ravasz László ehelyütt és másutt is hangsúlyozta, hogy a zsidókhöz való viszonyát illetően álláspontját már 1917-ben kifejtette, és az az idők során nem változott. Akkoron még a *Husadik Század* körkérdése számára fejtette ki nézetét (Ravasz 1917), miszerint a zsidók iránti felebaráti szeretete miatt ellene van a zsidóságnak (ez tulajdonképpen a hittérítés logikája). Ehhez az álláspontjához következetesen ragaszkodott, nem csak politikai beszédeiben, hanem például a *Soli Deo Gloria* diákjainak körkérdésére válaszolva (Ravasz é.n.), vagy akár a háború után is (Ravasz 1988). A teológiai álláspontnak súlyos politikai következményei voltak.

Evvél együtt is, annak, hogy Ravasz László a felsőházban az első két zsidótörvény mellett szavazott, nézetem szerint egy egyházpolitikai csapda volt az oka (Halmos 2011). Nevezetesen a felsőházi tagként egyháza politikai képviselőtét magára vállaló püspökként, tehát választott vezetőként kellett szavazatát mérlegelnie. Ismét csak az instrumentális vagy pragmatikus beszédmód egyik példányáról van.³¹ Nyilván volt tudomása arról, mekkora a zsidóellenesség az egyházában, illetve lehettek elképzelései, mi szükséges nyája egyben tartása érdekében. A döntését igazoló vagy cáfoló helyzet az 1944. év, a soá lett, amikor az egyházaknak a széthullott és abuzált állam helyett és ellenére kellett tevékenykedniük.³²

Bibó István háború előtti álláspontja fajvédőnek nevezhető. Az első zsidótörvény után azonban a korábban minden bizonnyal meggyőződéssel képviselt álláspont pusztán nyelvi eszközzé változott. A Márciusi Front 1938-as programjának készítésekor az antiszemitizmus nyelvét használja, de nem szelleme szól általa, nem a zsidókat, hanem a helyükbe lépetteket jelölve meg ellenfélnek, akik a zsidókra mutogatással saját üzelmeikről terelnék el a gyanút (Bognár 2011; Huszár 1991).

* * *

Az előadás eredeti célja a két háború közötti történészi antiszemitizmus bemutatása volt. Igyekeztem a kérdést szétbontani. Ráműtattam arra, hogy csak viszonylag kevés történésznek adatott meg, hogy tudományos vagy világnézeti álláspontját szélesebb közönséghez juttassa el. A történészekon kívül szó esett olyanokról is, akik bár nem voltak történészek, de a történelmi kifejtés közlési módjuk jelentős eszköze volt. A nagy hatású történészek között alig voltak, akik nyers zsidóellenességgel lettek volna vádolhatók. Az antiszemitizmust pragmatikus szemlélete kimozdítja ugyan a morális térből, de nem menti, csak megítélésének kritériumait módosítja.

Végszóként érdemes utalni arra, hogy az említett szerzők pályája így vagy úgy a háború után is folytatódott – igen eltérő módokon azonban: az egzisztenciálisan ellehetetlenített Hajnal Istvántól a fontos állami tisztségeket betöltő Szekfű Gyuláig. A Kádár-kornak is szürke eminenciása volt Erdei Ferenc, megbecsült akadémiai kutató maradt Mályusz Elemér. Egy szóval összegezzetetlen Bibó István pályafutása a közzélekedés előtt rejtve

30 Érdemes megfigyelni a határozott névelő hiányát, illetve használatát az egyik, illetve a másik esetben.

31 Erre vonatkozóan említésszerűen l.: Halmos 2010:1057–1058.

32 Úgy tudom, a zsidónak minősítettek mentésében az egyházak tudták a legtöbbet tenni. Ha ez igaz, akkor innen visszatekintve – és utalva az felelősség-etikáról mondottakra – kell mérlegelni, vajon a nyáj egybentartása, vagy egy esetleges szakítás lett volna-e jobb döntés.

maradt fajvédelemtől az 1956. évi forradalmi szerepvállalásig. Fontosnak tartom leszögezni azonban, hogy nehez volt bármiféle kapcsolatot találni az antiszemitizmus mértéke és a későbbi pálya iránya között.

HIVATKOZÁSOK

- Acscády I. (1944) *A magyar jobbágyság története* (1906). Faust, Budapest. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/13500/13545/#> (Letöltve: 2015-05-17)
- Bibó I. (1986) [1948] Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok 2.: 1945–1949*. Vida István (szerk). Magvető, Budapest. 621–797. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/362.html> (Letöltve: 2015-05-17)
- Bognár B. (2010) *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir, Budapest.
- Bognár B. (2011) Szabó Dezső harmadik utassága és a Márciusi Front politikai programja. *Valóság* 4, 11–24.
- Bolgár D. (2006) Asszimiláció a térben. Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepciójának kibontására. *Sic Itur ad Astra* 1–2, 43–72.
- Borbándi Gy. (1992) Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia. *Hitel*, Budapest. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/04000/04038/html/b.htm> (Letöltve: 2015-05-17)
- Censor [Beksics Gusztáv] (2005) [1884] Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. In Müller R. *Beksics Gusztáv. Új Mandátum*, Budapest.
- Erdei F. (1980a) [1943] A magyar társadalom. Előadás. In Erdei F. *A magyar társadalomról*. Akadémiai, Budapest. (347)–(372). Elérhető: <http://mek.oszk.hu/05900/05942/html/gmerdei0002.html> (Letöltve: 2015-05-17)
- Erdei F. (1980b) [1943–44, 1976] A magyar társadalom a két háború között. In Erdei F. *A magyar társadalomról*. Akadémiai, Budapest. (293)–(346) URL: <http://hu.scribd.com/doc/103982265/Erdei-Ferenc-A-magyar-tarsadalom-a-ke-t-haboru-kozott-in-u-%C5%91-A-magyar-tarsadalomrol-Budapest-Akademiai-1980-291-346>
- Erdei F. (2010) Történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). *Szociológiai Szemle* 3, 12–42. Elérhető: http://www.szociologia.hu/dynamic/sz_sz_2010_4_web.pdf (Letöltve: 2015-05-17)
- Erős V. (2005) Asszimiláció és retorika. In Erős V. *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című művének rekonstrukciója*. Disputa, Debrecen. 75–118.
- Farkas Gy. (é.n.) [1938] *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Gaál Gy. (2011–2013) A cigánykép változása a sajtóban egy mikrotörténeti vizsgálat tükrében. *Kút*, 91–101.
- Gajary I. (2004) Egy kettétört tudóspálya. Ungár László vázlatos életrajza. In Sipos András (szerk.) *Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 109–119.
- Gyáni G. (1993) Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 4, 18–27.
- Gyáni G. (2011) Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában. *Holmi* 8, 1022–1035. Elérhető: http://epa.oszk.hu/01000/01050/00092/pdf/holmi_2011_08_1022-1035.pdf
- Hajnal I. (é.n.) Az osztálytársadalom [1943]. In Miskolczi Gy. (szerk.) *Az új Magyarország*. Domanovszky S. (szerk.) *Magyar Művelődéstörténet* 5. Magyar Történelmi Társulat, h.n. 163–200. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/78.html> (Letöltve: 2015-05-17)
- Halmos B. (1943) *Szárszói konferencia. Halmos Béla építészmérnök*. 1943. Kézirat. [id. Halmos Béla építészmérnök följegyzései Kósa László őrizetében].
- Halmos K. (2010) A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle* 4, 2010, 4–11. Elérhető: http://www.szociologia.hu/dynamic/sz_sz_2010_4_web.pdf (Letöltve: 2015-05-17)
- Halmos K. (2011) Teológiai politika. [...] *Holmi* 8, 1052–1060. Elérhető: <http://www.holmi.org/2011/08/9179> (Letöltve: 2015-05-17)
- Halmos K. (2014) Társadalomtörténet a segítők képzésében. Függelék. *Beszélő Online* 2014.03.25. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/keretes/fuggelek> (Letöltve: 2015-05-17)
- Huszár T. (1979) *Történelem és szociológia*. Magvető, Budapest.
- Huszár T. (1991) *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum, Budapest-Makó.
- Kovács É. – Melegh A. (1997) Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc „A magyar társadalom a két világháború között” című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó M. (szerk.) *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Budapest. 133–158.

- Kövér Gy. (2006) Előszó. In Kövér Gy. (szerk.) *Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég Kiadó, 9–12.
- Lengyel András (1991) Németh László Shylock-metáforája. Egy metafora értelme és eszmetörténeti szerepe. *Valóság* 8, 56–74.
- Magyar Kultúra (2013) *Magyar Kultúra (1913–1944)*. Arcanum Adatbázis, Budapest. Elérhető: <http://www.arcanum.hu/kiadvanyaink/folyoirat/?id=MKLT> (Letöltve: 2015-05-17)
- Mályusz E. (é.n.) [1942] *A magyar történettudomány*. Bolyai Akadémia – Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő, Budapest.
- Mályusz E. (1928a) Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet* 3, 166–183.
- Mályusz, E. (1928b) Geschichte des Bürgertums in Ungarn. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 356–407.
- Mályusz E. (1931) A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I.* 225–282.
- Marx, K. (1957) [1844] A zsidókérdéshez. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei 1*. Kossuth, Budapest. 349–377. Elérhető: <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/konyvek/marxm.htm> (Letöltve: 2015-05-17)
- Miskolczi A. (2012) „...igen, de...”. Antiszemitizmus és történetírás Hunniában I., II. 2000 9. 11–26.; 2000 10. 15-23. Elérhető: <http://ketezer.hu/2012/09/miskolczi-ambrus-igen-de-i-resz/> ; <http://ketezer.hu/2012/10/igen-de-ii-resz/> (Letöltve: 2015-05-17)
- Paksa R. (2011) Pártbomlás vagy bomlott elme? Málnási Ödön Szálasi-jellemzésének forrásértékéhez. In „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni” (Romsics Ignác). Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Gebei S. – ifj. Bertényi I. – Rainer M. J. (szerk) Líceum, Eger. 402–410.
- Ranke, L. von (1885) [1824] *Geschichten romanischer u. germanischer Völker von 1494 bis 1514*. Duncker und Humblot, Berlin. Elérhető: <https://archive.org/details/geschichtenderro00rankuoft> (Letöltve: 2015-05-17).
- Ranke, L. von (2006) [1854] Az újkori történelem szakaszairól. In Gyurgyák J. – Kisantal T. (szerk.) *Történetelmélet 2*. Osiris, Budapest, 1043–1049.
- Ravasz L. (1917) Dr. Ravasz László teológiai tanár, a „Protestáns Szemle” szerkesztője (Kolozsvár). In Alexander B. et al. *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. A Huszadik Század Könyvtára 64. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 126–129. Elérhető: http://www.fsze.hu/mtda/_Zsidokerdes.pdf (Letöltve: 2015-05-17)
- Ravasz L. (é.n.) A zsidókérdés megoldása [1933]. In Kiss A. et al. *A nagy per*. Soli Deo Gloria, Budapest. 105–110.
- Ravasz L. (1938) A zsidókérdés Magyarországon. *Hitel* 2, 97–106.
- Ravasz L. (1988) A zsidókérdésről [1960]. In Ravasz L. *Válogatott íráskorok 1945–1968*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 353–370.
- Rigó, M. (2012) *A Hungarian version of the Historikerstreit? A summary of the Romsics-Gerő debate among Hungarian historians*. Imre Kertész Kolleg, Jena. Version: 1.0, 25.06.2013. Elérhető: <http://www.imre-kerteszkolleg.uni-jena.de/index.php?id=415&l=0> (Letöltve: 2015-05-17)
- Romsics G. (2004) A magyar történelem volkisch ábrázolásai. Hogyan alakult a hazai szélsőjobboldal történeti diskurzusa a Horthy-korszak végén? *Rubicon* 11, 69–75. Elérhető: http://www.rubicon.hu/megrendelhető/termek_cikkek/romsics_gergely_a_magyar_tortenelem_volkisch_abrazolasai_hogyan_alakult_a_hazai_szelsojobboldal_tort/51/11/0 (Letöltve: 2015-05-17)
- Sándor A. (1984) Kónyi Manó levelesládája. In Scheiber S. (szerk.) *Évkönyv 1983/84*. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest. 310–318.
- Sándor I. [1945] Író és társadalom. *Fejezetek magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből 1.: Főúr és nemes*. Ráció, Budapest 2012.
- Smelser, N. J. (1963) *Theory of collective behavior*. Glencoe Free Press, New York.
- Spira Gy. (1974) 1848 nagyhete Pestén. *Századok* 2, 1974, 323–369. Elérhető: http://adt.arcanum.hu/index/a120107.htm?v=pdf&a=p&dfdata&id=Szazadok_1974&pg=168&lang=hun#pg=168&zoom=f&l=s (Letöltve: 2015-05-17)
- Szabó D. (1989) *Az elsodort falu* [1919]. Csokonai, Debrecen. Elérhető: <http://www.archive.org/stream/azelsodortfalure01szabuoft#page/186/mode/2up> (Letöltve: 2015-05-17)
- Szabó I. (é.n.) *A magyarság életrajza* [1941]. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Szabó I. (2005) A magyar asszimiláció [1943]. In Erős V. *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című művének rekonstrukciója*. Disputa, Debrecen, 11–74.
- Szász L. (2014) „A háború után ...” A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In Baráth B. L. (szerk.) *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok*. D. Dr. Harsányi Lajos Alapítvány, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen. 135-152.
- Szekfű Gy. (1913) *A száműzött Rákóczi 1715–1735*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Szekfű Gy. (1920) *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet, Budapest.
- Szekfű Gy. (1922a) *Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál*. Minerva 4–7, 8–10. 143–186, 270–304.
- Szekfű Gy. (1922b) *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet, Budapest.
- Szekfű Gy. (1923) [1917, 1922] *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Dick Manó, Budapest.
- Szekfű Gy. (1934) *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szekfű Gy. (2002) [1922] *A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest. 9–98.
Elérhető: <https://archive.org/details/magyarbortermello00szek> (Letöltve: 2015-05-17)
- Szociológiai Szemle* (2010) 4. (A folyóirat tematikus száma Erdei Ferenc születésének centenáriuma).
- Szóts Z. O. (2014) Mályusz Elemér és a népiségtörténet koncepciója. *Újkor.hu* 2014. Elérhető: http://ujkor.hu/portre/malyusz_elemer (Letöltve: 2015-05-17).
- Takáts J. (1996) Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom. *Holmi* 5, 774–779. Elérhető: <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1996-05.pdf> (Letöltve: 2015-05-17)
- Ungár L. (é.n.) Kapitalisztikus gazdálkodás [1943]. In Miskolczi Gy. (szerk.) *Az új Magyarország*. Domanovszky Sándor (szerk.) *Ma-gyar Művelődéstörténet* 5. Magyar Történelmi Társulat, h.n. 201–236. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/79.html> (Letöltve: 2015-05-17)
- Ungár L. (1935) A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok* 1–3, 1935, 39–60. Elérhető: http://adt.arcanum.hu/index/a120107.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=Szazadok_1935&pg=24&lang=hun#pg=24&zoom=f&l=s (Letöltve: 2015-05-17)
- Ungár L. (1938) A hazai céhrendszer bomlásáról. *Századok* 4–6, 167–191. Elérhető: http://adt.arcanum.hu/index/a120107.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=Szazadok_1938&pg=90&lang=hun#pg=90&zoom=f&l=s (Letöltve: 2015-05-17)
- Ungár L. (1942) Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok* 7–8, 306–328. Elérhető: http://adt.arcanum.hu/index/a120107.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=Szazadok_1942&pg=157&lang=hun#pg=157&zoom=f&l=s (Letöltve: 2015-05-17)

NAGY J. ENDRE

ANTISZEMITIZMUS A FALUKUTATÁSBAN

BIBÓ ÉS ERDEI KORAI „OSZTÁLYHARCOS ANTISZEMITIZMUSA”

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.39

ABSZTRAKT

A szerző Bibó István ún. Borbándi-levelében a népi mozgalom antiszemitizmusáról kifejtett gondolataiból kiindulva felállít egy tipológiát, amelynek segítségével vizsgálja általában a jelentősebb falukutatók zsidóellenességét. Kitér arra, hogy Bibó István és Erdei Ferenc nem csatlakozott az első zsidótörvénnyel szembeni tiltakozáshoz. Végül tárgyalja ebből a szempontból Erdei *A magyar társadalom a két világháború között* c. munkáját. Arra a megállapításra jut, hogy a falukutató irodalom beleilleszkedett a két világháború közötti közélet, a „zsidókérdést” napirenden tartó atmoszférájába. Egyesek a magyarság védelmében váltak rasszistává, ami magában foglalta a zsidóellenességet is, és többnyire összefonódott egy olykor jóindulatú, olykor ellenséges etnikai különbségtudat megnyilvánulással, vagy egyeseknél intellektuális antiszemitizmussal is. Erdei és Bibó közéleti szerepvállalásában egyfajta „osztályharcos antiszemitizmust” azonosít, ami a harmincas évektől egészen a zsidó deportálásokig érezhető volt, mint a kapitalista vagy úri zsidó rend elleni averzió. Mindezt később felülírta a vészorszakban bekövetkezett felismerés, hogy ezt a különbségtevést nem lehet megtenni. Erdei munkájában a szerző az „osztályharcos antiszemitizmus” mellett az intellektuális zsidóellenesség nyomát is felfedezi, amelyet Szabó Dezső és Németh László hatásának tulajdonít.

Kulcsszavak: antiszemitizmus, falukutatás, népi írók, Erdei Ferenc, Bibó István

ABSTRACT

The author starts his argument by the discussion of István Bibó's letter to Gyula Borbándi in which he expresses his thoughts on the antisemitism of the popular movement. On the this basis, the author creates a typology by which he investigates the antisemitism of the principle figures of the popular movement doing ethnography in villages. The paper also focuses on the reasons why István Bibó and Ferenc Erdei refused to sign the public letter opposing the first anti-Jewish law in Hungary. Finally, it studies Erdei's work entitled *The Hungarian Society between the two world wars*. The author argues that the literature of village ethnography was embedded into the social atmosphere between the wars that continuously kept on the agenda the „Jewish question”. Some, in the defense of Hungarians, became antiracists, that included also antisemitism, and was related to a sometimes benevolent, sometimes hostile consciousness of ethnic difference, in some cases with also intellectual antisemitism. The author identifies a sort of „antisemitism of class-struggle” in the public gesture of Erdei and Bibó, observable from the 1930s until the deportation of the Jews from Hungary, as an aversion against both the capitalist and the feudal Jew. All this was overwritten later by the recognition

in the period of the disaster that such a differentiation can not be made. Besides the „antisemitism of class-struggle”, in Erdei’s work the author also finds the traces of the intellectual antisemitism, that he attributes to the influence of Dezső Szabó and László Németh.

Keywords: antisemitism, ethnography of villages, popular movement of writers, Ferenc Erdei, István Bibó

Az alábbi írásban kísérletet teszünk annak vizsgálatára, hogy a két világháború közötti falukutató mozgalomban felbukkant-e az antiszemizmus. Minthogy a falukutató mozgalom szoros kapcsolatban állt, sőt bizonyos fókig azonos volt a két világháború közötti népi mozgalommal, be kell mutatnunk a különbséget és az azonosságot a két társadalomtörténeti jelenség, egyfelől a népi *írók*, másfelől a népi *szociográfusok vagy falukutatók* között. Ami az azonosságot illeti, elég, ha Illyés Gyulára hivatkozunk, aki szépirodalmi munkái mellett megírta az egyik talán legnagyobb hatású szociográfiai munkát *Puszták népe* címmel, vagy Nagy Lajosra, aki a *Kiskunhalomban* ötvözte egy képzelte falu leírása révén a szociográfiát és a szépirodalmat, esetleg Sinka Istvánra, aki bár elsősorban költő volt, vaskos szociográfiai leírásokat is közzé tett. Ezért, amikor a címben felvetett problémát vizsgáljuk, elsősorban az idős Bibó Istvánnak Borbándi Gyula *A magyar népi mozgalom* című munkája (Borbándi 1989) kapcsán írott leveléből (Bibó 1986b) indulunk ki, amelyben világos kategorizálását adta a népi mozgalom antiszemizmusának. Ezt a tipológiát kiegészítjük két jeles történésznek, Lackó Miklósnak és Szabó Miklósnak a kérdéssel foglalkozó írásaiban felbukkant antiszemita típusokkal. Rajtuk kívül témánkban relevánsat Gyáni Gábor (2011) hozott, akinek írása főként Bibó asszimilációs felfogását elemzi; ez több vonatkozásban párhuzamos a miénkkel, az eltérések vázolásához külön tanulmány szükségeltetne.

Mint látni fogjuk, a falukutató mozgalomban felbukkanó idegenellenesség nemcsak a zsidók, hanem a németek ellen is irányult, azonban a falukutató szociográfia nagy műveiben,¹ nem találjuk nyomát – általában vett – antiszemizmusnak. Ha azt valahol felfedezhetjük, amint ezt Huszár Tibor (1991) és Balog Iván (2004) korábban kimutatták, akkor az Bibó István és Erdei Ferenc közéleti szereplése, és nem falukutatói tevékenységük (Erdeit részben szociográfiai munkássága, Bibót mint a népi mozgalomhoz csatlakozott közíróként tekintjük falukutatónak). Egyikük sem írta alá az 1938-as első zsidótörvény elleni tiltakozó nyilatkozatot (ahogy különböző okokból nem írta alá pl. Illyés Gyula vagy Babits Mihály sem). Ennek megokolásában tetten lehet érni egyfajta „osztályharcos antiszemizmust”, mint lejjebb kimutatjuk, de rögtön hozzá kell tenni, hogy ezt a fajta „rezervációt” legkésőbb a zsidó deportálás idején mindketten leküzdötték. Mint Bibó megjegyzi a *Zsidókérdés* tanulmányának a végén: „mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi olyan nem volt, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat” (Bibó 1986b:797). Úgy gondolom, ez az önkritikus vallomás emeli ezt az írást mind erkölcsi, mind intellektuális tekintetben európai szintre.

¹ Ide a *Magyarország felfedezése* című sorozatba tervezett és részben megjelent műveket sorolhatjuk: Illyés Gyula *Puszták népe*, Erdei Ferenc *Makó paraszttársadalma*, Szabó Zoltán *A tardi helyzet*, valamint a *Cifra nyomorúság*, Fėja Géza *Viharsarok*, Kovács Imre *Néma forradalom*, illetve az első kollektív falukutató kollektív munka: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*.

I. ANTISZEMITIZMUS-TIPOLÓGIA

Kiindulunk tehát Bibó Istvánnak az ún. Borbándi levélben lefektetett antiszemitizmus skálájából, amely kat'egogén antiszemitizmuson azt érti, hogy az „egy abszurd és torz ideológia, ami a zsidóknak teljesen fantasztikus közös akciót, közös akcióra való képességet, összeműködést és mind e mögött egy világméretű összeesküvést tulajdonít” (Bibó 1986b:303). Azt is leszögezi, hogy az antiszemitizmus megítélésében nem vezetheti az objektív mérlegelőt az „üldöztetések és tömegirtások által érintett zsidóság” felfogása, mert „az ő élményeik világában mindenféle ellenségesség, kritika, megjegyzés egészében a kollektív számonkérés és az üldözés aszociációit kelti fel” (i.m.: 302–303). Ezért az ő szemükben annak egyszerű kijelentése, hogy a népi mozgalom „mentes maradt a hitlerizmus torz világnézetének befolyásától” „bizonyos tényállások elkenésének fog tűnni” (im. 302) – hívja fel Borbándi figyelmét. Ezért kéri Borbándi Gyulát egy árnyaltabb megközelítésre.

Van ezen kívül egy másik meghatározás is A zsidókérdésből: „Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki nem szereti a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat üldözik, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg..., emberek olyan csoportja, amely a társadalmi valóság egy darabjáról görcsösen megrögződött, torzképet hordoz magában” (Bibó 1986a:705–706; kiemelések az eredetiben). Mindenesetre ennek a definíciónak van egy zavarba ejtő részlete, amely így szól: „Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet **becsületes** és **aljas**, lehet **szelíd** és lehet **kegyetlen**, lehet **ártatlan** és lehet **bűnös**” (i.m.:705; kiemelés: N.J.E.). Hogy a becsületes antiszemitizmust miként kell érteni? – nos, ez egy problematikus pont Bibó állásfoglalásában. Huszár Tibor, Erdei és Bibó felfogását a Márciusi Front egyik szövegvariánsán elemezve, ami Erdei és Bibó közös munkája volt, joggal jegyezte meg: „*antiszemita forradalom eo ipso nem lehet 'becsületes'*” (Huszár 1991:85; kiemelés az eredetiben). S bár hangsúlyozza, hogy Bibó és Erdei 1944-re levetkezték ezeket az antiszemita felhangokat, azonban elkerülte a figyelmét, hogy Bibó még a Zsidókérdésben is „megbicsaklik”, amikor beszél „becsületes” antiszemitizmusról. Tényleg, felajánljuk további töprenkedésre: milyen antiszemitizmus az, amely „becsületes”, szelíd és ártatlan?

Bibó egyébként a népi írókat egészében megvédi, mondván, hogy minden esetben volt olyan állásfoglalásuk, amely sohasem volt antihumánus, noha voltak egyesek, akiket „dezertőröknek” nevez. Mint írja, „*a népi mozgalom eredeti és hiteles tagjai közül egyedül Erdélyi József lépett át látványos módon a hitlerista táborba,² s ezt a lépését a népi mozgalom többi tagjai első perctől kezdve árulásnak tekintették*” (Bibó 1986b:302). Vagy Sinka István,³ aki „*mind a nép mellett való állásban, mind az egész úri világgal való szembenállásban semmivel sem különbözött a többitől [ti. a népi írótól], és a népi mozgalomnak elejétől végig teljes jogú tagja maradt*”, továbbá „*[ő]nála a kizsákmányolók között mindig fő helyen, esetleg első helyen szerepeltek a zsidók, soha azt a lényeges megkülönböztetést a gazdag és szegény között nem tette meg, ami a kizsákmányolással való szem-*

2 Ld. a *Solymosi Eszter vére* c. versét már 1937-ből; Erdélyit 1948-ban több évi börtönre ítélték, az irodalmi életbe csak 1954-ben térhetett vissza. Ld. Borbándi 1989:390, 414.

3 Nehéz életéről ld. Féja Géza (1978) *Törzsek, hajtások*. Budapest: Szépirodalmi. 127–150. Sinka Kodolányival és Erdélyivel a Turul tiszteletbeli tagságát is elfogadta (ld. Borbándi 1989:307), de részt vett a Nemzeti Parasztpárt 1938-as makói megalapításában is. Borbándi Gyula megvédi az antiszemitizmustól (i.m. 413–414.)

benállást magasabb objektív érvényességre emeli, ugyanakkor soha egy pillanatig nem fogadta el a hitlerizmus akár német, akár magyar változatainak bármelyikét sem a nép ügyének” (i.m.:304). Végül bizonyos fokig Veres Péter volt hibás, mert engedett a kísértésnek és egy imrédista folyóiratnak megírta, hogy „*hogyan élte meg a zsidóság által való megkísértést*” (i.m.:305). Veres egyes írásai ma is elborzasztóan hatnak, például: „*A mai magyar életből világosan látható, hogy a szláv és román beolvadók könnyebben, a német és zsidó beolvadók nehezebben veszik át a magyar vértörzs, ma már magyar fajta, testi-lelki jellegét és nehezebben fogadják el ennek a fajnak a szellemi, erkölcsi és biológiai – tehát fajesztétikai – vonalát*” (Idézi Huszár 2008:15). Míg 1950-ben a főbb népi írók (Németh László, Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István, Szabó Lőrinc) kénytelenek voltak belső emigrációba vonulni (ld. Borbándi 1989:453–454), Veres Pétert védte a hírneve – gondolom –: igazi szegényparaszt származása.

Visszatérve Bibó kategorizálására: a skála másik végén van a legenyhébb, nem feltétlenül antihumánus antiszemitizmus, amely számon tartja az etnikai különbséget, ami a két világháború között lehetett ellenséges, de ugyanakkor barátságos is, és ami csak az asszimiláns zsidó álláspontról tűnhetett és tűnik ma is megbélyegzőnek. Ezzel kapcsolatban joggal jegyzi meg Bibó, hogy „*ennek az etnikai különbségtudatnak bármiféle megnyilvánulását különösen irritálónak tekintheti az asszimiláns zsidó álláspont, amelyik a maga beolvadási vagy azonosulási törekvésének vagy a megkülönböztetés elleni tiltakozásnak a tagadását veszi ki minden etnikai különbséget hangsúlyozó vagy egyáltalán megemlítő álláspontból*” (Bibó 1986b:304). Ez az etnikai különbségtudat jellemezte főként a falukutató mozgalmat. Ez megvolt Veres Péternél, Sinka Istvánnál, Erdei Ferencnél, Darvas Józsefnél, sőt Tamási Áronnál is. Ők ugyanis „*bármikor képesek voltak olyan szóhasználatokra, hogy különböző ilyen kérdésekben minden ellenségesség nélkül magyarokat külön és zsidókat külön emlegessenek, ami egy érzékeny asszimiláns álláspont oldaláról hallgatva máris a zsidóknak a magyar nemzetből való kizárásának az asszociációját keltette fel*” (i.m.:306). Mondjuk, nevezhetnénk, ezt a pusztá etnikai különbségtevést „semleges antiszemitizmusnak” (hozzátéve Huszár Tibor megjegyzését, ld. előbb).

A következő fokozat az – folytatja Bibó –, amely túláltalánosító megjegyzéseket tesz a zsidó bűnökről, amik „*az [el]nyomás alatti kényszerű összetartozás és kölcsönös pártfogolás jelenségeit*” (i.m.:303). rója fel a zsidóságnak. Ezzel kapcsolatban Bibó kifejti, hogy a zsidókat nem szeretni önmagában annyit jelent, mint amikor valaki a németeket, franciákat, amerikaiakat, stb. nem szereti, de a zsidósággal szemben „*valamiképpen a megértő humanizmus valamiféle sérelmével történnek, azonban a zsidók esetében mindennek a történeti következményei olyan borzasztónak bizonyultak, hogy ezek súlyosabban esnek latba az objektív történelmi mérlegelés terén*” (i.m.:303, kiemelés: N.J.E.).⁴

Ennek nyomán felállíthatjuk az antiszemitizmus bibói skáláját: 1. tulajdonképpeni antiszemitizmus, 2. rosszindulatú, előítéletes általánosítás, 3. antihumanista etnikai különbségtevés, 4. barátságos etnikai különb-

4 Bibónak van egy sajátos elmélete az antiszemitizmus keletkezési okairól, amit sokan vitatnak. Ez nem csupán a zsidóellenes előítéletből származtatja a zsidógyűlöletet, hanem az egymásról szerzett közvetlen tapasztalatokból is, ami beleilleszkedik az adott társadalom belső fejlődési zavaraiiba. (Bibó 1986a:684, 715 s köv.). Különösen Kovács András bírálta Bibó eme nézetét egy 1989-es Bibó konferencián elhangzott előadásában (Kovács 1993), rámutatva arra, hogy Bibó felfogásában kísért a kulturális hegemonizáció régi felfogása, holott ma már a multikulturalizmus lehetővé teszi a „részintegrációt” (az ő felfogását bírálja Gyáni 2011). Borbándi Gyula, egyébként Bibó intelmeit a könyve Zsidókérdés és antiszemitizmus c. fejezetébe építette be (ld. Borbándi 1989:390–394).

ségtevés.⁵ De fel lehet állítani Bibó szerint egy anti-antiszemizmus skálát is. Ennek a szélén van a cionista álláspont, amely zsidónak csak azt ismeri el, aki Izraelt választotta hazájának, főként azokat, akik ott születtek. A másik végén van az asszimiláns, mégpedig a teljesen asszimilált zsidók álláspontja, akik nemcsak az 1–3. számú magatartásokat értékelik antiszemitának, hanem természetesen a pszeudoním antiszemitákat, sőt az ártatlan zsidó megkülönböztetést is, még a tudományban is, antiszemizmusnak élik meg. Van ennek egy olyan változata is manapság, amit úgy lehetne némileg megváltoztatva a Jászi Oszkár korabeli marxizmus-jellemzését megfogalmazni,⁶ hogy antiszemizmus-kérődzők és-rikkancsok, akik szenvedélyesen lecsapnak a legkisebb antiszemita-gyanús megnyilvánulásra is.⁷ Ezt az asszimilánsok által bántónak érzett megkülönböztetést nevezzük később „defenzív antiszemizmusnak”.

A Bibó által felvázolt antiszemizmus tipológiát ki kell egészítenünk a Lackó Miklós, valamint Szabó Miklós írásaiban definiált antiszemita típusokkal. Kezdjük Lackó Miklóssal. Ő egy, a népieseknek, tehát nemcsak a falukutatóknak szentelt írásában, a népiesek antiszemizmusát tárgyalva megemlíti a XIX. század vége felé megjelent antiszemizmust, amely „előterében a zsidó kereskedő- és pénztőke-ellenesség állt, amely még szélesebb néprétegek – persze torzul értelmezett – konkrét mindennapi tapasztalataira támaszkodott” (Lackó 1996:171). Erre említi az Istóczy-féle antiszemita pártot, amely a zsidó bevándorlás, a zsidó pénzuralom terjedése, a föld zsidó kézre jutása, a sajtót mind jobban kézben tartó zsidó tőke ellen lépett fel, amely nem tudhatott „valami külön zsidó ’világ-összeesküvésről’ [vagyis arról, amit Bibó az „igazi antiszemizmusnak tekintett], ezt se Istóczy, se senki más nem tudta, s nem is tudhatta kimutatni” (i.m.171–172). Ezt az antiszemizmust, amelyet a bibói tipológia 1. sz. valódi antiszemizmus, a „világ-összeesküvéses” antiszemizmus és a 2. sz. rosszindulatú általánosítás közé kell elhelyeznünk, körülbelül megfelel a Szabó Miklós által hosszan leírt ún. „szövetkezeti” antiszemizmusnak. Mint Szabó tudósít, 1902-ben Széll Kálmán tudakozványt intézett a főispánokhoz, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezetek végeznek-e felekezeti (antiszemita) vagy kisebbségi (szlovák- vagy németellenes) izgatást. 23 területből 19 főispán azt jelentette, hogy semmi ilyesmit nem észlelt, de több megyéből jelentés érkezett arról, hogy különbség van az OKH szövetkezetek és a Hangya szövetkezetek között, mivel különösen utóbbiak feladatuknak a „zsidó boltosok ’kiirtását’ tekintik”, vagy hirdetik, hogy „a liberális zsidó kereskedőket a szövetkezet segítségével fogj[ák] tönkretenni” (Szabó 1989:151). Ezt a fajta antiszemizmust, amely a magyar parasztság érdekeit helyezte előtérbe, védekezően, nemcsak a zsidó szatócs, de a pánszláv (szlovák) és német terjeszkedéssel szemben, talán elnevezhetjük *defenzív antiszemizmusnak*. És úgy gondoljuk, hogy ez a fajta antiszemizmus jellemezte még a két világháború közötti egyes falukutatókat is, mint pl. Kodolányi Jánost.⁸ Ebben a védelemben azonban ugyanannyi ellenszenv van a szlovákok, a németek ellen, mint a zsidók ellen.

Szabó Miklós és Lackó Miklós is a századfordulóra teszi azt az időpontot, amikor ebben a defenzív antiszemizmusban megerősödik az „anti”-jelleg, vagyis a defenzivitás kezd átcsapni agresszivitásba, de – szerintünk

5 Utóbbival kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy Huszár Tibor a Bibó interjú közben joggal jegyzi meg: „aki tényleg őszintén azonosulni akar, annak már önmagában az, hogy máságát számon tartják, egyben kirekesztés is” (Huszár 1989:90).

6 Jászi azt mondta egyszer: osztályharc-kérődzők és osztályharc rikkancsok (ld. Szabó 1958).

7 Ld. Gerő-Romsics vita: *Magyar Narancs*, 2012. aug. 23. 8–10., és *Élet és irodalom*, 2012. aug. 3. 5–6.

8 Ld. Baranyai utazás. Budapest: Magyar Élet, 1942, 48.

még megmarad „szociális téren”. Szabó Miklós Petrassevich Géza *Magyarország és a zsidóság* című, 1894-ben megjelent könyvében véli felfedezni az anticipált „keresztény Magyarország” jelszavát, s innentől származtatja politikai antiszemitizmus kezdetét. De mivel ilyen pártot kimutatni nem tud, csak legfeljebb „szektaképződést” (Szabó i.m.:155–156), szerintünk nem lehet beszélni politikai antiszemitizmusról. Ebben az is megerősít bennünket, hogy a Huszadik Század 1917-es antiszemitizmus ankétára a körkérdésre adott válaszokat tekintve, még a polgári radikálisok elszánt ellenfele, Concha Győző sem követel semmiféle politikai-törvényhozási akciót (ld. Hanák 1984:72) a zsidó térfoglalás ellen. A Szabó Miklós által felsorakoztatott röpiratszerzők⁹ nem érték el – tudomásunk szerint – sem Andrássy, sem Tisza István kormányának ingerküszöbét, s feltehetőleg nem is vezettek volna numerus clausushoz, ha a Kun Béla-féle tanácsköztársaság nem jött volna közbe. Igen tanulságos ebből a szempontból Lackó Mikós állásfoglalása, aki Szabó Miklóshoz hasonlóan a század elején érzékeli, hogy miután „a zsidó származású értelmiség száma tetemesen megnőtt, asszimilációja előrehaladt, társadalmi pozíciói megszilárdultak, s ugyanakkor egy sor értelmiségi pályán ’túltermelés’ mutatkozott” (Lackó 1996:172), tehát érzékeli megerősödését egy „intellektuális antiszemitizmusnak”. Erre példaként Németh Lászlót idézi, akiről azt mondja: „Inkább megrendítő jelenségnek, egyénisége belső ellentmondásának érezzük az ő szellemi antiszemitizmusát; azt, hogy ez a rendkívül erőteljes és érzékeny intellektus, aki többnyire az árral szemben úszva érezte elemében magát, e téren nem tudta megvetően túllépni a korszellem rossz ösztönzéseit”, akit azonban – s ez a figyelemre méltó, tehát annak ellenére, hogy intellektuális antiszemitizmusban „szenvedett” – „intellektualizmusa megóvta attól, hogy helyeselje a zsidótörvényeket, a szervezett zsidóüldözést” (i.m.:173). Tehát, ahogy nincsen egyenes út a defenzív antiszemitizmustól a numerus claususig, ugyanígy nincsen egyenes út – mert mind az egyén, mint a közösség más alternatívát választhat – az intellektuális antiszemitizmustól a zsidók törvényhozási és/vagy fizikai megsemmisítéséig. Mindenesre mint látni fogjuk, a falukutatókra inkább mint közéleti szereplőkre mind a defenzív, ha tetszik: kirekesztő, mind az intellektuális antiszemitizmus bizonyos fokig jellemző, de műveikben ez csak egyeseknél és távolról fedezhető fel.

II. ERDEI ÉS BIBÓ TILTAKOZÁSA AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNY ELLENI TILTAKOZÁS ELLEN

Bibó Erdeivel együtt nem írta alá 1938-ban az első zsidótörvény elleni tiltakozó iratot, miközben Féja Géza, Darvas József és Szabó Zoltán aláírták. Mint Bibó a Borbándi-levélben elmondja, azért, mert úgy ítélték meg, hogy a tiltakozás „a jogfosztások tekintetében csupán a zsidókat ért jogfosztásokat említi meg” (Bibó 1986b:305). Később hozzáteszi, hogy „én ezzel akkor egyetértettem, ma kevésbé értek egyet” (i.m.:uo.). Ebben őket, tudniillik Erdeit és Bibót is, megerősíthette Sárközi György levele, aki elfogadta ugyanezt az álláspontot, mint az 1938. december 28-án Erdeihez írott leveléből kitetszik: „Választójoga Veres Péternek sincs, tanulni Kovács Imrének sem szabad – miért igényelném én?” (Huszár 1991:96.). Ezért aztán Balog Iván bizonyos fokig joggal ír az 1944-ben már lelkesen zsidómentő papírokat gyártó Bibónak korábbi antiszemitizmusáról (Balog 2004:191–206).

Huszár Tibor pedig a Márciusi Frontról, valamint Erdei és Bibó korabeli álláspontjáról tételesen kimutatja, hogy az alá nem írásban nem *taktikai* megfontolások játszottak szerepet, hanem *elvi* szempontok. Nem akarjuk az egész bravúros elemzést idézni (ld. Huszár 1991:78–96), csak a velejére hivatkozunk. Ez az elvi álláspont az

⁹ Miklóssy István 1913, Király Péter 1906, Magasházy László 1901 (ld. Szabó, i.m. 156–157).

volt, hogy egy kettősség (egyfelől humanizmus, másfelől rezerváció – bizonyos [már ti. a gazdag zsidók] irányában) következtében bár elutasították a faji megfogalmazásokat, de „*állásfoglalásukat még mindig motiválta azon vélekedése [ebben az esetben Erdeinek], hogy a zsidóság visszaszorításának nyilvános elítélése az egész zsidóság, tehát a zsidó tőkés és bérlők érdekeit szolgálja, s ennyiben árt a szociális igazságosságnak*” (Huszár 1991:95). Mint Erdei 1938. december 24-én (tehát a második zsidótörvény elfogadása után!) Sárközi Györgynek írott levelében kifejti: „*az én magatartásom mégsem a filozemitáé... Nem vagyok kapható a zsidóság védelmében kereszties lovagga lenni, azonban mindenre, amit tehetek, kész vagyok azokért a zsidókért, akik már nem azok, hanem sokkal különb magyarok, mint azok, akik most magyarkodnak... Kell valamit tennünk abban az irányban, hogy a 'faji' osztályozás ellen felemeljük szavunkat, és hitet tegyünk azok magyarsága mellett, akikről vérségi eredetük ellenére is jobban meg vagyunk győződve, mint a hangosakéről*” (id. Huszár 1991:95).

De Huszár Tibor sem magyarázza meg e kettősség okát. Bárhogy is forgatjuk a dolgokat, ebben a felfogásban – hogy ti. azért nem védik az egész zsidóságot, mert ezzel a gazdag, tőkés és bérlő zsidókat is védenék – *a marxista osztályharcos szemlélet elfogadása játszott szerepet*. Közismert Erdei vonzalma Lenin iránt, s szerintünk az osztályharc szelleme, az így felfogott igazságosság koncepció, amit Bibó is híven követett Erdei barátja nyomán, *ekkor még nem engedte felfogni velük azt, hogy itt – bár azt hitték, hogy differenciált osztályfelfogást hirdetnek – maguk is beletévedtek egy antihumanista téveszmébe*. Innen erednek az olyan megkülönböztetések, hogy „*kis zsidók és nagy zsidók, kizsákmányolók és kizsákmányoltak*” (Huszár 1991:80), ami mutatja vaskos marxista gyökereiket. Egy másik árulkodó megfogalmazás: „*de csak, aki antiszemita és csal, aki a nagytőkét védi a zsidóvédelem címén*” (Huszár 1991:81). Summa summarum: amit Huszár Tibor elvi kettősségként ír le, az nem más, mint a *merev ragaszkodás a beszüremkedett marxista osztályharcos szemlélethez*.

Gyáni Gábor is megállapítja (2011), hogy „*kapitalizmus-ellenesség*” rejlik e nézetben, és így „*az antiszemizmus az úrellenesség egyik vonatkozása*”, ami nemcsak a korabeli Bibót, de az egész népi mozgalom beállítódását is jellemzi. De elfelejteni látszik azt, amit már az olasz Venturi is megállapított (1960), hogy az egész *narodnyik* mozgalom eredetileg szocialista beállítódású volt, ami szerintünk áll a magyar népi mozgalomra is. Legalábbis abban a vonatkozásban, hogy „*az úrellenesség*” olyan természetű volt, hogy földosztást követeltek, ami támadás a magántulajdon ellen. Ezt az „*osztályharcos antiszemizmust*” joggal eredeztethetjük Erdeitől, aki már 1936-ban azt írta egy levélben: „*last but not least: Lenin. Amióta olvasom, más értelmé lesz előttem a szocializmusnak, parasztnak, harcnak, stb. Nem tudnék itt fogalmazni semmit, csak annyit, hogy ő valaki, akitől tanul az ember. Példa, tanulság, dokumentum...*” (Erdei 1980:79). Továbbá Gyáni egy korabeli Bibó-vázlatra utalva (ld. a 12. sz. jegyzetet) ezt a pozíciót Németh László kultúrnacionalizmusa felől igyekszik magyarázni; igen, de ez is antikapitalizmust foglalt magában. Ez szépen látszik Illyés Gyulánál, aki szintén nem írta alá a tiltakozó iratot az első zsidótörvény ellen. Ami Németh Lászlónál fajvédő kultúrnacionalizmus és antiszemizmus, nála – kétségtelen naivan – szocialista követeléssé változik. Illyés az antiszemizmus vádjával akkor került szembe, amikor megírta 1933-ban a *Pusztulást*, amiben a németiség előretörésével a magyarság hanyatlását panaszolta fel (Illyés 1976:13–61). Schöpflin Aladár, aki német volt, és nem zsidó, Illyésről megjegyezte: „*Nagyon meglepett, mikor Illyés cikkében megfigyeltem, hogy bújik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalizmus*” (Vas 1984:83). Főként a Budapest-ellenességet kifogásolta, és azt, amit Illyés a budapesti nyelvről lekicsinylően mondott. Zsolt Béla pedig azt írta róla: „*egy taktikából és intellektuális sze-*

méremből elpalástolt halk antiszemitizmus is meghúzódik” (Vas 1984. I. köt.:84) benne. És persze *völkisch*-nek nevezték a népieket (ami világos utalás a német fasizmusra, ld. Vas i.m. uo.), amire Illyés finoman és váteszien megfenyegette: „*Nevet adni neki... csak úgy ösztönös kapásból, és a demagógia szótárából adni nevet neki, játék a tűzzel, melytől kétszeresen is óvakodni kell annak, aki fölött egyik napról a másikra úgylis kigyúlhat a tető*” (i.m. uo.). Hogy aztán Illyés előre látta-e az 1938-as Anschlusst, ami közvetlenül fenyegetett a Dunántúl Német Birodalomba való bekebelezésével, vagy csak a német gyakorlati antiszemitizmusra célzott, ezt ma nem tudjuk eldönteni. Mindenesetre miután Illyés sem írta alá az említett tiltakozó iratot kimondva átkait a budapesti sajtóéletre: „*Védeni fogom szabadságát, de még mielőtt vérem ontom érte, gyorsan elárulom, hogy én halálát kívántam e sajtónak akkor, amidőn a legszabadabb volt, amikor a legszabadabban prostituálta magát... Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette indulatomban nemcsak e könyvek egy nagy részét, de szerzőiket is máglyára kívántam... Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védencemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte*” (Vas i.m. I.köt.:175; Illyés i.m.:220). De persze Vas nem menti fel Illyést két tévedése miatt: a sajtó kipécézése, amivel mellesleg ő is egyetértett, bár hozzá tette: „*csakugyan, pontosan az volt a véleményem, mint az övé, a sajtóról és a kultúrának titulált szórakoztató iparról – persze, tekintet nélkül a sajtó brettli zsidó vagy nem zsidó voltára – ahogy Illyés nevezte*” (Vas i.m. II. köt.:175). Itt rejlik egy árnyalatnyi különbség: Illyés differenciálatlanul támadta a sajtót, nem téve különbséget a zsidó és nem zsidó sajtó között. Mindazonáltal itt is felsejlik az ifjú kommunista Illyés ellenszenve a burzsoá sajtóval szemben. A másíkról pedig olyan szépen és talányosan emlékezik meg, hogy teljes terjedelmével idézzük: „*Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat – írta. Méltó módon végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével’. Ugyanabban tévedett, mint négy évvel azelőtt, a népies-urbánus vita idején, amikor el tudta képzelni, hogy a szomszédból átcsaphatnak a lángok – bizonyos tetőkre [vagyis a zsidókra]. Kicsiny terület a mienk ahhoz, hogy külön gödröket lehessen ásni rajta. Az ismert közmondáson csavarva egyet: ha itt másnak ásnak vermet, akkor is mi esünk bele*” (Vas i.m. II. köt.:176, kiemelés az eredetiben). Azaz: magyarok és zsidók egyként hullottak a sírokba részben már 1944. március 19., de még inkább október 15. után, legyen az Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Sárközi György, vagy Kiss János altábornagy vagy Radnóti Miklós, és ugyanúgy kellett bujkálnia Bibó Istvánnak, mint Zelk Zoltánnak. Tehát valószínűleg igaza van Gyáni Gábornak a Németh László befolyásban, de nem lehet elfelejteni mögüle az antikapalista eredetet sem.

Ha arra keressük a választ, hogy miért merült fel egyáltalán urbánus oldalról és 1945 után a népiekkel szemben az antiszemitizmus vádja, s „*miért kerülhetett sor olyan magatartásokra, amikhez ilyen vádak kapcsolódhattak, akkor arra kell rámutatnunk, hogy mindezek szorosban összefüggenek a hitlerizmus behatásának a magyarországi közéletre gyakorolt torzító befolyásával. Nem azért, mintha a magyar népi mozgalom maga érezte vagy mutatta volna ezeket a torzító behatásokat, hanem azért, mert a hitlerizmus hatása az egész magyar közéletet rákényszerítette egy olyan torz felfogásra, amely minden politika középpontjába a zsidókérdést helyezte, és ehhez a szembeállításhoz az egész népi mozgalom, hogy úgy mondjam, ferde síkban viszonyult. Tehát mindenképpen arra kényszerült, hogy ennek a szembenállásnak az érvénytelenségét hangoztassa, és ezt elsősorban a hitlerizmussal szemben tette meg, de bizonyos helyzetekben a védekező zsidósággal szemben is*”

(Bibó 1986b:307; kiemelés: N.J.E.). Az engedmény a magyar hitleristáknak kétségtelenül hiba volt, s ez már az agresszív antiszemitizmus kategóriája alá esik.

Van azonban a *Zsidókérdés*nek egy passzusa, ahol a magyar szellemi élet állásfoglalását elemzi, amelyben bár elismeri, hogy a „magyar tudomány, a magyar irodalom s a nemesebb magyar közirodalom több kiállása ismeretes” (Bibó 1986a:643), és ehhez hasonló tiltakozásokat is megemlít. Ezek közül a harmadikként elemzett szembenállás az, ami az ő és Erdei állásfoglalásának kritikájaként is felfogható. Ez ugyanis „egyszerre szegezte szembe a német és zsidó térhódítással a magyarság megmaradásának és szembefordulásának szükségességét. Ez a megfogalmazás azonban, ha mégoly bátran fordult is szembe a németekkel és bérenceikkel azt az óriási erkölcsi kockázatot vette magára, hogy közben azért a zsidóüldöző jobboldalnak is ad hivatkozási lehetőséget, s így alkalmatlan volt arra, hogy a német megszállással szemben felmutatandó magyar ellenállás és a zsidóüldözésekkel szemben felmutatandó magyar emberség 1944. évi nagy próbájához a fogalmakat tisztázza” (i.m.:644). Ez perfekt önbírálat.

Mindazonáltal oda konkludál, hogy valami másra, valami egyértelmű kiállásra lett volna szükség, amely „a magyar nemzet nevében és a nemzet érdekében szólalt [volna] meg. Szükség lett volna tehát a magyar szellemi élet bevett, származási vagy politikai gettóba nem szorított képviselői részéről egy olyan állásfoglalásra, amely először élesen és világosan szembefordul a zsidótörvényhozás kártékony hiábavalóságával és a zsidóüldözések embertelenségével, azután hitet tesz a német veszedelemmel szemben a magyar nemzet szabadsága mellett s minden – nemcsak zsidó – gazdasági kizsákmányolással szemben, azonban minden osztályharcos frazeológia nélkül, s végül szövetséget kínál minden erőnek, mely ugyanezt akarja” (i.m.:645). S végül saját felelősségét is elismeri abban, hogy ez nem történt meg.

III. ERDEI KORAI „ANTISZEMITIZMUSA”

Lackó a már hivatkozott tanulmányában megjegyzi, hogy ami a Szárszón elhangzott beszédekkel illeti, Németh László és Erdei között volt egy közösség, ami Némethnél, mint a magyar kapitalizmus „idegen”, „szervetlen” jellemzése jelentkezett, Erdeinél kevésbé radikálisan, mint „gyarmatias képződmény” volt elmondva. A különbség abban állt, hogy Németh egy harmadik utas kiútban reménykedett, míg Erdei a „gyarmatias kapitalizmus” eliminálását „egy fokozatosan kialakított szocializmussal akarta ’meggyógyítani’” (Lackó 1996:187). S valóban, Erdei Szárszón már kizárta a kapitalizmus megjavíthatóságának útját (ld. Erdei 1980:356, vagy 358–359), a polgári fejlődés lehetőségét. Ez különösen jól látszik a Huszár Tibor által a *Valóságban* 1976-ban *A magyar társadalom a két világháború között* címmel közzétett írásában is.¹⁰ Azt a nézetet, hogy Magyarországon az eredeti tőkefelhalmozás nem külföldi tőkebehozattal, hanem hazai, bár jórészt zsidó tőkével történt, Hanák Péter képviselte (ld. Hanák 1978:441–450; 1986:22). Mint a vitában határozottan leszögezte: „Nem a tőke volt a kapitalizmus keletkezésének időszakában – mintegy az 1950-es évekig – külföldi, hanem a kereskedő-vállalkozó. Ámde letelepedett, magyar honos lett, majd asszimilálódódott, és ha nem követjük az ismeretes, diszkriminációkat, nem tekinthetjük őket a külföldi tőke képviselőinek. Amint a kapitalizmus keletkezése nem volt anorganikus, kívülről a magyar és más együtt élő társadalmakra erőltetett fejlemény, hanem éppenséggel

¹⁰ Mint ezt már 1985-ben a Magyar Szociológiai Társaság éves közgyűlésén tartott előadásomban kimutattam, ld. Nagy 1993: 103–117.

a kelet-európai kapitalizálódás legjárhatóbb, organikus útja” (Hanák 1986:22). Márpedig Erdeinek szilárd meggyőződése volt, hogy „ide kívülről és felülről tört be a termelés kapitalista rendszere, ami más szóval azt jelenti, hogy ezek a társadalmak nem fejlődhettek a maguk útján kapitalista társadalmi szerkezetté és polgári társadalmi struktúrává, hanem kívülről kapitalizálódtak... Tehát egyszerre gyarmatias képződmény lett, és 'idegen test' a társadalom általános szerkezetében” (Erdei 1980:293). Továbbá: „itt a kapitalista termelés nem történeti társadalmi módszerekkel dolgozott, hanem nyers üzletiességgel és gátlástalan haszonra törekvéssel” (i.m.:298–299). Ennek megfelelően kultúrája is idegen: „Ahogy az úri létforma a történelemből épült, és szemben áll az alsó társadalom világával, úgy a városi polgári életforma európai példákából épült, azonban éppen úgy lebegő a felső világ a parasztság létével szemben. [...] Tápláló forrása sokkal inkább a kész nyugati példák, mintsem egy egész polgári-nemzeti közösség alulról fölbuzgó ereje, tehát éppen úgy nem gyűjti egybe a magyar társadalom összes szellemi erőit, mint a nemzeti társadalom szellemi élete... a nyugati mintájú haladás eszméje a nyugati fejlődéshez kapcsolja magát, s ezzel elszakad a magyar társadalom valóságától” (i.m.:299–300).

Mármost annak eldöntéséhez nincs kompetenciánk, hogy vajon Hanáknak vagy Erdeinek volt-e igaza a kapitalizmus anorganikus vagy organikus kifejlődése kérdésében. Ezt gazdaságtörténészeknek kell vagy kellene megvitatni. Mindenesetre Erdei felfogásban – a domináns „osztályharcos antiszemitizmus” mögött másodlagosan, talán távoli öntudatlan hatásként – felsejlik Szabó Dezső és Németh László alakja, akik a zsidó kultúrát és irodalmat a saját problémájuk boncolgatására akarták szorítani. A nemzeti társadalom a polgári forradalmat zsidó felkelésnek minősítette (ld. pl. i.m.:359), éppúgy, mint a munkásság forradalmát. Úgyhogy – legalábbis ebben az időszakban – Erdei mutatja mind az „osztályharcos” antiszemitizmust, mint pedig egyfajta intellektuális antiszemitizmust.

De ugyanakkor a polgári középosztályt elemezvén, bár elismeri, hogy az „*elvont humánus eszméknek és a szabadság magas ideáljának nem volt ebben a korszakban [ti. a két világháború között] hívőbb serege, mint a polgárság*”, mégis – világos utalásként Szép Szó körére –: „*a parasztság felől indult népi mozgalommal csak addig a pontig érzett rokonszenvet, ameddig az merőben csak az agrárviszonyok kérdéseit hánytorgatta. Abban a pillanatban, amikor általánosabb radikalizmusának adott hangot, mint magas urbánus világ fordult vele szembe, és a magas eszmék ellen való reakciónak látta törekvéseit*” (i.m.:340). Itt, ebben a momentumban fedezhető fel Erdeinek egyfajta intellektuális antiszemitizmusa. Mint Huszár Tibor megjegyzi, nemcsak Erdei, de „*Bibó István is ...magáévá tette az asszimiláció hibás premisszákon alapuló Szabó Dezső-i, Németh László-i téziseit*” (Huszár 1991:87). Azzal a kiegészítéssel, amit már Gyáni Gábor is megtett, hogy tudniillik Bibó a magyar társadalom belső, alkati hibáit tartotta fontosnak az asszimiláció kudarcában.

IV. ÖSSZEGÉS

Áttekintve a két világháború közötti falukutató irodalmat és köztevékenységet, azt lehet megállapítani, hogy nagyjából igaza volt Bibó Istvánnak, amikor azt írta, hogy a népi mozgalom (ami szélesebb a falukutatásnál!) „ferde síkban” viszonyult a „zsidókérdéshez”. Ferdén, mert kénytelen volt beleilleszkedni a két világháború közötti közéleti atmoszférájába, amely a „zsidókérdést” napirenden tartotta. Ez nyilvánult meg egyfelől abban, hogy egyesek a magyarság védelmében rasszisták lettek, ami magában foglalta a zsidóellenességet is, és több-

nyire összefonódott egyfajta olykor jóindulatú, olykor ellenséges etnikai különbségtudati megnyilvánulással, vagy egyeseknél intellektuális antiszemitizmussal is. Ennek a ferde helyzetnek volt különös megnyilvánulása a fiatal Bibónál, Erdeinél (sőt Illyésnél is) marxista gyökerű „osztályharcos antiszemitizmus”, ami a harmincas évektől egészen a zsidó deportálásokig érezhető volt, mint a kapitalista, vagy úri rend elleni averzió. Úgy érezték, hogy ha fel akarják szabadítani a parasztságot, meg kell szabadítani ezt az osztályt az elnyomóktól, akik között ott voltak a zsidó kapitalisták is, akikkel nem vállalhattak szolidaritást. De ezt a főként közéleti megnyilvánulást aztán felülírta a vészkorszakban bekövetkezett felismerés, hogy itt már nem lehet kivételt tenni, mert a nyilasok minden zsidót ki akarnak irtani. De e mellett a „kisiklás” mellett a klasszikus falukutató irodalomban nem található nyoma az antiszemitizmusnak.

HIVATKOZÁSOK

- Balog I. (2004) *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum.
- Bibó I. (1986a) Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Uő. *Válogatott tanulmányok. II. köt.* Budapest: Magvető, 621–797.
- Bibó I. (1986b) Levél Borbándi Gyulához. In Uő. *Válogatott tanulmányok III. köt.* Budapest: Magvető, 295–373.
- Borbándi Gy. (2003) *A magyar népi mozgalom*. Püski.
- Erdei F. (1980) *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai.
- Gyáni G. (2011) Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában. *Holmi*, 8. 1022–1035.
- Hanák P., Mucsi F. (szerk.) (1978) *Magyarország története (1890–1918)* Budapest: Akadémiai.
- Hanák P. (szerk.) (1984) *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat.
- Hanák P. (1986) Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In Szűcs J. – Hanák P. *Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet, Országos Pedagógiai Intézet.
- Huszár T. (1989) *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest: Magyar Krónika.
- Huszár T. (1991) *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest-Makó: ELTE Szociológiai Intézete, Makói József Attila Múzeum.
- Huszár T. (2008) *Bibó estje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Budapest: Corvina.
- Illyés Gy. (1976) *Itt élned kell. I. köt.* Budapest: Szépirodalmi.
- Kovács A. (1993) A „zsidókérdés”. Néhány gondolat negyvenöt év után. In Dénes I. Z. (szerk.) *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs: Tanulmány. 198–206.
- Lackó M. (1996) *Sziget és külvilág*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Nagy J. E. (1993) Harcban az angyallal: Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In Uő. *Eszme és valóság: Magyar szociológiai történeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon, Savaria University Press. 103–118.
- Szabó E. (1958) Marx-kérdők és osztályharc-rikkancsok. In *Szabó Ervin válogatott írásai*. Budapest: Kossuth. 229–243.
- Szabó M. (1989) *Politikai kultúra Magyarországon*. Budapest: Atlantisz.
- Vas I. (1984) *Nehéz szerelem*. Budapest: Szépirodalmi. I. köt.
- Venturi, F. (1960) *The Roots of Revolution. A History Of The Populist And Socialist Movements In Nineteenth Century Russia*. New York: Alfred A. Knopf.

SZABARI VERA

„1944” A SZOCIOLÓGIÁBAN

AKADÉMIAI SZOCIOLÓGIA ÉS ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.50

ABSZTRAKT

Az első világháború végétől egy átalakuló és egyre erősödő antiszemitizmus azonosítható Magyarországon. A szociológia szempontjából a kirekesztő politika felerősödése sorsdöntő volt. A forradalmakat megtorló intézkedések felszámolták a szociológia hazai műhelyeinek jelentős részét, ugyanakkor az 1920-as években a társadalomtudományokon belül egy erőteljes, a progresszív előzményekkel szakító (nem egyszer ellenséges) államilag koordinált intézményesítési hullám indult el: 1924-ben létrehozták a *Magyar Szociográfiai Intézetet*, 1925-ben megtörtént a *Társadalomtudományi Szakosztály* átalakítása, a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* újraélesztése, 1938-ban *Táj- és Népkutató Központ* alakult, 1942-ben a budapesti egyetemen a szociológia egyetemi katedrát kapott, Pécsen pedig 1940–44 között Weis István oktatott szociológiát. Tanulmányomban azt mutatom be, hogy a trianoni döntés után a nemzeti érdekekre hivatkozó ideológia hogyan járult hozzá a szociológia átszervezéséhez, ebben milyen szerep jutott az antiszemitizmusnak, másrészt, az újjászervezett keretek között működő akadémiai szociológiában szintén a nemzet egységére fókuszálva milyen toposzokon keresztül találkozhatunk antiszemita megnyilvánulásokkal.

Kulcsszavak: magyar szociológiatörténet, antiszemitizmus, zsidókérdés, középosztály, Dékány István, Weis István

ABSTRACT

After World War I. anti-Semitism was increasing progressively in Hungary. These circumstances had a decisive influence on the status of sociology. Then in 1919, the progressive representatives of Hungarian sociology went into exile, as the Horthy regime looked upon sociology as an ‘anti-nationalist’ science. However, in the 1920s a central institutionalisation wave started in the field of social sciences, too. In 1924 the Hungarian Institute of Sociography was founded, in 1925 the Hungarian Social Sciences Association was reorganized, in 1938 the Research Centre of Landscape and Ethnography was founded by Pál Teleki, in 1942 the first academic sociology department was created by a conservative social philosopher, István Dékány. Between 1940 and 1944

¹ A tanulmány alapjául szolgáló előadás az MTA TK Szociológiai Intézete és a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely szervezésében „1944” és a társadalomtudományok címmel 2014. október 16-án megrendezésre került konferencián hangzott el. A szervezők arra voltak kíváncsiak, hogy az antiszemitizmus milyen mértékben vált részévé a két világháború közötti egyetemi és akadémiai életnek, hogyan és milyen mértékben alakította a korabeli társadalomtudományi gondolkodást, milyen hatást gyakorolt a szellemi műhelyekre, illetve hogy a korszak uralkodó társadalomtudományos és áltudományos irányzatai milyen ideológiai szerepet töltek be.

István Weis taught sociology at the University of Pécs. The article analyses the significance of the ‘national’ discourse and the anti-Semitism in reorganising sociology. On the other hand, it discusses the anti-Semitic arguments in this reorganised sociology.

A tanulmány alapjául szolgáló előadás egy a nemzetiszocialista szellem és a faji politika két világháború közötti társadalomtudományos gondolkodásra és annak keretétül szolgáló egyetemi és akadémiai életre gyakorolt hatását bemutató konferenciára készült. Ennek megfelelően elsősorban az akadémiai szociológia és az annak kapcsán azonosítható antiszemitizmus bemutatására tett kísérletet és nem kívánt átfogó, a hazai, illetve a nemzetközi társadalomtudományi gondolkodás és az antiszemitizmus kapcsolatát bemutató képet alkotni. Az 1940-es évekbeli akadémiai szociológiában megnyilvánuló antiszemitizmus egy viszonylag szűk kutatási terület, mivel ebben az időszakban Magyarországon a szociológia nem rendelkezett kiterjedt intézményrendszerrel. Akadémiai szociológia alatt elsősorban az id. Bibó István alapította *Társadalomtudományi Szakosztály*, majd annak átszervezése után újjáélesztett *Magyar Társadalomtudományi Egyesület (Társulat)*, és az általuk kiadott *Társadalomtudomány* című folyóirat, valamint a budapesti, Dékány István vezette, illetve a pécsi, Weis István nevéhez köthető egyetemi tanszékek által képviselt szociológiát értjük. Kérdéses persze, hogy mekkora volt az akadémiai szociológia jelentősége, a társadalomról való gondolkodás alakításában játszott szerepe? Nem kézenfekvőbb-e a „nem hivatalos” szociológiai kutatásokban, elsősorban a népi írók, szociográfusok munkáiban megjelenő antiszemitizmus vizsgálata, mely jóval szélesebb kört ért el, hatása messzebbre gyűrűzött?² Az akadémiai szociológia két világháború közötti átalakítása egy talán kevésbé exponált problematikára hívja fel a figyelmet: hogyan lehet egy tudomány kereteit, intézményrendszerét úgy át- és kialakítani, hogy az egy teljes szellemi kör kizárását eredményezze, ezáltal jelentősen torzítva nem csupán az akadémiai tudományosság, hanem a hazai társadalomtudományi és közgondolkodás egészét.

A két világháború közötti antiszemitizmust nem lehet elszigetelt jelenségként vizsgálni. Szerves része volt annak a folyamatnak, melyben a nemzeti érdekekre hivatkozók folyamatosan rekesztették ki a társadalom egyre nagyobb csoportjait ideológiai, vallási vagy éppen morális okokat keresve. A nemzeti érdekekre hivatkozó kirekesztés pedig már a század elejétől azonosítható a hazai szociológiában, tulajdonképpen akkor, amikor a „kezdetek még biztatóak voltak”. Írásom első részében ezért e kirekesztési folyamat intézményi rendszerre gyakorolt hatását mutatom be, a második részében pedig a „hivatalos” vagy akadémiai tekintetű szociológiai írásokban megjelenő, szintén e nemzeti érdekek alapján álló antiszemita megállapítások elemzésére térek ki. Céloom annak bemutatása, hogy a nemzeti egységre hivatkozó beszédmód hogyan szolgálta a szociológia átszervezését, egy „nemzeti” – a századelő polgári radikális társadalomtudományi gondolkodást elutasító, a két világháború közötti politikai és ideológiai keretekkel azonosulni képes, keresztény-konzervatív, a zsidóság elől elzárt – , az antiszemita megállapításokat is el- és befogadó szociológia kialakítását.

² A népiekként azonosított írók munkáit itt csupán érintjük, mivel a szociográfiáról, különösen Erdei Ferenc e tárgyhoz kapcsolódó írásairól külön előadások és tanulmányok születtek (lásd Nagy Endre és Halmos Károly írásait ebben a számban), illetve több korábbi tanulmány is foglalkozott a kérdéssel (csak néhány ezek közül: Kovács–Melegh 1997, Gyáni 2001, Gyurgyák 2001, Ungváry 2001).

NEMZETIETLENEK

Közismert, hogy a századelőn komoly törekvések történtek a szociológia intézményesítésére: létrehozták a *Huszádik Század* című folyóiratot, majd megalakult a *Társadalomtudományi Társaság (TT)*, egyetemi tanszék azonban az 1940-es évekig nem létesült, pedig többen aspiráltak vagy aspirálhattak volna annak betöltésére. A kudarc nem vezethető vissza kizárólag az antiszemitizmusra. Ugyanakkor a század elejétől ismertek azok a megnyilvánulások, melyek a hazai (progresszív) szociológia képviselőinek tudományos megszólalásait nemzetietlennek, hazafiatlannak, sőt károsnak minősítették, mert szerintük azok nem feleltek meg a nemzeti érdekeknek, azaz egy keresztény-konzervatív nézetrendszernek (Apathy 1908). 1906-ban a konzervatív világnézetű gondolkodók egy csoportja épp ezen indokok alapján hagyta el a TT-t és alakította meg a *Magyar Társadalomtudományi Egyesületet*. Bár a szétválás nem egyszerűsíthető egy zsidó-keresztény ellentétre: „mindkét társaságban előkelő helyet foglalnak el a zsidó származású társadalomtudósok” (Ujvári 1929: 860),³ a két tábor politikai meggyőződése alapján plauzibilis állításnak tűnik, hogy az eltérő világképek döntően befolyásolták a zsidóság megítélését is, sőt idővel a zsidóság megítélése a tudományos és politikai identitások egyik legtisztább fokmérőjévé vált.⁴ Ez azt is jelentette, hogy a politikai és tudományos állítások és szerepek nem váltak szét, a két terület határai átjárhatók voltak, ezáltal a tudományos viták gyakran váltak a politikai csatározások színhelyévé, ami megnyilvánult a vitában megjelenő érvek és támogatók egész rendszerében. Az összefonódás pedig épp úgy magyarázható a hazai nyilvánosság zárt és korlátozott jellegével, mint a szociológia féltudományos státuszával. Épp ezért a 20. század elején a társadalomtudományok, köztük az épp csak formálódó szociológia a politizáló, „okoskodó” értelmiség igen heterogén megnyilvánulásainak színterévé vált, ami kétségtelenül hozzájárult progresszív és sokszínű jellegéhez, ugyanakkor nagymértékben gátolta is a diszciplináris határok meghúzását, a tudományos státusz elérését. Részben e határok átjárhatósága tette lehetővé, hogy a TT több meghatározó tagját tudományos tevékenysége miatt heves politikai támadások ériék. Pikler Gyula ellen például 1901-ben a Katolikus Néppárt vezetője, Zichy Aladár nyújtott be interpellációt (Kulcsár 1982: 60), illetve a „keresztes ifjak” tüntettek kozmopolitának minősített előadásai miatt (Loss 1995). 1907-ben Markos Gyula országgyűlési

3 A Társadalomtudományi Társaság tagjai között volt többek között Braun Róbert, Dániel Arnold, Doktor Sándor, Fenyő Vilmos, Ferenczi Imre, Kármán Elemér, Papp József, Pikler Gyula, Polányi Károly, Polányiné-Stricker Laura, Papp Dávid, Szabó Ervin, Szende Pál, Székely Arthur és Aladár, Szirtes Arthur, Selymes Károly, Vágó József, Wilhelm Szidónia stb. A Magyar Társadalomtudományi Társaság tagjai között pedig Marczali Henrik, Palágyi Menyhért, Farkas-Wolfner Pál, Béla Henrik, Braun Sándor, Glücksthal Samu, Hajdú Miklós, Katona Mór stb. (Ujvári 1929: 860).

4 Gyáni Gábor a huszádik század eleji zsidó önkép rekonstruálásáról szóló tanulmányában (Gyáni 1999) a két politikai csoportosulást – és nem a két társaságot (!) – a következőképp jellemezte: „[a] XX. század elején egymással szembesülő két tábor így nemegyszer burkolt vagy nem is titkolt keresztény-zsidó szembenállást manifesztált. Ami részben abból fakadt, hogy a neokonzervatív és jelentős mértékű katolikus támogatást is élvező »középosztályi színezetű politikai ellentörekvés« az antiszemitizmus irányában radikalizálódott. S részben, természetesen, abból is következett, hogy a másik oldalon, mindenekelőtt a polgári radikálisok körében valóban számottevő módon képviseltették magukat a fővárosi asszimilált zsidó középosztály és kispolgárság entellektüel leszármazottai.” (Gyáni 1999) A szembenállás Gyáni szerint arra vezethető vissza, hogy a századelő fiatal zsidó generációja „idővel olyan értelmiségi szerepköröket hódított meg magának, melyek korábban egyértelmű keresztény monopóliumnak számítottak”, mely Gyáni szerint az értelmiségen belül a feszültség növekedésével egyfajta „kultúrharc” kiéleződéséhez vezetett (Gyáni 1999). Bár a pontos számarányokat zsidó–nem zsidó összetételben nem ismerjük a társaságok tekintetében sem, a fenti névsorok azt jelzik, hogy a keresztény-zsidó ellentét elsősorban a két politikai tábor közötti pozíciók és helyek elosztásának politikai és ideológiai alátámasztását szolgálta, melynek része volt a hazai szociológia „hivatalos” képviselője is. Ennek tudható be, hogy a századelőn még jelentősebb pozíciókkal rendelkező polgári radikális oldal tagjainak kompetenciáját folyamatosan megkérdőjelezte, sőt támogatta a konzervatív oldal, és e csatározások a történeti hagyományokhoz híven és hazai sajátosságok következtében nem redukálódtak a tudományos térre, hanem a tágabb politikai térben zajlottak.

felszólalásában arra hivatkozott, hogy Pikler előadásai „megrontják a magyar ifjúság hitét, erkölceit – melyek az Isten és a haza legszentebb fogalmait cinikus szofizmákkal lesajnálják” (Kulcsár 1982: 75). Somló Bódog eltávolítását a nagyváradi jogakadémia tanári kara ugyancsak vallásellenes voltára, az evolucionista tanok terjesztésére hivatkozva követelte. Miután Somló a társaság 1903. március 29-i ülésén *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról* címmel tartott előadást (Somló 1903: 397–409, a hozzá kapcsolódó vita uo. 465–471), a „nagyváradi jogakadémia tanári kara a kultuszminiszterhez intézett felterjesztésben követelte Somló eltávolítását. A reakciós hajszá hullámai az országos sajtón át a parlamentig gyűrűztek.”⁵ Ugyancsak összefüggést sejtethetünk Jászi 1902-ben elindított habilitációs eljárásának kudarcra és a keresztény-konzervatív, nemzetféltő politikai eszmerendszer között (Litván és Varga 1991: 11). Jászi pályázatának érdemi tárgyalására csak 1904-ben került sor, aki ekkor „már nem is reménykedett, hogy előadó lesz az egyetemen” (Gergely 1976: 23). Bár magántanári habilitációs kérvényét a bölcsészkar azért utasította el, mert a „szociológiát” a jogi karhoz tartozónak tekintették, a vitában elhangzottak alapján sejthető, elsősorban politikai szempontok érvényesültek a szociológia „ügye” és a habilitáció elutasítása mögött. A szélsőséges nacionalista, Ballagi Aladár történész például mind a *Huszedik Század*, mind a *Társadalomtudományi Társaság* tevékenységét hazafiatlannak minősítette (Litván és Varga 1991: 11). Tudjuk, magát Jászit is többen vádolták antiszemitizmussal.⁶ Jászi érvelése azonban nagyban eltért a társadalomtudományokban megjelenő kultúrharcos narratívától. 1906-os a *Társadalomtudományi Társaság* ülésén elhangzott felszólalásában „a kötött egyházi és világi nagybirtokok rendszerében jelölte meg az ország és a társadalom bajainak legfőbb okát.” (Litván 2005) „[E]gyre határozottabb meggyőződése volt, hogy a rendszer fő támaszai között ott van a zsidó nagytőke (az ő szavaival „uzsoratóke”), és ott vannak a sovinizmusban a lehangosabb magyarokat is túllicitáló, díszmagyarban tüntető és törtető zsidó származású politikusok is.” (Litván 2005: 47). 1912-es a *Világban* megjelent írásában pedig egy olvasói észrevételre reagálva bővebben is kifejtette nézeteit: igazságtalannak tekintette, hogy kizárólag a történelmi osztályokat éri támadás, és „észre nem venni azt az arrivista zsidóságot, mely a feudális osztályuralom leghűbb támasza, s mely nélkül Tisza István oligarcha kalandja elképzelhetetlen lett volna.”⁷ Jászi megszólalása azért is érdekes, mert épp ellentétes a korszakban és a későbbiekben is széles körben terjedő sztereotípiával, mely a kettős társadalommodellt (Erdei 1995) is életre hívta és melyben a zsidóság a modern társadalom legfőbb alkotórészeként jelent meg.

Az I. világháború után a zsidó térhódítás víziója főként a gazdaság területein, elsősorban a háborúban

5 „A TT június 30-án tartott évi közgyűlésén Gratz Gusztáv titkári jelentése foglalkozott részletesen a Somló-üggyel, ismertette a bel- és külföldről (többek közt Ferritől, Lombrosótól, Lóriától, Ferrerótól, B. Crocétól és a Fabian Societytől) érkezett szolidaritási táviratokat. A szabadelvű kormányzat meghagyta Somlót állásában, mivel evolucionista tanait nem tanári katedrájáról hirdette – viszont a feljelentő tanárok ellen sem indított eljárást.” (Litván–Varga 1991).

6 Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó lap szerkesztője szerint például: „meggyőződésem, hogy a magyar zsidóság katasztrófája itt kezdődött. Itt találták ki, Jásziék körében, a tudományos zsidókérdést, itt találták ki a numerus clausust, itt született meg, 1917-ben, »a zsidókérdés törvényhozási úton való rendezésének« szerencsétlen gondolata.” (Jászi személyes viszonyát a zsidósághoz lásd Litván 2005). Ez összecseng egy jóval később született véleménnyel: „a kritikus zsidó önszemlélet diskurzusa nemegyszer a zsidókérdés antiszemita megfogalmazásával egyező, arra legalábbis igen erősen emlékeztető társadalomképet sugallt; jóllehet ennek birtokában végül gyökeresen más következtetésekre és megoldásokra jutott.” (Gyáni 1999).

7 „És a zsidó uzoratóke épp oly letagadhatatlan sebe a társadalomnak, mint a grófi latifundium vagy a katolikus holtkéz. [...] Az is tudományos igazság, hogy a mai magyar uzorakapitalizmus legalább 90 százalékban zsidó kézben van. És itt uzorakapitalizmus alatt elsősorban nem a kis falusi szatócs-uzorát értem, hanem a magyar kapitalizmus fattyúhajtásait, a nagy politikai fezőröknek több 100 százalékos üzleteit” – írta Jászi (idézi Litván–Varga 1991, 199). Vagyis Jászi sem osztályként, sem nemzeti-ségként, sem fajként nem különítette el a zsidóságot, hanem a nagytőkéseken belül arra kívánt rámutatni, a zsidó származású nagytőkések sem a modern kapitalista társadalmat, hanem a feudális rendet támogatják.

meggazdagodott zsidók képében, másrészt a középosztály és értelmiség összetett problematikájában csúcsosodott ki (munkámban ez utóbbira fókuszálok majd), illetve mindezeket keresztülmetszve, általános magyarázatként jelent meg a hamis, felszínes asszimiláció narratívája. Bihari a hadiszállításokhoz kapcsolódó támadások mellett a háború következményeként írja le a „keresztény koncentrációt”, a protestánsok és katolikusok közeledését, mely elsősorban az antiszemita ideológia terjesztésén keresztül kívánta megvalósítani a nemzet egységesítését (Bihari 2008). A szociológia szempontjából pedig sorsdöntő volt, hogy az ebben az időben született antiszemita írások előszeretettel mosták össze a „szabadkőművesek, radikálisok, szociológusok és hozzájuk hasonló közveszélyes” (Hajdu 1916, idézi Bihari 2008) elemeket. Ezt a technikát alkalmazza 1917-ben a jezsuita Martinovich Sándor *A zsidókérdés* címmel megjelent antiszemita munkája is, amely három típus közül a nemzetközi zsidóságot, mely nem a nemzet érdekeit szolgálja, Jászival és a Nyugat körével azonosította (Bihari 2008). Az 1919-es év, a forradalmak leverése és a megtorló intézkedések tovább fokozták az antiszemita megnyilvánulásokat és jelentős töréspontot okoztak a szociológia hazai történetében is: véget ért a hazai szociológia első korszaka. A megtorló intézkedések és az azoktól való félelem, a lehetőségek beszűkülése, a társadalomtudományok működését jelentősen átalakította. A *Husadik Századot* 1919-ben betiltották, a TT-t feloszlatták. (1927-ben a folyóirat *Századunk* címmel újraindult, ezt miniszteri rendelettel 1939. szeptember 26-án ismét betiltották.⁸) Többen a belső emigrációt választották, és számos, a szociológiához is kapcsolódó gondolkodó hagyta el az országot.⁹ A kirekesztő, „nemzetféltő” törekvések az 1920-ban benyújtott numerus clausus törvényben manifesztálódtak – pontosabban annak módosított változatában – miután Bernolák Nándor követelésére a nemzeti, faji, és vallási arányszámok törvényi szabályozása (Gyurgyák 2001: 117–119) napirendre került a törvényjavaslat vitájában.¹⁰ A szeptember 2-i ülésen Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, a törvény eredeti megfogalmazója azzal érvelt, hogy elsősorban tudósokat vár e javaslat eredményeként, „nem Piklereket, nem Jásziakat, nem Alexandereket (...), nem olyan tudósok kellene nekünk, akik a szociológiából közvetítenek, de csak azt, ami dekomponáló, ami romboló, csak azt közvetítik, ami nemzettagadó érzéseket és lázadó hajlamokat nevel (...) Nem olyan tudósok kellene nekünk, akiknek legfőbb céljuk, hogy idegenben keletkezett elméleteket erőltessenek rá a magyar nemzetre, hanem megfordítva, akik a magyar lélekből kitermelt igazságokat akarnak elismertetni külföldön.” (Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója: 148 idézi Gyurgyák 2001: 119)

A Trianont követő kultúrpolitika szociológiára gyakorolt hatása azonban nem szűkíthető le a veszteségekre. Az 1920-as évektől a társadalomtudományok területén is elkezdődött egy szisztematikus intézményrendszer-építés, melynek célja egyrészt a társadalomtudományok közigazgatási és kormányzati hasznosítása (erre szolgált pl. az 1924-ben létrehozott Magyar Szociográfiai Intézet, vagy az 1938-ban életre hívott Táj- és

8 1942–1943 között New York-ban jelent meg Magyar Fórum címen, de 1943-ban ez is megszűnt.

9 Lukács György, Varga Jenő, Balázs Béla, Fogarasi Béla, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Jászi Oszkár, Szende Pál, Pikler Gyula, Polányi Károly, Mannheim Károly, Tolnay Károly, Szilasi Vilmos, Hauser Arnold, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László (Lackó 1981: 304).

10 A húszas évek egyetemi életében is tovább erősödött az antiszemita légkör. 1923-ban egyetemi brutalitásról számoltak be az országgyűlésben: „ma délelőtt megjelentek a központi egyetemen ott nem ismert egyének, részint katonai, részint civil ruhában, igazoltatták a kollokváló hallgatókat, behatoltak a tantermekbe, és akik igazolni tudták magukat, hogy keresztények, azokat elengedték, akikről pedig kiderült, hogy zsidók, azokat véresre verték” (idézi Kulcsár 1982: 107). 1924-ben Pikler Emil szólalt fel azon hallgatók érdekében, akik „a politizáló, gyűlöletet hirdető ún. bajtársi egyesületek tagságát mellőzik, folyamatos inzultusnak” voltak kitéve (Pikler Emil felszólalását idézi Kulcsár 1982: 108).

Népkutató Központ), másrészt egy, a kormányzati ideológiát képviselő egyetemi oktatási rendszer kiépítése volt. Ez utóbbi szándék fejeződött ki Horthy Miklósnak az Országos Felsőoktatási Kongresszuson 1936-ban tartott nyitóbeszédében, amikor úgy fogalmazott: „A tárgyalások során az egyetem örök célját – a tudományos kutatás, a tudományok előbbre vitelét, fejlesztését, továbbhaladását és terjesztését – mindig szem előtt tartva, az egybegyűltek azt sem feledhetik el, hogy az egyetem feladata nem csak az ismeretközlés, hanem a nemzet nagy céljainak felismerése és áldozatos szolgálatára mindig kész és különösképpen alkalmas, erős magyar nemzedékek nevelése.” (Hóman 1937: 8, kiemelés tőlem).¹¹ Talán nem meglepő, hogy a fentiekkel szinte azonos gondolatok jelentek meg a weimari köztársaság kormányzati akaratában, mely a kultúrpolitikát szintén a válságból való kilábalás eszközeinek tekintette azáltal, hogy „a szellemi értékek tudatos felhasználása a nép vagy az állam szolgálatában, a belső megerősödést és a más népekkel való külső szembenézést” segíti (Némedi 2005: 277).¹²

Az átszervezés része volt, hogy az 1921-ben a Néprajzi Társaság keretén belül létrehozott *Társadalomtudományi Szakosztályt*,¹³ amely eredeti funkciójában, legalábbis az alapító, id. Bibó István elképzelése szerint egy, a pártszempontoktól mentes szaktudományos szociológia művelését szolgálta volna,¹⁴ 1925-ben a hajdani keresztény-konzervatív értékeket képviselő *Magyar Társadalomtudományi Egyesület (Társulat)* újjáélesztésére használták fel. A Társulat „hivatalos” státuszát mutatja, hogy ekkor lettek választmányi tagok a korszak hivatalos és befolyásos tudománypolitikusai, ideológusai és tisztségviselői,¹⁵ közöttük Prohászka Ottokár, akinek egész pályáját meghatározta antiszemita nézetrendszere, és aki 1918-tól a hazai antiszemitizmus elsőszámú ideológusaként tevékenykedett (Bihari 2008), vagy Szabó Dezső, akinek zsidóellenes írásai közismertek e korból. Ugyanakkor már az alapító tagok között található Kovács Alajost is, akinek 1920-ban megjelent *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című munkája hosszú időn keresztül szolgálta az antiszemita nézetek statisztikainak tűnő alátámasztását (Kovács 1920),¹⁶ illetve a tudomány erkölcsi és politikai szerepét hangsúlyozó nézet, a szociológia szerepének átértékelése is jelen volt a Szakosztály indulásakor. A *Társadalomtudomány* „Figyelő” rovatában, –i –f.¹⁷ monogrammal közölt „*Szociológia a középiskolákban*” című írás arra utal, hogy a tudomány

11 Hóman *A felsőoktatás reformja* c. beszédében az egyetem feladatai között ugyancsak kiemelt jelentőséget tulajdonított az erkölcs-, jellem-, öntudatképzés és világszemlélet formálásának, a szakképzésnek és csupán utoljára említette a tudósképzést (1937, 11–12).

12 Akár a német törekvéseket is jellemző, a „szellemi szintézist szolgáló” szociológia hazai képviselőjének is tekinthetjük Dékány Istvánt, aki bár egyes írásaiban a szociológia gyakorlati jellegét hangsúlyozta, valójában egy szintetizáló, a szakszerű és a gyakorlati kutatás számára nem hasznosítható szociológiát művelt.

13 A Magyar Néprajzi Társaság keretében létrehozott szakosztály tagjai voltak: Concha Győző, Czettler Jenő, Hóman Bálint, Imre Sándor, id. Bibó István, Angyal Dávid, Bárány Gerő, Buday László, Czako Elemér, Domanovszky Sándor, Ereky István, Gombóc Zoltán, Gorka Sándor, Heller Farkas, Hornyánszky Gyula, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Kornis Gyula, Kovács Alajos, Melich János, Moór Gyula, Pauler Ákos, Solymossy Sándor, Somló Bódog (aki 1920. szeptember 28-án hunyt el Kolozsvárott), Tagányi Károly, Tóth Károly.

14 id. Bibó 1920. január 20-i levele szerint a Szakosztály létrehozását azért szorgalmazta, „[h]ogy a szociális problémák gyakorlati megoldása biztosítsa, szükségünk van valóban tudományos, pártszempontoktól mentes szociológiára... ezért javaslatba hozom egy szociográfiai és néplélektani intézet felállítását” (idézi Szombathalvy 1941: 1).

15 Bárdossy László, Dékány István, Gaál Jenő, Krisztics Sándor, Magyar Zoltán, Prohászka Ottokár, Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Teleki Pál.

16 A hazai statisztikában megnyilvánuló antiszemitizmusról lásd bővebben Karády Viktor e konferencián elhangzott előadásának írásos változatát.

17 Mivel a szakirodalomban erre nem találunk utalást, így csupán feltételezés, hogy a monogram Huszti József nevét rejti. Ezt tá-

átszervezése a konzervatív társadalomtudományi olvasók körében széles körben elfogadható, sőt támogatandó változást jelentett. A szöveg szerint abban „mindnyájan egyetértünk: olyan országban, melyet a szociológia hamis lobogója alatt vitorlázó kalandorok tettek tönkre, lét vagy nemlét kérdése a nemzet szellemi energiáját képviselő középosztálynak a romboló eszmék támadása ellen való felvértezése. Annak többé nem szabad előfordulni, hogy az iskolából kilépő magyar ifjúság holmi *Úttörőből*, *Szabadgondolatból*, a *Galilei kör* előadásaiból és kiadványaiból, a *Husadik Századból*, vagy éppen – last but not least – a *Népszavából* értesüljön arról, mi is a szociológia?” (*Társadalomtudomány*, 1921: 590). Vagyis a középosztály védelmében hangját hallató szerző épp azt hangsúlyozta, hogy nem magával a szociológiával van probléma, hanem annak polgári radikális vagy szocialista műhelyeivel és orgánumaival. (Írta mindezt akkor, amikor a *Husadik Századot* és a társaságot már két éve betiltották.) „Amit a nyugati virágzó szociológiai kultúra kitermelt, az jórésztben zsidó közvetítéssel jutott el hozzánk. De igen nagy közvetítési percentet kellett fizetnünk. Eredeti tisztaságában ugyanis az egyenesen bomlasztó eszméket kaptuk meg, a többi a közvetítő átdolgozta saját faji érdekeinek megfelelően” (*Társadalomtudomány*, 1921: 591). A szerző kimondottan faji érdekekre és a magyarság megkárosítására hivatkozott. A szociológia és a zsidókérdés összekapcsolására az 1920-as évek elején több példát találhatunk. Szabó Dezső *Antiszemitizmus* című írásában ugyancsak álságosnak minősítette a polgári radikálisok által művelt szociológiát. „Pedig a zsidókérdés lényegében éppen olyan egyszerű, mint amilyen átlátszó és egyszerű nyelvtanilag ez a mondat: a ragadozó ragadoz. És ennek az erős fajnak minden vér szerinti ravaszsága kellett ahhoz, hogy ezt az egyszerű, könnyen érthető lényegyet körülvegye a hazugságok, az álhumanizmus, álszociológia, álszabadgondolkodás és álforradalom megtévesztő Bábelével.” (Szabó 1921: 1).

Bár a Társulat tagjai között többen nyíltan antiszemita nézeteket vallottak, a *Társadalomtudományban* kifejezetten antiszemita írás a fent idézett kivételével nem jelent meg az 1930-as évek végéig. Később ezekre elsősorban a *Figyelő* rovat írásaiban bukkanhatunk, ami azt sugallja, hogy a társulat nyilvánosságában – szemben például a néperő, néplélek, nemzet problematikájával – a zsidókérdés marginálisabb helyet foglalt el. Az antiszemita tematikájú írások közül – elsősorban a recenzált könyv szerzőjének személye miatt – említést érdemel a szélsőséges politikai nézeteiről ismert Bosnyák Zoltán: *Magyarország elzsidósodása* című könyvéről 1937-ben megjelent recenzió. Bosnyák már a századelőn is foglalkozott a zsidókérdéssel, a *Husadik Század* felhívására válaszolva azonban még jóval visszafogottabb választ adott, és a zsidókérdést gazdasági kérdésként, elsősorban a kapitalizmus problémájaként tárgyalta. „És a magyar demokrácia, amely ébren tartotta a hatalmas küzdelmet az Új Magyarországért, a szabad, a felvilágosodott, a jogok egyenlőségéért küzdő új Magyarországért, ez a demokrácia is egy zsidó emberben reinkarnálódott. Az Új Magyarország tudományos megalapozói, a mi fiatal szociológusaink között, egy-két kivétellel, zsidók a zászlóvivők. Annak az Új Magyarországnak megalapozói között, akik — és ezt minden váddal szemben kimondom — igenis magyarok, csak jobb, gazdagabb, fajok, vallások szerint nem tagolt, emberibb Magyarországért lelkesednek.” (Bosnyák 1917: 59). Bár Bosnyák 1937-es könyvének rövid ismertetésre sor került, az ismertető szerint e munka propaganda-irodalomnak száraz, tudo-

masztaná alá, hogy Huszti foglalkozott a tanárképzés, a középiskolai tantervek, a közép- és felsőoktatás kérdéseivel és számos ilyen irányú tisztséggel rendelkezett: az Országos Közoktatási Tanácsban ügyvezető alelnöki, a nevelési és oktatási szakosztályban elnöki, illetve alelnöki teendőket látott el 1943-ig, illetve az Állami Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak is tagja volt. 1928–1945 között az Országos Polgári Iskolák Tanárvizsgáló Bizottságának elnöke, 1935–1946 között a Magyar Pedagógiai Társaság alelnöke, majd tiszteleti tagja volt. Másodelnökként részt vett a Katolikus Tanügyi Tanács munkájában is.

mányos műnek viszont sekély volt.

Az első kifejezetten antiszemita írás az 1938-as „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló zsidótörvény után jelent meg *Magyar problémák 1939-ben* címmel Pakodi Páltól (Pakodi 1938).¹⁸ Pakodi 1938-as írásában a magyar társadalmat veszélyeztető tényezőként négy „súlyos” kérdést említett: az alkotmányreform kérdését, a zsidókérdést, a földreformot és az adóreformot. Ezek közül legnagyobb terjedelemben a zsidókérdést tárgyalta. Pakodi, ahogyan a korszakban többen, az asszimiláció, pontosabban annak hiánya vagy korlátozott volta felől közelített a kérdéshez. Szerinte az asszimilált zsidók valójában nem szakítottak zsidóságukkal, ezért „[a]z asszimiláció bámulatos tökéletessége mellett is hamisnak bizonyult” (Pakodi 1938: 166). „Az asszimiláltak a magyar honfiú arculatával várják a kedvező döntést, anélkül azonban, hogy asszimilálásuk egyetlen komoly bizonyítékának, a nem asszimiláltakal való szolidaritásuk megtagadásának jelét adnák.” (Pakodi 1938: 165). Pakodi kitért a zsidó és német asszimiláció közötti általa vélt különbségre, melynek lényege, hogy a zsidóság asszimilációja során mindent átvett, ami „a kultúra teste”. „[F]elszívták a civilizáció zsírját s teliszívták magukat a kultúra fenséges illatával. [...] ők ma a kultúra egyetlen számottevő fogyasztórétege, ők a termelők, forgatói és eltartói. [...] a magyar kultúra zsidó ízt kapott.” (1938: 166). A hamis asszimilációs toposz mellett a kulturális térfoglalás sztereotípiáját használta. „A zsidó asszimiláció tehát a zsidók kultúrájának magyar talajon való kivirágzása volt, színpompás virág a maga nemében, azonban túlfeljettsége kiszívta a talaj erejét, dús lombozata elfogta a napot s mert az autochton szerény vegetáció is élni akar, le kellett nyesni lombjait.” (1938: 166). Pakodi, ha metaforikusan is, de a zsidó térhódítás narratívájába helyezkedett, ugyanakkor a német veszélyt is fenyegetőnek érezte, szerinte a zsidók helyét átvevő német iparosok a német politikai terjeszkedés előfutárai lehetnek (1938: 167).

A lap későbbi számaiban elsősorban a szerkesztő Szombatfalvy György írásai kapcsolódnak a témához. 1939-ben Szombatfalvy György szintén a *Figyelő* rovatban írt dicsérő sorokat Németh László *Kissebségben* című művéről: „Csodálatos könyv, hiszen mindig csoda, amikor valaki annyira csak az igazságot akarja írni, hogy a legkényesebb, csupa ideget érintő tématerületen ily mélyen szubjektív és egyben ily hibátlanul objektív.” (Szombatfalvy 1939: 105). Szombatfalvy szerint Németh ebben a könyvében adja meg a választ a disszimiláció kérdésére. „Nincs még egy foltja Európának – idézi Szombatfalvy – melyen fajszeretet és szociálmizmus ennyire egy, mint nálunk, ahol a szegénységnek a négyötöde a magyar és az elnyomóknak négyötöde nem az.” (1939: 105). Németh ebben vezeti be a mély magyar és híg magyar megkülönböztetést, ezzel Szombatfalvy szerint csupán azt fejezi ki, hogy „az asszimiláció nem jelent egyben beolvadást, vagyis a magyar lélek befogadását s hogy fajta szerint színmagyarok is magukba szívhatnak idegen (magyar jellegben híg) szellemiséget” (1939: 108). Szombatfalvy szerint Németh olvasói félreértik az író, így pl. Szerb Antal, aki szerint „Németh László kétségbe vonja azoknak a magyar íróknak az igazi magyar voltát, akik nem omlottak össze a realitás elleni harcban, akiknek sikerük volt” (uo.).

Szombatfalvy György 1940-es *A zsidótörvény társadalmi mérlege* című írása szintén a *Figyelő* rovat-

¹⁸ Pakodi a szociológiai irodalomban egyébként napjainkban is hivatkozott szerző (Gyáni 2006, 243, Kovács é.n.), elsősorban az 1935-ös választások utáni kormánypárti (NEP) parlamenti frakciójának összetételéről írott, ugyancsak a Társadalomtudományban megjelenő munkája révén (Pakodi 1935). Mindkét általam említett szerző Pakodi, Rudai Rezső és a Sipos Péter – Steir Miklós – Vida István munkáiból a képviselőház társadalmi összetételére vonatkozó adatok eltérő jellegét emelte ki.

ban olvasható, mely Makkai János és Némethy Imre 1939. IV. tc.-t magyarázó kiadványa kapcsán született. Szombatfalvy méltatta Némethy a törvény keletkezéséről írt indoklását és magyarázatát, részletesebben azonban Makkai a törvény szociális jelentőségéről és annak következményeiről írott tanulmányára reflektált. Szombatfalvy interpretációja szerint a törvényalkotók három célt tűztek ki:

- „Megállapítani az ország elzsidósodásának folyamatát.
- Népi arányszámuk korlátai közé szorítani vissza a zsidókat a gazdasági élet rázkódása nélkül.
- Eltávolítani a zsidókat azokról a helyekről, amelyek mély nemzeti érzést követelnek.” (Szombatfalvy 1940, 75–76)

Érdeemes itt megemlíteni, hogy az említett 1939. IV. tc. tulajdonképpen törvényi erőre emelte a zsidóság mint csoport felekezeti hovatartozástól való elválasztását, minthogy a kikeresztelkedés ellenére zsidóként tekintett mindenkire, akinek egy szülője vagy két nagyszülője az izraelita felekezethez tartozott. Ennek megfelelően pedig egyértelmű, hogy Szombatfalvy mind tematikailag, mind formailag teljes mértékben alkalmazkodott a korszak antiszemita diskurzusának megfelelő beszédmódhoz. Leszögezte, hogy a zsidótörvények súlyát leginkább a mai fiatalság fogja érezni, mely helyzetnek szerinte „el kellett következnie”, mivel a zsidóság helyzeti előnyben volt, nagyobb biztonságban, anyagi jólétben. Szerinte a zsidóság „*legkomolyabb és legértelmesebb rétege*” *csendes megértéssel fogadta ezt a törvényt (79), ugyanakkor elismerte, hogy a zsidók kirekesztése a középpályákról és a földbirtokokról kétségkívül a jogegyenlőség megszűnését jelenti*” (80). Szombatfalvy szerint ezen intézkedések következményeként helytelen Makkai azon következtetése, mely szerint a zsidók vissza fognak szorulni a gettókba és egyetlen társadalmi réteget fognak alkotni. Szombatfalvy szerint egy generáció után a zsidóság visszakerül a középosztályba. „A mai jóvátétel azonban kétségkívül új gettót teremtett, a zsidó szolidaritást soha nem látott mértékben erősítette s ez nem maradhat hatás nélkül a befogadó népre sem.” (81). Lényeges azonban, hogy nem az asszimiláció helyes irányát jelöli ki, hanem a szeparatizmust tartja követendő módnak. Számára „*a belső békés szeparatizmus látszik egyelőre az egyetlen elképzelhető alapnak a nyugodt együttműködéshez*” (81). Mert, visszatérve a már ismert érvehez, a zsidóság eddig sem akart asszimilálódni, azonosulása felszínes maradt. Szombatfalvy úgy véli, hogy a zsidótörvény igazi próbája csupán abban áll, hogy „*[n]em öli-e meg a zsidó munkát anélkül, hogy helyébe ugyanolyan értékű magyar munkát tudna állítani?*” (82). Véleménye szerint a zsidótörvény nem volt radikális, nem rombolt társadalmi erőket, amennyiben „*utat nyit a parasztság gyermekeinek*”, akkor „*erősíteni fogja a magyarságot és az országot*” (Szombatfalvy 1940: 82).¹⁹

A nemzeti érdekekre hivatkozó burkolt vagy kevésbé burkolt antiszemitizmus már az I. világháború után tetten érhető volt a hazai társadalomtudományi közbeszédben, ami a harmincas évek végétől erősödött. Mindezek után talán meglepő, hogy épp e konzervatív és sok esetben zsidóellenes politikai légkörben jött létre az első budapesti szociológiai tanszék 1942-ben. Ez több dolognak is ellentmond. Egyrészt a szociológia kialakulása és intézményesülése elsősorban a modern polgári társadalmak kialakulásával és működésével kapcsolható össze, mely hazánkban ebben az időszakban épp vesztesre állt mindazon területen (nyilvánosság, demokrácia, piacgazdaság, erős középosztály), mely a szociológia számára releváns bázis lehetett volna. Másrészt a szoci-

¹⁹ Később a lapban már nem jelentek meg e témával kapcsolatos írások, sőt 1944 első negyedében adták ki a *Társadalomtudomány* utolsó összevont (1–3) számát és a német bevonulás után a folyóirat nem jelent meg, a megszállítás a Társulat működésének is végét vetett.

ológia jórészt a zsidósághoz fűződő tudományként volt számon tartva, ami ebben az időszakban szintén nem kedvezett a szociológia hazai fejlődésének. Hogyan magyarázható a tanszék létrehozása? A két világháború között komoly törekvés volt egy a századeleji hagyományoktól radikálisan különböző, nemzeti, a konzervatív szemléletnek megfelelő, azt alátámasztó szociológia kialakítására. E törekvés kezdeti lépéseinek tekinthetjük a korábbi intézmények megszüntetését, a meglévők átszervezését és az újabb intézetek létrehozását. Valójában e folyamat újabb állomása volt az 1942-es pályázat kiírása is a budapesti egyetem Társadalomelméleti tanszékének vezetésére, melyet Dékány István nyert el. (A felhívásra hatan nyújtottak be pályázatot: ifj. Bibó István,²⁰ Dékány István, Mády (Hilscher) Zoltán²¹, Mihelics Béla Vid²², Schmidt Ferenc²³ és Szabó József²⁴, akik közül többen Dékánynál jóval jelentősebb gyakorlati tudással rendelkeztek a hazai társadalomról.) Nyilvánvaló, hogy Dékány kinevezésében politikai okok játszottak szerepet, a jegyzőkönyvek azt is egyértelművé teszik, hogy Hóman Bálint vallási- és közoktatásügyi miniszter a kari tanács tudtára adta, hogy csakis Dékányt nevezheti ki a tanszék élére (a kinevezés vitájáról, körülményeiről lásd részletesen Szabari 2014). Kinevezését segítette, hogy az általa képviselt szociológia beleillett a kormányzati célkitűzéseket segítő hazai szellemtudományi irányzatba, amennyiben a nemzetet, a népet, a néplelket állította fókuszba. Az is egyértelmű, hogy bár Dékány nyíltan kiállt a kormányzó mellett (Dékány 1940), nem volt antiszemita. Dékány Kornis Gyulához²⁵ hasonlóan az ún.

20 Bibó ekkor igazságügy-minisztériumi titkárként dolgozott és 1940-ben szerezte meg a szegedi egyetemen a jog- és államtudományi kar jogbölcseleti magántanári kinevezését. Sajnos a pályázók anyagai nem találhatók meg az egyetemi levéltárban, de Bibó egy vele készített interjúban megemlítette, hogy az 1940-es években „igyekezett eljutni az egyetemi tanári pozícióig” (Bibó 2005, 47).

21 Mády a pályázat idején 44 éves, bölcsészdoktor. (Hilscher Rezső jogász, szociálpolitikus öccse.) 1924–25-ben a műegyetem közgazdasági karának szociálpolitikai intézetében a közművelődési osztály vezetője. 1925-től budapesti Márvány utcai Felsőkereskedelmi Iskola tanára. 1936-tól 1944-ig a bp.-i egy. bölcsészkarán népi társadalomrajz (szociográfia) mb. előadója. 1936-tól az Országos Táj- és Néprajzkutató Intézetben a szociológiai csoport vezetője. Több néprajzi kutatótábort szervezett: Kemse, Sárpilis, Rábcakapi, Magyarneмеge. Dolgozott a cserkészletben, főmunkatársa volt a cserkész férfiak folyóiratának, illetve a Pro Christo Diákszövetség bp.-i Hársfa utcai Diákok Házának igazgatója volt. A pályázati kiírásig megjelent művei: Elsüllyedt falu a Dunántúlon (1936); A népfőiskolai mozgalom útja (1942); Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról (1942);

22 Mihelics Béla Vid a pályázat elbírálásakor 43 éves. Érettségi után a ciszterciák zirci kolostorában töltött egy évet mint kispap. A rendházat elhagyva 1918-tól jogot tanult, párhuzamosan bölcsészetet is végzett a budapesti tudományegyetemen. Bölcsészdoktor lett (1922), jogtudományi oklevelet szerzett (1928). 1922-ben bölcsészdoktori oklevelet, 1928-ban jogi doktorátust szerzett. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Karán 1932-ben, a Jog- és Államtudományi Karon 1935-ben magántanári képesítést szerzett szociálpolitikából és társadalombölcseletből. 1931-től a Magyar Társadalomtudományi Társulat titkára, majd a Magyar Szociálpolitikai Társaság tagja. Az 1930-as években egyetemi előadásokat tartott, de tudományos tevékenysége mellett újságírással és folyóirat szerkesztéssel is foglalkozott. 1923-tól 1944 októberéig az Új Nemzedék és a Nemzeti Újság belső munkatársa. 1934–1940 között a Katolikus Szemle felelős szerkesztője. A földkérdésről megjelentetett írásai miatt kibékíthetetlen vitája támadt a konzervatív erővel, s ezért felmentették szerkesztői tisztségéből. 1938 és 1940 között Vas, majd Komárom vármegye szociális tanácsadója volt.

23 A bizottság által adott rövid összefoglaló: „Schmidt Ferenc szül. 1907 római katolikus vallású, államtudományi doktor, volt temesvári újságíró, jelenleg szövetkezeti tisztségviselő.” (ELTE Lt., 315/1941–42, 29), illetve Prohászka Lajos által összeállított jellemzés szerint: „Schmidt Ferenc egy dilettáns könyvvel és néhány újságvágattal pályázott. Mindennek semmi köze a tudományhoz, ezért figyelembe sem vehető.” (ELTE Lt., 315/1941–42, 44)

24 „Szabó József szül. 1909. ref. vallású, jog- és államtudományi doktor, törvényszéki bíró, a kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karán a jogbölcselet magántanára (1941).” (ELTE Lt., 315/1941–42, 29) „1933 őszétől a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa lett. Itt főképpen Alfred Verdross jogbölcseleti és nemzetközi jogi előadásai voltak rá nagy hatással. [...] Ekkor kötött életre szóló barátságot korábbi egyetemi társával, Bibó Istvánnal” Forrás: <http://tarstud.bibl.u-szeged.hu/keziratok.html>

25 Kornis szerint „ami a nemzetet nemzetté avatja, elsősorban nem a faji-biológiai közös eredet (hisz a legtöbb kultúrnemzet egészen kevertvérű), hanem a történetileg kialakult lelki közösség, egyforma szellemi habitus és életforma, közös értékfelfogás és világlátás, a gondolkodásnak és érzésnek, a kultúrának nagyjában azonos lelki struktúrája. A nemzet szellemi princípium. A szellem munkásai elsősorban a nemzeti kultúra munkásai” (Kornis 1930: 11).

spirituális nemzet- vagy fajmeghatározás képviselőihez sorolható, aki elhatárolódott a korszakra jellemző biológiai megalapozású fajelmélettől. „[N]apjainkban, amikor egyre gyakrabban esik szó a közös biológiai típusról: a fajról, mint állandóságot jelentő elemről. Nincs ennél bizonytalanabb fogalom. Maga az emberi nem is faj az állatokkal szemben, de az ú. n. népfajok elválasztási alapja (bőrszín, haj, koponyaalkat, arcvonások stb. szerint) csak annyit mutat, hogy vannak különbségek, de ezeknek jelentése egyelőre misztikum. Megindult azonban egy faj-mitológia is: a testi fajhoz hozzágondolunk egy lelki faj-képletet. Biztos megállapítások sok bizonytalanul keverednek. Általában oly vonásokat foglalnak össze faj címen, amelyek az utódokra az ősökről főleg testi átöröklés folytán szállnak át. Az azonban ma még nem választható szét, hogy mik az »átöröklött« vonások és mik az azonos környezet s a hagyomány folytán, »átültetett« tulajdonságok. Kétségtelen, hogy az utóbbiból is akad elég abban, amit, »faji jellegnek« szokás mondani.” (Dékány 1943, 33). Dékány épp a nemzet meghatározásánál, a nemzeti karakterológia kapcsán utasította el a faj és nemzet azonosítását. „A világháború előtti zűrzavaros népesedési helyzet a háború után nagy bizalmatlanságot eredményezett az idegenszerű faji jelleggel szemben, és keresik az idegenszerűségek korrektívumát »közös« faj, avagy az »ősi« faj tömörítésében. Sőt a nemzetet is azonosítják a fajjal, ami (látjuk alább) a nemzet mivoltának primitív felfogása.” (Dékány 1943: 33). Ezzel szemben a nemzet meghatározásához a következő dimenziókat jelölte ki: területi összetartás, nép és faj, országos gazdaság, lelkek egysége (a szellemi egység), mely Dékány szerint a legfontosabb és a leginkább magyarázó erejű az összes közül. „A nemzet azonban nemcsak *hasonló* lelki típusokból áll, hanem *egymást kiegészítő* típusokból is. A nemzet életegész legalább is intencionálisan, azaz több embertípus összehangolódása (v. ö. politipizmus). Ennek lehetőségén múlik a nemzet közös múlt-, jelen-, jövő-világa, közös »szelleme«.” (Dékány 1943: 143). Dékánynál a nemzet egy spirituális egység, mely a nyelvben, a hagyományokban, a kultúrában (irodalmi és művészeti közéletben), a nemzeti közszellemben formálódik: „A *testi-élettani* tényező jelentősége a népi-nemzeti egységben ma nagy viták tárgya: egyesek mereven aláhúzzák a faji tényezőt, szerintük »a faj« mindenek az alapja, ami csak nemzeti; ezen és *csakis ezen* alapszik a nemzeti életegység. Ez a felfogás előttünk erősen naturalisztikusnak látszik, s nagyon is deterministának: mintha a , »vér mithosza« mindent determinálna évszázadokra előre, így más nemzethez való »*csatlakozás*« és »*asszimiláció*« alapján véve lehetetlen, sőt hiú törekvés ilyent egyáltalán kívánni. [...] A naturalisztikus *faj*-elmélettel szemben áll egy *spirituális faj*-elmélet, mely szerint a lelkiség, a szellem alakulása dönt valakinek nemzeti hovatartozandóságát illetően.” (Dékány 1943:142–143, kiemelés az eredetiben).

Bár a Dékány által vezetett tanszék nem tekinthető a mai értelemben vett szervezeti egységnek, sokkal inkább a német professzori rendszerrel azonosítható, ezért a karon meghirdetett szociológiai tárgyak előadójának esetében nem valószínűsíthető Dékány személyes döntése vagy befolyása, ismert, hogy ebben a korszakban hirdetett meg szociológiai tárgyú kurzusokat (*A nagyváros szociológiája, Szociológiai gyakorlatok*) a Német Kultúrintézet vezetője, a határozottan jobboldali Hans Freyer is. Mindezek ellenére azonban azt mondhatjuk, hogy a tanszék létrehozásában, az akadémiai szociológia intézményesülésében nem az antiszemitizmus játszott döntő szerepet, ugyanakkor Dékány személye és az által képviselt szociológia jól illeszkedett és alkalmazkodott a kormányzat centralizációs törekvéseihez, és közvetlen módon is segítette a szociológia teljes személyi állományának cseréjét, a keresztény-konzervatív ideológiai oldalnak megfelelő társadalomtudósi garnitúra felállítá-

sát.²⁶ Az, hogy a szociológia intézményesülése a tudományos autonómia szinte teljes megsemmisülése mellett jött létre és elsősorban politikai célkitűzéseket követett, előrevetítette, hogy a tanszéknek 1945 után nem lesz folytatása. Dékányt nyugdíjazták, szellemtudományos társadalomelmélete nem volt alkalmas egy korszerű szociológiai gondolkodás megalapozására, elméletei leginkább a hazai földrajztudományra hatottak.

A KÖZÉPOSZTÁLY PROBLEMATIKÁJA

Ahogy az intézményesülést, úgy a társadalomtudományi diskurzust is erőteljesen meghatározta a nemzeti érdekekre, a nemzeti egység megteremtésére hivatkozó ideológia. Ennek következtében a középosztály mint a nemzeti egység lehetséges bázisa, illetve a leginkább nemzeti elkötelezettségű társadalmi csoport szerepe részben felértékelődött, másrészt a középosztály problematikája és a zsidókérdés szorosan összekapcsolódott a két világháború között. Többen vélték, hogy a nemzeti egység megteremtése a középosztályból kiindulva lehetséges. Dékány például a középosztályról azt írta: „A nemzeti társadalom nem minden rétege egyformán aktív; [...] a középrétegektől fel és le fogy az aktivitás. Közismeretes, hogy a középosztályok a legtömegesebben nemzetiek, azaz itt hódít a legkevésbé két, fő nemzetellenes tény, a nemzetköziség és az anyagi érdekek túlsúlyából fakadó közömbösség.” (Dékány 1943: 163). Kornis, Dékányhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a középosztály elsősorban nemzeti érzületű: „a szellemi munkások világszemlélete, bár a szétkülönültebb és egyénibb lelkiségnek megfelelően távolról sem homogén s a radikális gondolatirányoknak is tág teret enged, általában mégis tipikusan konzervatív-történeti tartalmú.” (Kornis 1930: 10).²⁷

Mások viszont épp ellenkezően, a középosztály szétesését, felhígulását érzékelték. A két megközelítés csak látszólag ellentmondásos, inkább kiegészíti egymást. A válságot hirdető, egyébként igen sokféle módon megjelenő nézetnek az egyik első képviselője volt Szekfű Gyula, aki szerint „a heves nemzeti érzés volt jóformán az egyetlen kapocs, mely az életmód föntemlített külsőleges homogenitása mellett a középosztály különböző rétegeit összetartá” (1935: 318). Szekfű úgy fogalmaz: az ország kulturális haladása „alapjában véve nem volt egyéb, mint az értelmiségi pályáknak a zsidósággal való átítatása” (Szekfű 1935: 319).

Weis István – Szekfűhöz hasonlóan²⁸ – szintén a középosztály válságos helyzetére hivatkozott. „Minthogy

26 „A 20-as években nálunk is elterjed a biológiai ízű faj-eszme. [...] A magyar nemzet életében ugyanekkor nagy szerepet kezd játszani egy »elv«: az ú. n. szentistváni gondolat, azaz a faji türelem. Sokáig nem gondolnak arra, hogy ez az elv (mint minden elv) csak egy korlátozással lehet érvényes, [...], ameddig a közös élet keresztény szellemi alapját, a közszellemet, közmorált stb. nem ássa alá. Mihelyt oly eset kerül elő, ahol a nemzetegység komoly veszélyeztetése jó létre a »Szt. Istvánféle elv« értelmében, ezen elvnek el kell hallgatnia. Éppen azért, mert a 20. század már tapasztalta a testi-lelki gyökértelenséggel járó veszélyeket, (amire a hazai kommün is láthatóan világos, szemléltető példát szolgáltatott), a 20-as évektől kezdve egy új népiesség, »népi« nemzet eszméje hódítja meg a fiatalok közszellemét.” (Dékány 1943: 169–170, kiemelés az eredetiben).

27 Kornis is utalt arra a közvélekedésre, ami Szekfű, Weis és Erdei esetében jóval direkter jelent meg, miszerint a szellemi foglalkozásuk egy része nem a nemzeti összefogást szolgálja, Kornis nem említette meg a zsidóságot. „Az a nemzet, amelynek jogszabályai és tisztviselői nemzetközi jogi fantomok után futnak s a kozmopolitizmusért rajonganak a maguk nemzetének érdekei ellen; amelynek tanítói-tanárai a nemzet hagyományait kigúnyolva és megvetve, alakítják a felszédülő nemzedék lelkét; amelynek költői, írói és művészei a nemzet múltjával, történetileg kikristályosodott értékérzésével és eszményeivel szakítva, egyoldalúan az egyetemes emberi légnemű ideáljának kultuszát űzik: az a nemzet megszűnik mint külön nemzet élni, önmaga ássa meg sírját. Lehet ország, de már nem nemzet. A szellemi munkások túlnyomó serege minden ízében a nemzeti kultúrához s a nemzet politikai önállóságához van kötve: enélkül munkájának is végeszakad, vele él vagy hal. Addig van munkája, míg a nemzeti kultúra épületén dolgozhatnak.” (Kornis 1930: 11).

28 Weis 1930-as munkáját Szekfű is felhasználta a *Három nemzedék* 1934-es változatában, Weis pedig 1942-es munkájában hivatkozott Szekfű könyvére.

kisiparunk számbeli gyarapodása ellenére gyengülőben van, a kisgazdaosztálynak kell mind tömöttebb sorokban a heterogén összetételű és válságos helyzetéből kiszabadulni nem tudó középosztály hézagait kipótolnia és hovatovább a nemzeti élet folytonosságát, az irodalmi és művészeti szükségletek kielégítését biztosítani.” (Weis 1930: 98, kiemelés SzV.) Ahogyan Szekfű, Weis 1930-as munkájában még szintén a középosztályba „beáramló” „zsidó térhódításáról” beszélt. „Ezt a hézagot használta azután fel a zsidóság, hogy saját fiait a középosztály soraiban elhelyezze, és hosszú időn át a fogyó középosztály legjelentősebb utánpótlását szolgáltatassa.” (Weis 1930: 111). „A tény az, hogy a háború előtt nemcsak a kereskedelem és ipar terén foglaltak el a zsidók vezető szerepet, hanem a szellemi szabadfoglalkozások tekintetében is döntő jelentőséghez jutottak.” (Weis 1930: 111). Weis szerint „a zsidóságnak a középosztály kereteibe való tömeges beszívargása annál veszedelemesebb volt”, mivel „a régi középosztály válságos évtizedeit élte” és így nem tudott megfelelő példával szolgálni a zsidóság számára (Weis 1930: 112).

Viszonylag sokak által ismert és elemzett Erdei középosztály koncepciója, aki szintén a hazai középosztály sajátos jellegét taglalva jut arra a következtetésre, hogy „amit mi középosztálynak nevezünk, az csak töredékében független középvagyonú egzisztencia, túlnyomó többségében pontosan csak az állam, az egyház és az uradalom értelmiségi alkalmazottai számítanak a középosztályba, szóval a történelmi értelmiség, illetve tisztviselő réteg. A magánpályák, az ipari és kereskedelmi vállalatok értelmiségi tisztviselői statisztikailag és osztályhelyzetük szerint ugyan hasonlóan a középosztályba tartoznak, azonban egészen másfajta társadalmi képződmény ez, hogynem egybe lehetne fogni a történelmi középosztállyal. A tudatokban és a közvéleményben is éles a különbségtétel: az állam, az egyház és az uradalom értelmisége történelmi osztály, úri középosztály, viszont az iparforgalom értelmisége magántisztviselő, polgári középosztály vagy városi polgárság, illetve különösen zsidó értelmiség.” (Erdei 1995: 62).

Talán e néhány példából is jól érzékelhető, hogy a szellemi szabadfoglalkozásúak között a zsidó származásúak felülreprezentáltsága által nyerte el központi jelentőségét, hogy a középosztály a nemzeti egység lehetséges bázisaként lépett elő, amely az első világháború után a nemzet felemelésére volt hivatott. Ismeretes, hogy Erdei dualista, illetve középosztállyal kapcsolatos koncepciója mögött valójában a kor közhangulata húzódott meg, ezt többen kritika alá vonták (Kovács–Melegh, Nagy 1981, Gyáni 2001). Úgy tűnik, hogy a szakma valamivel „elnézőbb” Szekfű és Weis elméletével szemben. „Szekfű és Weis egybehangzóan »csak« arról beszéltek, hogy a magyar társadalom töredezett, kellően nem integrált felépítése a zsidó-keresztény megosztottságban is megnyilvánult.” (Gyáni 2001). Ungváry szerint „a zsidóság Szekfűnél nem faj, hanem társadalmi kategória volt” (Ungváry 2001: 75, kiemelés az eredetiben). Azt azonban nem fejtette ki, hogy ezt mire alapozza és pontosan miben más e megközelítés. Bár Szekfű esetében Gyáni rámutatott elmélete sztereotip jellegére, szerinte Ágoston Péter képzetét (1917) keresztény részről Szekfű *Három nemzedék*-e fogalmazta meg, mely szerint „az emancipáció és az asszimiláció leginkább azzal járult hozzá a zsidókérdés felélesztéséhez, hogy a hagyományos magyar nemesi elit rábízta a zsidóságra az ország gazdasági és szellemi modernizálásának igen csak kényes feladatát” (Gyáni 2001) (Szekfűről lásd részletesen Gyurgyák 2001: 304–309).

Weis antiszemizmusa kevesebb figyelmet kapott, talán annak leplezetlen, az 1940-es években már direkt megnyilvánulása, illetve a kormányzathoz való nyíltabb viszonya miatt, pedig épp ezért a politikai és tár-

sadalmi folyamatokra gyakorolt hatása valószínűsíthetően jóval jelentősebb és direktebb volt, mint Dékányé. Weis csak lazán kapcsolódott a Magyar Társadalomtudományi Egyesülethez, a *Társadalomtudományban* is csak egyszer, az amerikai tanulmányútjának tapasztalatairól publikált (Weis 1926). Leginkább a közigazgatáshoz kötődött, 1933-ban az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) vezérigazgatója lett, 1936-ban nyugdíjazták, de 1938-ban újra minisztériumi állást vállalt: az ún. felvidéki minisztérium osztályvezetője lett, ahol feladata a visszacsatolt terület közigazgatási integrációjának megszervezése volt. 1941-ben közellátási államtitkárnak nevezték ki, emellett 1940–44 között Pécsen is oktatott, így talán nem túlzás munkásságát a korszakra jellemző akadémiai szociológia részének tekintenünk. Érdekes, hogy 1931-ben a Faluszövetség elnökeként megjelentette *A magyar falu* című könyvében épp kora ideológiáját cáfolva írt a vidéki élet nehézségeiről, hívta fel a figyelmet a 10 holdnál kisebb törpebirtokos és nincstelen mezőgazdasági munkások, a mezőgazdasági cselédek és a falusi kisiparosok sanyarú helyzetére, kritizálta a Nagyatádi-féle földreformtörvényt és újabb földosztást sürgett. 29 1942-ben *Hazánk társadalomrajza* címen megjelent könyve (mely *A mai magyar társadalom* című, 1930-ban kiadott könyvének átdolgozott változata) azonban már tág teret adott a zsidósággal kapcsolatos sztereotíp és antiszemita nézeteinek. Ahogyan 1930-as könyvében, ebben is együtt tárgyalta a középosztály válságát és a zsidókérdést, és a problémát egészen a kiegyezésig vezette vissza. Szerinte a középnemesség a szabadságharc után ment tönkre és nem vállalkozott kitartó munkára. „E helyett az úri elzárkózásba és bizonyos, urasaknak elismert, szerény jövedelmet biztosító pályákra tódult, a korai kapitalizmus minden előnyét pedig átengedte a szabadságharc utáni évtizedekben keletről nagy tömegekben beözönlő zsidóságnak.” (Weis 1942: 83). 1942-es írása szinte az összes korabeli antiszemita sztereotípiát tartalmazta. A középosztályról szóló fejezetben első sorban a zsidó térfoglalás problematikáját tárgyalja. Weis szerint „[ő]k szállták meg az állami egyedárúságok őrhelyeit is, például a korcsmákat, amelyek révén az ország több vidékén *korlátlan urai lettek* a falvaknak, *összetartásuk, faji, azonossági érzésük gondoskodott arról*, hogy vezetőállásokba, kulcshelyzetekbe csak közülük való kerüljön, aki azután az illető vállalatot vagy foglalkozási ágat *elárasztotta saját fajtájabellekkel*. Ilyenek pedig mindig jelentkeztek, mert a zsidóságban sokkal erősebben dolgozott a társadalmi hajszalcsövesség, *feltörekvés elve*, mint a társadalom többi rétegeiben.” (Weis 1942: 83).

Vagyis láthatjuk, hogy a zsidóságot különálló fajnak tekintette, amely megszáll és felfelé törekszik. Weis bár nem hivatkozott, de vélhetően a korabeli „köztudott” adatokra támaszkodva a zsidóság szellemi pályákon való „térfoglalásáról” beszélt. „A múlt világháború előtt már az orvosok kétharmada, az ügyvédek nagyobb része zsidó volt; az irodalom, különösen hírlapirodalom és képzőművészetek terén *jóformán csak ők szerepeltek*. Ez a *térfoglalás* mindenképpen *káros* volt. A zsidóság még akkor is *bajt okozott*, amikor mellécélok nem vezettek, mert a szellemi élet irányítását nem a magyar sajátosságok figyelembevételével végezte. Még nagyobb *hátrány* volt az, hogy a második, legfeljebb harmadik nemzedék *mohóságával és türelmetlenségével vetették rá*

29 Ugyanakkor Weis ezen munkája bármennyire is szembemegy a kor ideológiai állításaival, a zsidósággal kapcsolatban nem rugaszkodott el a közgondolkodástól. Ebben a munkájában is találkozhatunk az idegen zsidó alakjával: „*A falusi kereskedők általában – jelentős kivételektől eltekintve – sokkal idegenebbek a falvakban, mint a kézmű-iparosok. Ennek több oka van.* (Weis 1931, 48) [...] *A falun antiszemizmust inkább a tehetős gazdák olvasottabb és világlátott fiainál, a hadviseltek bizonyos csoportjánál és a falun élő felsőbbosztálybelieknél látunk. Nem a zsidók iránti ellenszenv tehát a zsidó kereskedők különállásának oka, hanem a falu túlnyomóan földműves lakosságának az az ösztönös felismerése, hogy ez a réteg életmódjában, szokásaiban, érdeklődési körében, célkitűzéseiben teljesen elüt a többségtől. A zsidó kereskedőnek minden takarékosága, olykor zsugorisága mellett nagyobbak az életigényei és magasabb az életszínvonala.*” (Weis 1931, 49).

magukat a magyar életre, követésükre akarták kényszeríteni a magyar népet: azt kívánták, hogy a jóról, szépről, hasznosról alkotott fogalmait az ő ízlésük szerint változtassa meg. A zsidóság nyugtalansága, felfele törekvése és önzése komoly társadalmi ellentéteket váltott ki; magasabb életszínvonalra törekvésük, vagyongyűjtési szenvedélyük éles fényt vetett a tömegek szűkölködésére még akkor is, ha a tömegek nyomorának nem közvetlenül ők voltak az okai.” (Weis 1942: 83–84, kiemelés Sz.V.). Látnunk kell, hogy a fenti idézetben Weis saját társadalmi rétegről beszél, a szellemi életben szerepet vállalókról, ahova a szociológia hazai képviselői is tartoztak. Nem egyszerűen a zsidóság felülreprezentáltságáról szólt, hanem annak káros hatásairól: „követésükre akarták kényszeríteni a magyar népet”, ez az a toposz, ami már Pakodinál is megjelent. Weis a zsidótörvényeket pedig „örvendetesnek” nevezte 1942-ben. „A legújabb időben bizonyos örvendetes változások állottak elő. A zsidókérdés törvényhozási rendezése és bizonyos kormányzati intézkedések azzal az eredménnyel jártak, hogy a magántisztviselői pálya keresztény arányszáma megjavult, a vezető állásokba keresztények jutnak, a szellemi szabadfoglalkozások terén a zsidóutánpótlás folyamata elakadt és így a helyzet évről-évre javul.” (Weis 1942, 88, kiemelés Sz.V.).

Talán e vázlatos áttekintésből is érzékelhető, hogy a két világháború közötti szociológiai gondolkodást és a tudomány intézményesülését erőteljesen befolyásolta a korszak politikai és ideológiai környezete, a nemzeti érdekekre hivatkozó és a nemzeti egységet mások kirekesztésén keresztül megvalósító konzervatív politikai ideológia. Míg a szociológia intézményesítése elsősorban egy új klientúra kiépítését célozta meg, addig a társadalomtudományi diskurzus elsősorban az azt kiépítő és fenntartó kormányzati ideológiának megfelelően a nemzeti egység kérdéseire fókuszált. Az antiszemitizmus ennek következtében elsősorban a középosztály és az értelmiség válságával kapcsolódott össze. A kettő valójában egybemosódott, így a zsidók kulturális térfoglalásának víziója és a középosztály heterogenitásáról szóló diskurzus egymást erősítve alkalmasnak tűnt a burkolt vagy nyílt antiszemitizmus alátámasztására, a nemzeti érdekekre hivatkozó politikai tábor megerősítésére. Tulajdonképpen ennek a teljes kulturális életre kiterjedő folyamatnak egy vetülete mutatkozik meg a két világháború között a szociológia intézményrendszerének átalakításában, a pozíciók újraelosztásában is, és ehhez az átalakításhoz maguk a társadalomtudományi gondolkodók szolgáltak „érvekkel”, amennyiben a középosztály felhígulását, heterogenitását jelölték meg a legfőbb nemzeti problémaként. A középosztály mint a nemzet (potenciális) törzse a társadalomtudományban jól ismeret gondolat. Sőt, napjainkban is sokat hivatkozott összefüggés, hogy a kelet-közép európai államok sajátos fejlődésének meghatározó jellegét épp az erős középosztály, polgárság hiánya okozta (Hanák 1997). Paradox módon, ennek a hiánynak a felismerése az 1930-as évek társadalomtudósait egészen más, a bűnbakkeresés irányába vitte, hozzájárulva ezzel saját pozíciójuk megerősítéséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Ágoston P. (1917) *A zsidók útja*. Nagyvárad: Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság.
- Apáthy I. (1908) A Magyar Társadalomtudományi Egyesület legelső teendői. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1 (2): 7–23.
- Bihari P. (2008) Antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. *Beszélő* 13 (2) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/antiszemizmus-az-első-világháború-magyarországon>
- Bosnyák P. (1917) c.n. In *A zsidókérdés Magyarországon*. Huszadik Század Könyvtára 64. Budapest: Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 58–59.
- Dékány I. (1940) Horthy Miklós. *Társadalomtudomány*, 20 (1): 1–4.
- Dékány I. (1943) *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Budapest: Pantheon.
- Erdei F. (1995) A magyar társadalom a két háború között. A történelmi nemzeti társadalom. In Gyáni G. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944*. Budapest: Nemzeti Tankönyv, 43–99.
- Gergely A. (1976) *Az ELTE Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest: ELTE sokszorosítás. Fejezetek az ELTE történetéből. 3. füzet.
- Gyáni G. (1999) „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzusok a zsidókérdésről. In Hamp G. – Horányi Ö. – Rábai L. (szerk.) *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi – Magyar Pax Romana Fórum- Pannonhalmi Főapátság, 83–94. <http://www.magypaxromana.hu/kiadvanyok/soa/gyani.htm>
- Gyáni G. (2001) Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 221–233. <http://www.epa.hu/00400/00414/00003/pdf/gyanigabor.pdf>
- Hanák P. (1997) Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Társadalmi Szemle* (2). http://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_hanak_peter.htm
- Hóman B. (1937) *A magyar felsőoktatás*. Az 1936. évi dec. hó 10-től 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai, közzéteszi Hóman Bálint, szerkesztette Mártonffy Károly, 3 kötet, Egyetemi nyomda
- Hornýánszky Gy. (1932) Veszélyben a magyar kultúra. *Társadalomtudomány*, 140–146.
- i, -f 1921. „Szociológia a középiskolákban” *Társadalomtudomány*, 1 (4): 590
- Karády V. (2015)
- Kerepeszki R. (2005) A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk* (4): 42–75.
- Kovács A. (1920) *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest: a szerző kiadása, 1922. Nyomatott ifj. Kellner Ernő könyvnyomdájában, Bp. V. Csáky utca 10. <http://www.angelfire.com/zine2/judeolog/cikkek/zst1.htm#>
- Kovács É. – Melegh A. (1997) Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó M. (szerk.) *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diskurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana Kiadó, 133–156
- Kulcsár E. (1982) *Egyetemünk kérdései az országgyűlésen 1825–1944*. Budapest: ELTE.
- Lackó M. (1981) *Szerep és mű*. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ladányi A. (1999) *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Litván Gy. (2005) Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In Molnár Judit (szerk.) *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 45–53.
- Litván Gy. – Varga F. J. (1991) Jászi Oszkár válogatott levelei. Budapest: Magvető
- Loss S. (1995): A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében: Pikler Gyula társadalom- és jogbölcselete. In Szabadfalvi József (szerk.): *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler, Somló, Moór, Horváth, Bibó*. Prudentialuris sorozat. Miskolc: Bíbor, 45–62.
- Nagy E. (1981) A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában. Tézisszerűségek egy hipotézisről. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII.*, 147–163.
- Némedi D. (2005) *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó
- P.P 1937. Ism. Bosnyák Zoltán: Magyarország elzsidósodása. Budapest: 1936. 160 p. *Társadalomtudomány* 17 (3–4): 276.
- Pakodi P. (1935) Társadalom és népképviselés. *Társadalomtudomány*. (2–3): 223–227
- Pakodi P. (1938) Magyar problémák 1939-ben. Alkotmányreform, zsidókérdés, asszimiláció, földkérdés, adórendszer reformja. *Társadalomtudomány* (4-6), 163–169.

- Somló B. (1903) A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról. *Huszedik Század*, 397–409, a hozzá kapcsolódó vita uo. 465–471.
- Szabari V. (2014) Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945) *Szociológiai Szemle* 24 (3): 61–83.
- Szabó D. 1921. Antiszemitizmus. *Virradat* január 21. 1.
- Szabolcsi L. (1917) c.n. In *A zsidókérdés Magyarországon*. Huszedik Század Könyvtára 64. Budapest: Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 28–31.
- Szekfű Gy. (1935) *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Királyi Nyomda.
- Szombatfalvy Gy. (1939) A mélymagyarság problémája. *Társadalomtudomány*, 19. (1-3): 104–108.
- Szombatfalvy Gy. (1940) A zsidótörvény társadalmi mérlege. *Társadalomtudomány*. 20. (1): 75–82.
- Szombatfalvy Gy. (1941) Visszapillantás. *Társadalomtudomány* 21 (1): 1–4.
- Weis I. (1926) A mai Amerika. *Társadalomtudomány* 6 (1): 18–37.
- Weis I. (1930) *A mai magyar társadalom*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Weis I. (1931) *A magyar falu*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Weis I. (1942) *Hazánk társadalomrajza*. Budapest: Országos Közoktatási Tanács.
- Ujvári P. (1929) *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon Kiadása, Pallas Nyomda, <http://mek.niif.hu/04000/04093>
- Ungváry K. (2001) Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő* 6 (6): 74–92, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed>

ERŐS FERENC

A NEMZETPOLITIKAI LÉLEKTANTÓL A TUDOMÁNYOS FAJELMÉLETIG

A magyar pszichológia történetének szürke zónája¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.67

ABSZTRAKT

A tanulmányban azt vizsgálom, hogy a két világháború közötti fajelméleti, nacionalista és nemzetkarakterológiai elgondolások miként éreztették hatásukat a magyar pszichológiában és annak határterületein (pedagógia, pszichiátria, orvostudomány, biológia, antropológia, eugenika stb.) Az 1928-ban Ranschburg Pál „örökös elnökle” alatt megalakult Magyar Psychologiai Társaság és annak lapja, a Magyar Pszichológiai Szemle igyekezett távol tartani magát a jobboldali, nacionalista befolyásoktól, ilyen tendenciák azonban a harmincas évektől kezdve azonban egyre gyakrabban jelentkeztek a Társaság és a Szemle megnyilvánulásaiban (például Boda István és Benedek László írásaiban). A pszichológiában (is) megjelenő fajelméleti, nyíltan rasszista nézetek alapját a korszak eugenikai, fajbiológiai elgondolásai képezték (Apáthy István, Teleki Pál, Méhely Lajos stb.). Foglalkozom a faji gondolkodás olyan verzióival (Somogyi József, Karácsony Sándor), amelyek elutasították a náci vagy „turáni” típusú fajelméleteket, de közös alapjuk volt az etno-nacionalista, esszencialista nemzetkarakterológiai diskurzus. Végezetül felvetem azt a kérdést, hogy több mint hetven évvel a magyar holokauszt után miért marad még mindig homályban a magyar pszichológia történetének e szürke zónája, ellentétben a múlt e téren való feltárásának német és osztrák törekvéseivel.

Kulcsszavak: fajelmélet; eugenika; nemzeti lélektan; nemzetkarakterológia

ABSTRACT

FROM NATIONAL—POLITICAL PSYCHOLOGY” TO “SCIENTIFIC RACE THEORY”

In this essay I investigate the impact of racial, nationalist, characterological ideas on Hungarian psychology and on its border disciplines (pedagogy, psychiatry, medicine, anthropology, biology, anthropology, eugenics) between the two world wars. The Hungarian Psychological Association and its journal, the Hungarian Psychological Review was founded under the presidentship and editorship of the renowned psychologist Pál Ranschburg. Although the Society and the Review distanced themselves from the right wing, nationalist political influences, racist, discriminative tendencies started to appear more and more frequently in the journal

¹ Az „1944 a magyar társadalomtudományokban” című, az MTA TK Szociológiai Intézet és a 20. Század hangja Archívum és Kutatóműhely szervezésében tartott konferencián (2014. október 16.) tartott előadás alapján. A tanulmány az OTKA 109148 sz. projektjének keretében készült. (A pszi-tudások mint társadalmi diskurzusok – a humán tudományok a hatalmi viszonyok kontextusában).

from the 1930s on (e.g. in the writings of the psychologist István Boda, and the psychiatrist László Benedek). These openly racist psychological views were based on the eugenic, racial biological theories of the age, represented by István Apáthy, Pál Teleki, Lajos Méhely etc.). I also discuss a few other forms of racist views that opposed the Nazi type ideas of racial differences based on “blood”, nevertheless shared the basic tenets of an essentialist, ethno-nationalist discourse focusing on the concept of national character (József Somogyi, Sándor Karácsony). Finally, I raise the question of why, 70 years after the Holocaust, this “grey zone” of the history of Hungarian psychology has remained in the dark until today, in contrast to German and Austrian attempts of discovering the past in this field, too.

Keywords: racial theory; eugenics; national psychology, national character

Ebben a tanulmányban arra teszek vázlatos kísérletet, hogy megvizsgáljam: a két világháború közötti fajelméleti, nacionalista és nemzetkarakterológiai elgondolások éreztették-e hatásukat a magyar pszichológiában, és ha igen, miképpen. A kérdés felvetése már csak azért is indokoltnak tűnik, mivel az utóbbi évek kutatásaiból világosan kiderült, hogy azokon a területeken, amelyek *közvetlenül érintkeztek* a pszichológiával (filozófia, pedagógia, pszichiátria, orvostudomány, szociológia, szociálpolitika, biológia, antropológia, stb.) a fajelmélet hatása, bár különböző mértékben, de számottevő módon érvényesült (Bokor 2013; Gyurgyák 2012; Kovai 2015; Kovács 2001; Paksy 2011; Perecz 2008; Trencsényi 2011; Ungváry 2012). Feltehető, hogy az ilyen hatások a szorosabb értelemben vett, diszciplinárisan “tisztá” pszichológiát sem kímélték, ám ennek érdemi vizsgálata mindeddig nem történt meg, ez még mindig a magyar pszichológia történetének *elhallgatásokkal és elkenésekkel fedett szürke zónájához* tartozik. Ebben a tanulmányban ezt a „szürke zónát” szeretném néhány adalékkal megvilágítani, és nem törekszem a hivatkozott, ismert vagy kevésbé ismert szerzők munkásságának átfogó bemutatására vagy értékelésére. Kérdésem ezúttal csupán az, hogy hatott-e rájuk, s ha igen, hogyan, a korszak domináns ideológiája. Ez önmagában is komplex és körültekintő megközelítést igényel. Az első problémát az okozza, hogy nehéz pontosan meghatározni, meddig terjed az a „zóna”, amelyre a vizsgáldás irányulhatna. A „tisztá”, tudományos pszichológia mint intézményesülő *önálló szakterület* ugyanis Magyarországon – Németországgal és az Egyesült Államokkal ellentétben – viszonylag későn, csak a múlt század húszas-harmincas éveiben jelent meg. Minthogy pedig pszichológusi diplomát nyújtó, professzionális egyetemi alapképzés egészen az 1960-as évekig nem létezett – művelőinek többsége elsősorban éppen a fent nevezett határterületekről érkezett.

SZELEKCIÓ ÉS KONTRASZELEKCIÓ

A határterületekről való szakmai rekrutáció természetesen nem volt magyar jelenség, hiszen a modern (kísérleti) pszichológia Németországban és Amerikában is „hibrid tudományként” jött létre a XIX. század végén, különféle orvosi, biológiai, filozófiai, pedagógiai diszciplínák fogalomalkotásának és módszereinek összekapcsolása, kereszteződése révén. A XX. század elején Magyarországon is megindult – különféle diszciplínák háttérén – a sokrétű és színvonalas pszichológiai tájékozódás. Csak néhány fontos – a hazai pszichológia történetéből jól ismert – adat²: Ranschburg Pál 1899-ben hozta létre a budapesti orvoskar elmeklinikája mellett az első kísérleti

² A magyar pszichológia történetének nincs részletes monografikus feldolgozása. Néhány fontos áttekintés és részfeldolgozás: Pataki

pszichológiai laboratóriumot (Lányi 2013), Nagy László 1903-ban alapította meg a Gyermektanulmányi Társaságot (Donáth 2007). 1913-ban alakult meg, Ferenczi Sándor elnökletével, a Magyarországi Psychoanalitikai Egyesület (Erős 2014a), 1918-ban létesült a budapesti bölcsészkaron a kísérleti lélektani tanszék, Révész Géza vezetésével (Pléh 2009a, 2009b), Ferenczi pedig egy pszichoanalitikus tanszék és klinika vezetésére kapott megbízást az orvoskaron 1919-ben (Erős 2011). A pozitivista, materialista pszichológiát olyan filozófusok képviselték a XX. század elején, mint Pikler Gyula, Posch Jenő és Gergő Endre. Varjas Sándor, a Bolzanót követő BEMBE-kör tagja, Husserl fenomenológiájának egyik első magyarországi híve, a pszichoanalízis irányában is tájékozódott, és 1919-ben a logika és az ismeretelmélet professzora lett. Fontos megemlíteni, hogy polgári radikális körökben, így a Pikler Gyula elnöklete alatt létrejött Társadalomtudományi Társaság fórumain és a Galilei Körben is élénk viták folytak a pszichológia helyéről, tudományelméleti és filozófiai vonatkozásairól. A *Huszádik Században* és más progresszív, radikális folyóiratokban számos fontos tanulmány és vitacikk jelent meg társadalomlélektani kérdésekről (Braun Róbert, Jászi Oszkár, Leopold Lajos, Somló Bódog, Bolgár Elek és mások).³ A korai, századfordulós magyar pszichológia e progresszív, pluralista hagyománya Pléh Csaba szerint azt jelentette, hogy „itt éppen a sokféle nemzetközi hatás, a pozitivista-darwinista vonzalmak, a németes filozófiai vonzódások, a franciás reformpedagógiai törekvések... révén egyszerre, egy közegben éltek együtt ezek a különféle szerephibridizációk és témakeresések” (Pléh 1998, 56).

Ez a pluralista, progresszív hagyomány azonban az 1918–1919-es forradalmak bukásával megszakadt. Hunyady György megfogalmazása szerint „*zsenge szakmánkat is elérték a társadalmi-politikai megrázkódtatások. A kontraszelekció nézőpontjából megkerülhetetlen tény a haladó szellemű entellektüelek hányódása és kiszorítása, s ezzel összefüggésben – a tudományterület intézményesedésének tekintélyelvű jellege és szelleme*” (Hunyady 2006c, 200). Vagyis, a kontraszelekciót szelekció előzte meg, amely a Tanácsköztársaság bukása után hatalomra került ellenforradalmi rendszer antiszemitizmusával, politikai és idelógiai elnyomó intézkedéseivel, mindenekelőtt pedig az 1920-ban életbe lépett *numerus clausus* törvénnyel és annak a magyar tudomány és kultúra egészére és az értelmiségi utánpótlásra gyakorolt, drasztikusan *szelektív* hatásával függött össze (Kovács 2001, 2012; Frank 2001; Karády 2011; Komoróczy 2014). Ez a szelekció már eleve, *előre* kizárta, háttérbe szorította, vagy emigrációba kényszerítette mindazok jelentős részét, akik folytatói lehetek volna a századforduló pluralizmusának, és akiknek részük lehetett volna a pszichológia mint szakma és mint tudomány további megújításában és modernizálásában is. A forradalmak bukása utáni értelmiségi exodus során a pszichoanalitikusok és a pszichoanalitikus-jelöltek jelentős része külföldre távozott (Erős 2013b). A Tanácsköztársaság alatt professzorságot vállaló Ferenczi ellen fegyelmi eljárást indítottak, a kísérleti pszichológiai tanszék működését ellehetetlenítették, Révész Géza emigrált, Nagy Lászlót, aki ugyancsak szerepet vállalt a Tanácsköztársaság alatt, háttérbe szorították (Donáth 2007). Ugyanakkor megjegyezendő, hogy a numerus clausus és egyéb korlátozások a pszichológiát kevésbé érintették, mint más területeket, mivel a pszichológia akkori művelőinek nagy része nem az egyetemi vagy közszolgálati szférában, hanem civil szervezetek, egyesületek, magánintézetek alkalmazásában tevékenykedett. Az 1938-tól sorozatosan bevezetett faji törvények teljes mértékben elzárták a közszolgálati pályákat azon zsidó származásúak elől, akik az intézményes fejlődés hordozói lehetek volna. Így például Szondi Lipótnak

1977; Hunyady 2006b, 2006c; Pléh 1998; Kiss Gy.(szerk.) 1991; Lányi (szerk.) 2013; Kovai 2015.

3 Lásd a Litván György és Szűcs László (1973) által szerkesztett válogatásban megjelent tanulmányokat és vitacikkeket.

a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán lévő, 1927-ben létesült kórtani és gyógytani laboratóriuma 1941 után már csak magánsemináriumként működhetett (Gádorné 1999, Gyöngyösiné 1999). Ottani munkatársai és tanítványai, köztük Mérei Ferenc és Kardos Lajos, már a második világháború utáni magyar pszichológiának lettek kulcsfigurái. Szondi ösztöndiagnosztikája és sorsanalízise olyan – a faji törvények által nem üldözött – követőkre is talált, mint Noszlopi László, Zemplén György, Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra vagy Benedek István.⁴

A pszichológia intézményesülése és expanziója a *tekintélyelvűség* és a kontraszelekció jegyében indult meg a húszas és harmincas évek fordulóján, szorosan kapcsolódva Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kultúra- és tudománypolitikájához. A „zsenge tudomány” fejlődésnek indult, egy felülről irányított, *etatista modernizációs program* – Hunyady György (2006c, 201) szerint „a konszolidáló Horthy-rezsim legbölcsebb nemzetpolitikai stratégiája” – jegyében. Az adott körülmények között ez a stratégia igen termékenynek bizonyult. Az expanzió fokozatosan kiterjedt a gyakorlati területekre (nevelési és pályaválasztási tanácsadás, lelki- és ideggondozás, mentálhigiéne, fogyatékos gyermekek nevelése, képesség- és alkalmasság-vizsgálatok, ipari-, katonai, kereskedelmi- és reklámpszichológia stb.), valamint az egyetemi, képzési és kutatási szférára. E folyamat egyik fontos állomásaként 1928-ban – a Magyar Filozófiai Társaságból kiválva – megalakult a Magyar Pszichológiai Társaság, és elindult folyóirata, a *Magyar Pszichológiai Szemle*. Mind a Társaság, mind a folyóirat létrehozásában és szellemi irányításában meghatározó szerepe volt az alapító Ranschburg Pálnak (1870–1945) és tanítványainak. Ranschburg, aki – szinte egyedülállóként – még a századfordulós pluralizmust képviselte, és a kor legnagyobb tekintélyű és nemzetközileg is legismertebb magyar pszichológusának számított, zsidósága miatt többszörösen mellőzött pozíciójából, „elismerések és előítéletek keresztüében” is (Ranschburg Á. H. 2013) aktívan kivette részét a pszichológiai élet újraindításában. Őt választották a Társaság első elnökéül, és ő lett – Kornis Gyula filozófussal⁵, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium akkori államtitkárával, a Társaság egyik társelnökével együtt – a *Szemle* szerkesztője is. A *Magyar Pszichológiai Szemle* jól reprezentálja a magyar pszichológia akkori fő irányait, ezért is ezt a lapot állítom a vizsgálódás fókuszába – noha természetesen voltak egyéb – szaktudományos és népszerűsítő – kiadványok is.

A Társaság és a *Szemle* fő célja ekkor az volt, hogy szorgalmazza a pszichológia „hibrid” tudomány helyett önálló, tiszta tudományként való elismerését, a lélektani kultúra újbóli meghonosítását, a pszichológia professzionalizálását, gyakorlati alkalmazásának kiterjesztését, a tudományos kutatást és a felsőfokú pszichológia-oktatást, illetve szakképzés bevezetését Budapesten és a vidéki egyetemeken egyaránt. E célból próbálta összefogni a legkülönbözőbb területekről érkező, de a pszichológia iránt érdeklődő és azt többé-kevésbé elkötelezetten művelő szakembereket, akiknek többsége még mindig a határterületekről érkezett: voltak közöttük filozófusok, pedagógusok, orvosok, pszichiáterek, jogászok, kriminológusok, teológusok, gyógypedagógusok stb.

A pszichoanalitikusok többsége nem tartozott a Társasághoz, ők elsősorban orvosoknak tartották magukat, és mind a freudi, mind az adleri és a stekeli irányzat képviselői külön egyesületet alkottak (Harmat 1986).

4 Benedek István sorsanalitikus dolgozata még 1942-ben is megjelenhetett a Szemle-ben. A később íróként és művelődéstörténészként is ismertté vált pszichiáter (1915–1996), az Aranyketrec (1957) szerzője nem volt rokonságban az e cikkben alább szereplő Benedek László pszichiáterrel.

5 Kornis Gyula filozófiai, szellemtörténeti gyökerű pszichológiai munkásságáról lásd Hunyady 2006b.

Ebben az írásban nem foglalkozom a pszichoanalitikus mozgalommal, amely már kezdetei óta ki volt téve rasszista, antiszemita támadásoknak.⁶ Egészen más okokból Ranschburg maga is, már a korai időszakától kezdve, kritikusan viszonyult a pszichoanalízishez (Erős 2013a). Ennek ellenére a Társaság és az analitikus körök között szakmai és személyes kapcsolatok egyaránt voltak. Hermann Imre, Révész Géza kísérleti pszichológiai tanszékének egykori tanársegéde, a Magyarországi Psychoanalitikai Egyesület akkori titkára azonban tagja lett a Társaság 1928-as választmányának is. A *Szemlé*ben 1928 és 1942 között több olyan szerző is publikált, aki pszichoanalízist művelt, vagy valamilyen módon kapcsolódott hozzá, így Székely Lajos, G. Lázár Klára, G. Hajdu Lilly, V. Wagner Lilla, Hirsch Margit, Pátzayné Liebermann Lucy. A Társaság 1940-es közgyűlésén Benedek László elnöki megnyitójában megemlékezett az előző évben elhunyt Sigmund Freudról is (Benedek 1940).

Boda István (1894–1979) budapesti, majd kassai kereskedelmi főiskolai tanár, Benedek László elmeorvos (1887–1945) debreceni, majd budapesti egyetemi tanár, valamint Mitrovics Gyula (1871–1965) debreceni pedagógia professzor 1932-ben egy elaborátumot készített és terjesztett a kormányzat elé a „lélektani ismeretek terjesztése és nagyobbfokú nemzeti-kulturális értékesítése tárgyában”. Az elaborátum leszögezi, hogy „az értelmes emberi előrelátásnak parancsolólag írja elő a lélektani ismeretek és helyes belátások fejlesztésének és terjesztésének kötelességét. Ez a kötelesség nemcsak hatalmas jelentőségű *tudománypolitikai* és *egyetemes kulturális* feladatot jelent, de jelent nem kisebb fontosságú *nemzetpolitikai* (és ezen belül például nemzetvédelmi, nemzetfejlesztési és nemzetgazdasági) feladatot is. Így például jelent *nemzetgazdasági* feladatot nemcsak a nemzeti gazdasági életnek *értelmesebb-célszerűbb*, a lakosság *lelki igényeivel*, természetével és egy adott történeti pillanat egyetemes emberi lelki helyzetével, ('szituációjával' és 'konstellációjával') és törekvés-irányival is számotvető rendezése és irányítása terén, de a nemzet lelki (értelmi, érzelmi, akarati, etikai, szociális, kulturális) erőinek (képességeknek, tehetségeknek, alkalmasságoknak), mintegy a nemzet (nem anyagi, de) szellemi *'nyersanyagainak'*, az egyénekben (mint értékforrásokban, értékhordozókban) rejlő értékeknek az eddig szokásosnál hasonlíthatatlan mértékben értelmesebb és gazdaságosabb kihasználása terén.” (Benedek et al. 1932, 8, kiemelés az eredetiben).

Az elaborátum szorgalmazza továbbá az egyetemi lélektani kutatóképzés elindítását, a (Révész Géza távozásával) szüneteltetett budapesti lélektani tanszék újbóli megalakítását, mivel „*különösképpen* nagy jelentőségű volna egy nemzeti lelki átformálódás, egy nagy – a modern magyar állami élet és boldogulhatás követelményeinek megfelelő – *lelki* átalakulás és egész kormányzatunknak, egész kulturális és tudományos életünknek (beleértve gazdasági életünket is) az állampolgároknak és a külföldi irányadó körökben hatékony *lelki* tényezők helyesebb ismeretén és *teljesebb respektálásán* épülő revíziója.” (uo. 24, kiemelés az eredetiben).

A „nemzetpolitika” nyilvánvalóan olyan szlogen volt, amellyel a Társaság egyes hangadó vezetői a kormánykörök támogatását igyekeztek megnyerni. Mindamelllett az 1942-ig megjelenő *Szemle* szerzőinek többsége

⁶ Apáthy István kolozsvári zoológia professzor, aki a Magyar Társadalomtudományi Egyesület keretén belül 1914-ben eugenikai szekciót alapított, a szekció alakuló ülésén fejtette ki a pszichoanalízisről alkotott véleményét: „*Ez a nemi dolgokban féktelenül érzékies, erotikus irányzat az egyén hasznáért avagy kedvteléséért mindig kész feláldozni a közösség érdekeit és az egészséges fajfejlődés biztosítékait. Ez erotikus irányzatnak legújabbban különösen egy merőben badar és tudománytalan bécsi iskola, a Siegmund(sic!) Freud iskolája toboroz híveket, a psychoanalysis tudományos módszerének örve alatt terjesztve egy olyan rothasztó világfelfogást, melyre nagyon is feltűnően van reányomva korunknak egyik legjellemzőbb bélyege, a minden áron való élvezni vágyás*” (Apáthy 1914, 170).

igyekezett szolidan tudományos keretek között maradni, távol tartani magukat a nyílt politikai állásfoglalásoktól, a szélsőjobboldali befolyásoktól is. Ilyen tendenciák azonban a harmincas évektől kezdve sorra felbukkantak a Társaság rendezvényein és az egyébként változatlanul igen színvonalas *Szemle* hasábjain egyaránt. Ez az irányváltás két szerző, az 1932-es elaborátumból már ismert Benedek László és Boda István nevéhez fűződik. Benedeket, aki az eugenika egyik fő képviselője, a „negatív eugenika” bevezetésének egyik szorgalmazója volt⁷, 1931-ban a Társaság elnökévé választották. Ranschburg „örökös tiszteletbeli elnök” lett, neve azonban 1940-től lekerült a Társaság tisztségviselőinek és a *Szemle* szerkesztőinek névsoráról is.

A MAGYARSÁG MINT LÉLEKTANI KÉRDÉS

A Társaság 1933 április 7-i közgyűlésen Benedek mint elnök szónoki fordulatokban bővelkedő beszédet mondott gróf Apponyi Albert emlékére. Az elhunyt politikus kivételes kvalitásait genetikai alapokra vezette vissza, kijelentve, hogy Apponyi gróf „*egyéni és államférfiúi nagysága a felsőbbrendű embernek dimenzióiban mozog*”. (Benedek 1933, 13). Boda István, aki a Társaság ügyvezető titkáraként és a *Szemle* szerkesztőjeként is funkcionált, ugyanezen az ülésen elmondott titkári beszámolójában (*A lélektani kutatás néhány vezérelvéréről*) nagyszabású programot hirdetett, deklarálva „*a magyar lélektan legtágabban értelmezett sajátos feladatát*”, amely az lesz, hogy „*az általános lélektani föltételek nyomozása mellett a sajátosan magyar lélek és élet igényeit, a magyar szellem sajátosan józan és önálló erőfeszítésre is képes értelmes adottságaival, szolgálni megkísérelje*.” (Boda 1933, 19).⁸

Hat évvel később, az 1939. május 31-i közgyűlésen elmondott „ügyvezető társelnöki” beszédében („A magyar lélektan új feladatok előtt”) – felidézve az 1932-es elaborátumot és hivatkozva a németországi lélektani kutatások 1933 utáni rohamos fejlődésének példáira is – Boda további javaslatokat tett a magyar pszichológia modernizálására; ezen belül a felsőfokú oktatás és a képzés fejlesztésére, valamint az alkalmazott lélektan intézményeinek kiterjesztésére az oktatás-nevelés, az iskolaügy, a falu és a nép egészségvédelme, a szociálpolitika, a „fajtavédelem” (házasság előtti tanácsadás), a szociális elmehygiénia, az elmeegógyintézeteki kezelés, a büntetésvégrehajtás stb. területén. A pszichológia megújítása Boda szerint a „magyar feltámadás” szerves alkotórésze, ihletője pedig „Klebelsberg Kunó gróf ’neonacionalista’ hatalmas alkotásvágya”. E program alapját „a megindult új társadalmi rétegződés” képezheti. Ezek a „rétegződésbeli eltolódások” adnak alkalmat Boda sze-

7 Benedek László azt szorgalmazta, hogy az elmebeteg szaporodását – a skandináv országokban és az Egyesült Államokban bevezetett gyakorlat mintájára – Magyarországon is sterilizációs műtétekkel akadályozzák meg. Más vezető pszichiáterek – így Oláh Lajos, Nyíró Gyula, Fabinyi Gusztáv – ezzel szemben a „pozitív eugenika” hívei voltak (mentálhygiéné, házasság előtti tanácsadás, felvilágosítás stb.). Ranschburg Pál és Szondi Lipót ugyancsak szorgalmazták a házasság előtti kötelező tanácsadás bevezetését a degeneratív pszichés betegségek megelőzése céljából. (Lásd erről részletesebben Kovai 2015) Nincs módomban itt foglalkozni az eugenika komplex tudomány- és eszmetörténeti vonatkozásaival. Fontos hangsúlyozni, hogy Magyarországon az eugenika kezdetben elsősorban szociálpolitikai, közegészségügyi törekvésként jelentkezett, a *Husadik Század* köréhez tartozó polgári radikális Madzsar József orvos és szociológus kezdeményezésére. Az eugenikai mozgalom azonban hamarosan a jobboldali, nacionalista politikusok és tudósok (Apáthy István, Teleki Pál és mások) befolyása alá került, s így a nemzeti radikalizmus, a fajvédelem természettudományos-biológiai megalapozásául szolgálhatott. A magyar eugenika történetéről lásd Bokor 2013; Bihari 2008; Kakukk 2009; Perecz 2005; Turda 2014. Az eugenika főként a pszichiátria közvetítésével kapcsolódott a korabeli pszichológiához, de a később tárgyalandó Somogyi József elsősorban filozófus, Apáthy István, a pszichoanalízis fajvédő kritikusa pedig zoológus volt (lásd 6. jegyzet).

8 A „magyar lélektan” mint jelszó és mint törekvés szorosan kapcsolódott azokhoz a reformkorig visszanyúló elképzelésekhez és vitákhoz, amelyek egy tárgyában és tartalmában is „nemzeti filozófiát” igyekeztek körülhatárolni és megvalósítani. (Perecz 2008)

rint a társadalmi lélektani kutatásokra (népkutatás, falukutatás, öröklődés- és fajtakutatás, teljesebb és mélyrehatóbb személyiségvizsgálatok stb.). Az „átrétegződés” kifejezéssel Boda nyilván az 1938-ban bevezetett első és az 1939-ben bevezetett második zsidótörvényre, illetve annak társadalmi következményeire utal, anélkül, hogy a cikkében leírná a „zsidó” szót. Az „átrétegződés”, a szerző megállapítása szerint, egyelőre inkább csak gazdasági és politikai hatását érezteti, főként a programok és jelszavak szintjén („keresztény Magyarország”, „igazságos földosztás”, „közéleti tisztaság”, „gazdasági pályákra a fiatalságot!”). Mindennek azonban a jövőben a magyarság „egész lelkében, egész szellemében” való megújulásával kell párosulnia, vélekedik Boda. Nem világos, hogy pontosan mit ért „lelki és szellemi megújuláson”, ám hogy mire gondolhatott, sejthetjük például a következő kijelentéséből: „*Állampolgárságunk, sőt nemzetünk is megváltozhat – a mai idők elég világosan mutatják ezt még a félvakoknak is –, de nem változhat meg semmi örökölt, és így fajtabeli determináltságunk sem.*” (Boda 1939, 15–16). Ugyanakkor hozzát teszi, hogy valójában „*nem is a magyar fajtát – a szó biológiai értelmében – kell a legaprólékosabb gonddal kikeresünk és egyedül érvényesülve látni kívánnunk, hanem inkább az értékesen magyar szellemet.*” (uo. 17). A szöveg egy másik helyén Boda elhatárolja magát „*a parancsuralmi gondolattól*”, a „*jobboldali, sőt szélsőjobboldali áramlatoktól.*” (uo. 12).

„A ’magyarság’ mint lélektani kérdés” című dolgozatában (1940a) Boda kifejti, hogy „háromféle magyar lélek” van: 1. Magyar az, aki „öröklésbiológiailag magyar”, 2. Az, aki „a biológiai leszármazás szerinti magyarok tipikus jegyei közül legalább a leglényegesebb jegyeket viseli”, 3. Aki teljesen magáévá teszi a „magyar nemzeti és állami, a nemzet továbbfejlődése szempontjából legfontosabb célokat”. Boda dagályos, önisméltó és kissé homályos fejtegetéseiben ezúttal sem írja le a „zsidó” szót, de antiszemitizmusa még csak „kódoltnak” sem tekinthető. Egy másik cikkében („A magyar alkalmazkodás problémája”, 1941a) ugyanis már nem Klebelsbergre, hanem Gömbös Gyulára hivatkozik, mint az éppen kibontakozó „nagy és korszerű magyar megújulás” gondolatának forrására. Az alkalmazkodás – ma talán inkább *identitást* vagy *identifikációt* mondanánk –, Boda koncepciójában nem pusztán külsődleges dolog, hanem lényege szerint benső és értékteremtő, értékfokozó folyamat. Az igazi, helyes, magasabbrendű alkalmazkodás mindig valamilyen ügy, elv, eszmény, személyfeletti, közösségi cél szolgálatában áll. A „helyes” alkalmazkodás normatív fogalma feltételezi az ennek megfelelő világnézettel, mentalitással (modernebb kifejezés szerint *attitűddel*) rendelkező *magasabbrendű személyiségtípust*, amely típusba a „magyar személyiség” kellene hogy tartozzon. De vajon egyáltalán képes-e a magyarság sikeres, azaz magasabbrendű alkalmazkodásra? – teszi fel a kérdést Boda, és erre személyiségvizsgáló tesztekkel, „fajtalélektani” vizsgálatokkal keresi a választ. E vizsgálatok, amelyeket állítása szerint „faji leszármazás tekintetében is teljesebben magyar személyeken végeztek”,⁹ megnyugtató eredményeket hoztak. Kiderült, hogy a magyarság *képes* az ilyen alkalmazkodásra, annak ellenére, hogy „felnőtt magyarjaink közléte nem egy tekintetben megromlott és gerinctelenné süllyedt”, s „parasztjaink” is különféle gyengeségek viselői, a fajta-jelleg mint örökletes adottság – „változatlanul mutatja a magyarság átöröklött, természetes-gátolatlan spontánságú, egészséges temperamentumú, bátor és egyenes lendületű, különös érzelmi komolyságú, józan értelmiségű, etikailag sajátosan magasrendű bízó életerejét”. (Boda 1941a, 10–11). Nem világos, milyen empirikus kritériumok alapján határozták meg a „magyar személyiséget”, de a vizsgálatokban alkalmazott kérdőívet, amelyet a kassai Állami

9 Boda felfogását valószínűleg befolyásolta a szélsőségesen fajvédő Méhely Lajos embertan-professzor, aki biológiai vérvizsgálatok segítségével próbálta megjelölni a „tisztán” magyar fajú egyéneket. (Lásd: Gyurgyák 2012, Paksy 2011)

Kereskedelmi Főiskola hallgatói, valamint kassai középiskolások körében vettek fel, Boda *Egyszerű személyiségvizsgálatok* című cikkéből ismerhetjük (1942).¹⁰ A felmérést „orvosi vizsgálatnak” álcázták. A 35 tételből álló, többségükben nyílt válaszokat igénylő, meglehetősen sugalmazó jellegű, tendenciózus kérdésekből álló kérdőív validitásáról, dimenzióiról, az adatok feldolgozásáról és értékeléséről a cikkben nincs információ. Mint írja, a tanulmány megírására az készítette, hogy többen kérték: „...az egyéni vallomások feldolgozásának, értékelésének, értékesítésének kulcsát bocsássam rendelkezésükre.” Ezt azonban éppen azért nem teszi, mert, mint írja, „...a lelki jelenségek egymásközötti viszonyulásai – az általános megfeleléseken és együttjárásokon túl – annyi megszámlálhatatlan egyéni variációt mutatnak, hogy azokat szabályokba merevíteni eleve meddő vállalkozásnak tetszhet... A kérdőívet úgy állítottam össze, hogy az minden olyan gyakorlati (és többféle elméleti) célnak megfelelhessen, amelyben általános személyiségi (tehát pl. nem elsősorban speciális értelmi, technikai, motorikus stb. képességi) tényezők játszanak jelentős szerepet.” (uo. 23). Az egyes kérdések diagnosztikus értékét elemezve Boda következetesen megmarad az általánosság szintjén, de igyekszik rámutatni a „jellegzetesen magyar” vonásokra is. Például, „nem magyar jellegzetesség a másokhoz való minél eredményesebb alkalmazkodás”, viszont „magyarabb vonás a magát szubjektív kedvétől, hangulatától, tetszésétől, a könnyen sértődékenységtől, illetve a megsértettség érzésétől való vezettetés.” (uo. 25). A vizsgálat fő eredményének Boda azt tartja, hogy a kérdőív alapján „népi és fajtabeli” különbségek éppúgy megállapíthatók, mint a „szociális munkára való alkalmasság” vagy a „kriminális hajlandóság” (uo. 43). Mindez kiindulópontja lehet egy általa „nemzetpolitikai lélektannak” nevezett diszciplína számára (uo.).¹¹

E program megvalósítására Boda vezetésével már 1940-ben „Magyarságlélektani szekció” alakult, nyilván a korszakban sokszor előtérbe állított „magyarságtudomány”¹² mintájára, a Pszichológiai Társaság keretein belül. A szekció olyan célokat határozott meg, mint a „sajátosan magyar jellemvonások” kérdőíves tanulmányozása, a biológiai, származási és örökléslélektani kutatása, a „népi magatartások” etnopszichológiai és szociálpszichológiai vizsgálata, a „magyarságpedagógia” fejlesztése (*Szemle* 1940, 178). 1941-es cikkében Boda megállapítja, hogy a magyarságlélektan nem szorítható egyetlen szakosztályra, mivel a Társaság mindig „arra törekedett, hogy ne csak a magyar tudományt fejlessze, hanem ezen túl az egyetemes magyar életnek egyre magasabbrendűvé kiteljesülését is szolgálja” (Boda 1941a, 15).¹³

A magyarságlélektani szekció tevékenységéről kevés információnk van A *Szemle* 1943 és 1947 között szüneteltette működését, de néhány, a szekcióban elhangzott előadásról még 1941-ben is hírt adott társulati ügyek rovatában. (1941, 106). Gáspár János „A termelőeszközök parasztságunk emberibb fejlődésének szolgálatában” címmel tartott előadást. Boda, aki még 1944-ben is publikált a témáról (Boda 1944), „a magyar lélek kutatásának módszereiről és eredményeiről” beszélt. Ugyancsak felszólalt az egyik ülésen Dékány István (1886–1965), a jeles filozófus és szociológus, az első magyar szociálpszichológiai könyv szerzője (Dékány 1923). „Sorsézés és néphangulat a magyar néplélekben” című előadása nyilván részlet lehetett A *magyarság lelki arca* című,

¹⁰ Ennek a kérdőívnek egy korábbi változatát már közölte Boda (1937).

¹¹ Lásd még Boda más folyóiratokban közölt cikkeit is: 1940b, 1941b.

¹² A magyarságtudomány előfeltevéseiről lásd Bibó 1986c.

¹³ Lányi Gusztáv szerint a Boda-féle magyarságlélektan „álsruhás” politikai pszichológia volt, mivel egy a „nemzetnevelői etatista teológia” települt rá, miközben módszertani pozitívizmusa révén kiszabadult a „szellemtudományos pszichológia kötelékéből” (Lányi 2005).

azidótájt publikált könyvéből (Dékány 1941), amely főleg XIX. századi magyar irodalmi művek elemzése alapján próbálta rekonstruálni a magyar nemzeti karakter alapvonásait. Ebben a könyvben Dékány érdekes megjegyzéseket tesz a magyarságlélektani szekcióról: „...egyik, legszerényebb helyzetben élő tudományos társaságunk, a Magyar Pszichológiai Társaság 1940 júniusában egy 'magyarságlélektani szakosztályt' alapított, mely működését éppen csak hogy megkezdhette. Bár az egyesület eddigi működésében a kisebb méretű egyénlélektani kérdésekre való beidegződést mutatják, a vizsgálódók legalább már törekednek egy lélektani téren még szokatlanabb, makroszkópiai kérdés-tömb, tehát a szélesebb szellemtudományi lélektan felkarolására is. Ha megtudnak a kutatók szabadulni exaktnak hitt *egyénlélektani* kategóriáktól, úgy remélhető, hogy a szakosztálynak bizonyos sikerei lesznek. Kívánatos, hogy itt a magyar irodalom és néprajz ismerői is elmondják a magukét, mert így fokozottabban remélhető, hogy a magyar néplélektan – már születésekor – felszabadul egyénlélektani, szűk fogalmak uralma alól. Mert a magyarság nem lélektani-laboratóriumi, hanem *történeti sorsot* vállaló közösség, amelynek lelkesége elsősorban a történeti *tettek* és a nagy, szellemi *alkotások* terén mutatkozik meg, és az ott is keresendő.” (Dékány 1941, 262–263, kiemelés az eredetében). Mint a fenti idézetből – s még inkább könyve egészéből – kiderül, Dékány korántsem volt híve a Boda-féle „fajtalélektannak”, éppen ellenkezőleg, elvetette a faj biológiai fogalmát, a kulturális-szellemi tényezőkre tévén a hangsúlyt. Nem tudjuk, hogy Dékány „néplélektani”, vagyis szociálpszichológiai javaslatai milyen visszhangot váltottak ki a Társaság köreiben, de mindenestre valószínűsíthető, hogy a *vérségi alapú* nemzetkarakterológia, a „magyarság” kifejezetten rasszista felfogása és a pszichológia fajvédő szellemben történő „megújításának” Boda által javasolt programja *kevés hívet talált, s csupán periférikus szerepet játszott a magyar lélektan történetében*. Mindazonáltal bőségesen volt „hinterlandja”, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar pszichológiára és szellemi környezetére milyen nagy mértékben nyomta rá bélyegét a tipológiai, karakterológiai gondolkodás,¹⁴ amely típusjegyek és jellemvonások alapján esszenciális, minőségi, értékbeli különbségeket tesz emberek, illetve embercsoportok, nemzetek és „fajok” között. Ennek leghatásosabb képviselői német nyelvterületen léptek fel, többek között Ludwig Klages, Eduard Spranger, E.R. Jaensch, C. G. Jung¹⁵ műveiben, már a nácizmus hatalomra jutása előtt. A hitleri Németországban azután ezeknek a tanoknak a rasszista, a biológiai átöröklésen és a „vérségi” leszármazáson alapuló, ugyancsak széles „hinterlanddal” és előzményekkel rendelkező változatai kerültek előtérbe és egyben alkalmazásra is. A Boda-féle „magyarságlélektan” talán éppen a német *Rassenkunde* (Klautke 2007) egyik helyi változata lett volna, úgy tűnik azonban, hogy a magyar pszichológusok többsége ezt a szélsőséges felfogást nem tette magáévá, míg a MONE-ben tömörült orvosok körében igen jelentős volt a fajvédő rasszizmus és antiszemitizmus befolyása (Kovai 2015, Kovács 2001). A „faj” vagy „fajiság” témája azonban más utakon és más hangsúlyokkal is megjelent a magyar pszichológiában, elsősorban a *nemzetkarakterológia* olyan, nagyhatású képviselőinek hatására, mint Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Kornis Gyula, Hamvas Béla, Prohászka Lajos vagy Németh László.

Ennek a gondolkodásmódnak egyik érdekes, de kevésbé ismert képviselője volt Somogyi József szegedi filozófia- és pedagógiaprofesszor (1898–1948), Pauler Ákos tanítványa. Elsősorban fenomenológiával és ke-

14 A „korszellemnek” megfelelően Szondi Lipót tanítása is a jellemvonások örökölhetőségéből indult ki, típusnana, „kísérleti ösztön-diagnosztikája, „sorsanalízise” azonban nem faji vagy etnikai, hanem genetikai-pszichopatológiai alapon állt, és nyitva állt a „sorsválasztás” irányában is. Szondi determinizmusát tanítványa, Mérei Ferenc bírálta. Mérei és Szondi viszonyáról lásd Erős 2006.

15 Jung karakterológiájának rasszista vonásairól lásd Sherry 2010.

resztény vallásbölcselettel foglalkozott, de érdeklődése kiterjedt a társadalomfilozófiára és a politikaelméletre is.¹⁶ Lélektani munkássága is jelentős volt, a magyar pszichológia történetének ahhoz a szegedi vonulatához tartozván, amelyet Várkonyi Hildebrand Dezső neve fémjelez.¹⁷ *A fajpszichológia jelen állása* című cikke 1935-ben a *Magyar Pszichológiai Szemlében* jelent meg, és a témáról két könyvet is publikált: *Tehetség és eugenika* (1934),¹⁸ és *A faj* (1940).

FAJI MÍTOSZ ÉS TUDOMÁNYOS FAJELMÉLET

Somogyi – Bodával ellentétben és Dékány Istvánhoz hasonlóan – nem tartozott a biológiai alapozású fajvédelem hívei közé. Spiritualista felfogásában „a faji adottságok végső hordozója... valamilyen, az anyagtól különböző, pszichomorf létező, élelve” volna. Ebből a kiindulópontból elvetette a „faji mítoszokat”, miközben szükségesnek tartotta egy „tudományos fajelmélet” létrehozását, vagyis az emberfajták között fennálló „tényleges testi-lelki különbségek” szisztematikus vizsgálatát. 1934-es könyvéből idézek: „Az emberiséget nem a faji elkülönülés, a faji ellentétek kiélezése fogja megváltani, hanem inkább az a belátás, hogy a szomszédos népek állandó vérkeveredés és szellemi kölcsönhatás következtében fajilag és kultúrájuk szempontjából egymással rokonok. *A fajelmélet feladata inkább a szomszédos népek testvériségének előmozdítása, nem pedig az ellentétek fokozása.*” Ezután rátér a zsidóság asszimilációjának kérdésére, amelyet, mint írja, „elfogulatlansággal” szándékozik megvizsgálni: „A fajkeveredés problémáját... a gyakorlatban rendszerint csak a *zsidósággal* való keveredés kérdésénél szokták kiélezni, és a zsidóság beolvasztását a legborzalmasabb vérfertőzésnek feltűntetni. A zsidósággal való keveredést azonban szintén a fenti általános szempontok alapján kell elfogulatlanul megítélnünk. Tehát, amint kétségtelenül minden népre csak *veszedelmet* jelentenek a zsidóság destruktív elemeinek beolvasztása, éppúgy csak előny származnék a zsidóság *derék, kiváló egyedeinek* felszívásából. Ez természetesen csak a keveredés objektív, eugenikai megítélése, amivel szemben az egyéni, szubjektív hajlam igen különböző lehet. A zsidóság nagyobb arányú beolvasztása azonban nem képzelhető el másképp, minthogy a beolvadásra hajlandó zsidóság *vallásában és világnézetében is asszimilálódik* a körülötte élő keresztény néphez és megszűnik ezzel szemben testileg, lelkileg, fajilag és világnézetileg elkülönült, idegen kisebbség lenni, amelynek elhatalmasodását, terjeszkedését mindig ellenszenvvel nézi a saját hatalmára féltékeny és saját világnézetét féltő többség. E tragikus múltú nép sorsának leghelyesebb végleges megoldása bizonyára a *krisztianizálódás* és az ezt követő lassú felszívódás. Ezzel szemben ugyan bizonyos kedvezőtlen tapasztalatok miatt sokszor nagyobb ellenállás mutatkozik a keresztény társadalom, mint a zsidóság részéről. Amint azonban etikailag nem menthető, ha a jobbjézésű zsidóság szolidaritást vállal destruktív hitsorsosaival, éppúgy nem erkölcsös nem keresztényi, sőt nem is emberies eljárás, ha a keresztény társadalom mereven elzárkózik és ellenszenvet érez azokkal a volt zsidókkal szemben is, kik embertől lehetséges minden jóakarattal, a legjobb szándékkal és igyekezettel törekednek a keresztény vallást, erkölcsöt és világnézetet a magukévá tenni és akik lélekben sokkal inkább keresztények, mint akárhányan azok közül, kik csak anyakönyvileg ilyenek. Aki e kérdést csupán gyűlölettel kezeli, az nem ismerte még fel azt a primitív igazságot, hogy *senki sem választhatja meg elődeit.*” (Somogyi 1934, 382.

16 Somogyi munkásságának különböző aspektusairól lásd Karikó (szerk.) 1998.

17 Somogyi pszichológiai munkásságáról lásd Duró 2008, a szegedi pszichológia-oktatás történetéről Szokolszky 2009.

18 Somogyi eugenikai felfogásának értelmezését a mai genetika szemszögéből lásd Czeizel 1998.

sk. kiemelések az eredetiben).

1935-ös cikkében így fogalmaz Somogyi: „Az ember mindenkor szerette fajtát, őseit, eredetét a mítosz dicsfényével körülvenni. E mítoszok azonban időnként elavulnak, nevetséges naivságnak tűnnek fel. Vajjon nem éri-e el hamarosan ugyanez a sors a fajpszichológia mítoszait is?” (Somogyi 1935, 121). 1940-es könyve még kritikusabb a fajelmélettel, különösen a náci fajelmélettel, Rosenberg és más náci fajvédők műveivel szemben. Mint írja, „*a fajelméletegyszerre a legfontosabb politikum lett s mint ilyen, a legszigorúbb állami ellenőrzés és irányítás alá került...* Ugyancsak a faj mítoszában kereste legfőbb elméleti megalapozását a nemzeti szocializmus másik legjellemzőbb vonása, az *antiszemitizmus* is. A zsidóságot megtette a német nép ellenfajának, legfőbb faji veszedelmének, a vele való keveredést a vér elleni legnagyobb bűnnek. Így vált lassankint az árja és nemárja kifejezés a nemzsidó és zsidó megjelöléssel egyértelművé, ami természetesen nem járult hozzá a faj mítosz amúgy is homályos fogalmainak tisztázásához, és sokan az egész fajelméletet hajlandók voltak leegyszerűsítve az antiszemitizmussal azonosítani.” (Somogyi 1940, 28). Ezután arról értekezik, hogy a német fajmítosz „kétségtelenül előmozdította a tudományos fajelmélet fejlődését is, amennyiben rendkívül felfokozta az iránta való érdeklődést. Másrészt azonban mérhetetlenül ártott az elfogulatlan, tárgyilagos kutatásnak, amennyiben megkötötte a tudományos meggyőződés őszinte megnyilatkozását és felszabadította az elfogultság, a szenvedélyek, a dilettantizmus özönét. *Amily mértékben emelkedett mennyiségileg a fajelméleti irodalom, oly mértékben süllyedt annak tudományos színvonala.* Munkák, melyekben még a faj, nyelv, nép, nemzet fogalmai is tisztázatlanul, össze-vissza keverednek egymással, valóban nem a tudományos fajelmélet fejlesztésére, hanem csak kompromittálására alkalmasak. A mítosz rózsaszínű köde, mely a tudománynak sokak szemében talán bántó fényét kellemesen beárnyékolja, nem lehet tartós. A mítoszok elkerülhetetlen sorsa, hogy idővel elavulnak, nevetséges naivságoknak tűnnek fel, amit megmosolyognak vagy szégyellnek még egykori hívei is.” (uo. 28. sk. kiemelések az eredetiben).

1940-ben, négy évvel a nürnbergi törvények életbe lépése után, amikor már nemcsak Németországban, hanem a németek által megszállt területeken, Ausztriában és Csehországban is javában folyik az ott maradt zsidóság üldözése, Magyarországon pedig előkészület alatt áll az 1941-es, harmadik, a faji-vérségi alapon álló zsidótörvény, nem kevés naivitással (?) így vélekedett Somogyi: „*A német fajmítosz már kétségtelenül tűnőben van, politikai jelentősége erősen háttérbe szorult, sőt egyes pontjai — legalább a gyakorlatban — alapvető hivatalos korrigáláson estek át...*” (uo. 29, kiemelés tőlem). Ugyanakkor megállapítja, hogy „a fajmítosztól felkavart hullámok... tovább gyűrűznek és különféle változatban újraélednek. Hiszen az emberi lélek nehezen tud ellenállni a mitikus csillogásnak. *A német fajmítosz egyik érdekes variációja pedig éppen nálunk támadt életre a turáni mítosz alakjában.*” (uo., kiemelések az eredetiben).

Somogyi *Tehetség és eugenika* című könyvéről egyébként Ranschburg Pál írt rokonszenvező ismertetést a *Psychologiai Szemlében* (1935, 196–199), megállapítva, hogy a zsidóságról szólva a szerző „sem jobbra, sem balfelé nem kacsintgat”, és „óvatos, konzervatív reformernek” nevezi őt. A *Szemle* szerzői közül érdemes megemlítenünk Zemplén György cisztercita szerzetest, filozófust és pszichológust is, aki Nyéki Kálmán *Vallás és faj* című könyve kapcsán hangsúlyozza, hogy a spiritualista felfogás alapján álló bölcseleti felfogás természetszerűleg utasítja el a faj vérségi fogalmát (Zemplén György 1941).

„TALÁNYOS” NEMZETKARAKTEROLÓGIA?

A Pszichológiai Társaság és a *Szemle* köreitől távolabb állt Karácsony Sándor pedagógus, a korabeli nemzetkarakterológia egyik nagyobb hatású képviselője, akinek *A magyar észjárás* című könyvét ismertette az 1945 utáni neveléspolitikában is fontos funkciókat betöltő Faragó László pedagógus megállapította, hogy ezt a könyvet nem lehet tudományos műként értékelni, de áthatja a „sorsszerű magyarságélmény és fajszeretet” (Faragó 1941, 88). Karácsony „fajszeretetének” – Somogyi József munkáihoz hasonlóan – erősen németellenes éle volt, ami azonban nem zárta ki eredendő és mély – mindazonáltal nem hitleri típusú – antiszemitizmusát. Karácsony bizonyos értelemben emblematikus figurája volt a korszaknak, mind elméleti írásai, mind pedagógusi tevékenysége révén. Karizmatikus személyisége tanítványok, hívek, követők sokaságát vonzotta. Mérei Ferenchez hasonlóan egyfajta – Pléh Csaba kifejezésével – „hálózati guru” volt, heves pozitív és negatív indulatokat egyaránt kiváltva. Személye és műve mind a mai napig szélsőségesen megosztó hatású. A Karácsonnyal kapcsolatos ellentétes értékelések és érzelmek meglepő nyíltsággal robbantak ki 1956 szeptemberében, amikor Kerékgyártó Elemér filozófusnak Karácsonyt politikai és ideológiai szempontból élesen támadó, dogmatikusan marxista szemléletű kandidátusi értekezését az egykori tanítványok (köztük Kontra György, Szabó Árpád és Lakatos Imre) felszólalásainak hatására a bíráló bizottság elutasította.¹⁹ Mátrai László filozófus, akadémikus az értekezés egyik opponense, a magyar pszichológia történetének is rendszereken átívelő tevékenységet folytató emblematikus alakja önéletrajzában ezt az epizódot az „ellenforradalom jelmezes főpróbájának” nevezte (Mátrai 1982, 50). Ugyanebben a könyvben felidézi gimnáziumi tanárának, Karácsony Sándornak alakját, aki kamaszgyerekeken elkövetett állítólagos szexuális visszaélései miatt tiltottak el a középiskolai tanári pályától (uo. 42–59).

Az utóbi évtizedekben számos szerző foglalkozott, főként kritikus rekonstrukciók révén, Karácsony életművével vagy annak egyes aspektusaival, így a pszichológiai vonatkozásokkal (Lányi 2000)²⁰, társaslélektanra épített nemzetkarakterológiájával (Perecz 2008), közösségmítoszával, nép- és nemzetfogalmával (Dénes 1999, 2011; Trencsényi 2011). Csupán utalok arra, hogy Karácsony tanainak „dekonstrukcióját” már Bibó István megkezdte, aki a negyvenes évek elejétől a közösségi metafizika, a közösségi mítoszok, nemzetkarakterológiák és alkati diskurzusok szigorú kritikusaként lépett fel (Bibó 1941). Az „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” című tanulmányában (1986b) Karácsony alkat-fogalmát Németh László hasonló megközelítésével vetette össze, mindkettőt vakvágánynak minősítve. Ugyanakkor Trencsényi Balázs szerint Karácsony esszencialista nemzetkarakterológiája „szembeszökően befogadó” volt, és ez „felfogását jóval nyitottabbá tette a népiek által használt kollektív identitás-narratívánál” (Trencsényi 2011 380, 381).

Karácsony legismertebb és pszichológiai szempontból is legrelevánsabb elméletei, mint Trencsényi Balázs is rámutat, a wundti, XIX. század végi *Völkerpsychologie*-ből származnak, és a nyelvnek a „nép lelkében” betöltött, azaz „társaslélektani” szerepére vonatkoznak. Elméleteivel Nádasdy Ádám nyelvész szerint ezekkel az elméletekkel „hallatlan károkat okozott a magyar nyelvről való gondolkodásban, a társadalomnak a nyelvhez való viszonyában. Karácsony azt hirdette például, hogy a magyar nyelvhez jobban illik a mellérendelés, ...mint az alárendelés, ... és hogy ezért az utóbbi szerkesztés kerülendő, magyartalan és helytelen... Karácsony mellé-

¹⁹ Kerékgyártó botrányos védéséről és Lakatos Imre szerepéről lásd Bandy 2014.

²⁰ Lásd Pléh Csaba recenzióját is Lányi Gusztáv Karácsony-könyvéről (Pléh 2001).

rendelési fantazmagóriáját mint a magyar nyelv közismert és tényszerű jellemzőjét írta le. Karácsony a mellérendelésből arra következtetett, hogy – a 'hierarchikus' németekkel szemben – a magyarok demokratikusabb észjárásúak. Nyelv és társadalom viszonyának ezek az erőltetett tartalmi, megfeleltetései' a leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó búvóhelyei" – állítja Nádasdy (2006, 53). Egy másik nyelvész, Sándor Klára viszont Karácsony Sándornak a magyar észjárásról és társaslélektani alapú nyelvtanáról szóló tanaiban a mai kognitív nyelvészet és pszicholingvisztika egyik előfutárát látja (Sándor 2011).

Boda, Somogyi, Karácsony és mások „faji” írásai mai szemmel olvasva erőteljesen *ideologikus* jellegűkkel tűnnek ki. Természetesen hiba volna a rasszizmussal kapcsolatos mai felfogásunkat egy korábbi időszakra visszavetíteni, de függetlenül attól, hogy e szerzők pontosan mit értettek „fajon”, és mennyiben fogadták el a fajelméletet annak durva, vérségi, „öröklésbiológiai” előfeltevéseivel együtt, mindenképpen részesei voltak annak az etnonacionalista „korszellem” által legitimált és a politika által kisajátított és sokszorosán felerősített diszkurzusnak, amely esszenciális különbséget tételez fel különböző etnikai, nemzeti, kulturális csoportok között. Ennyiben ezek az elméletek mindenképpen a diszkriminatív, etnocentrikus ideológiát, a rasszizmust képviselik, annak minden – általuk feltehetően nem kívánt és minden részleteiben nem ismert – következményeivel együtt. Nem vonhatták ki magukat abból a „közösségi hisztériából”, amely Bibó szerint „az egész közösség állapota”. S mint írja, „a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családayokban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlegényeit”. (Bibó 1986b, 376).

A nemzetkarakterológia, pszichológiai spekulációival együtt, 1945 után súlyosan diszkreditálódott. Az 1960-as évektől újraintézményesülő magyar pszichológiából szinte nyom nélkül tűntek el ezek az elképzelések, noha egyes elemei a közgondolkodásban, a publicisztikában és különböző politikai programokban, különösen a rendszerváltás óta, újra és újra felbukkannak. A nemzeti identitás, a kollektív lelkiállapotok, önképek és önértelmezések kérdései (lásd pl. Csepeli 1992) a tudományos lélektanból sem tűntek el, de a magyar pszichológiára is érvényesnek látszik az a fejlődési séma, amelyet Hunyady György így jellemez „A nemzeti karakter talányos pszichológiája” című dolgozatában: „a nemzetkarakterológiát *felváltja és kiváltja aszociális sztereotípiák kutatása*, ami a megismerés szociális tárgyáról mindinkább a tárgy szociális megismerőjére, ennek működés módjára helyezi a hangsúlyt.” (Hunyady 2006a, 35). Ez azonban szerinte két gondolati megszorítással érvényes. Az egyik az, hogy létrejött „egy másik pszichológiai vagy interdiszciplináris szakág, amely kulturális összehasonlító pszichológia vagy kulturális antropológia néven nagy csoportok jellegzetes különbségeit módszeresen kutatja” (uo.). A másik megszorítás pedig az, hogy „elhalványul, de sohasem sikkad el teljesen az a kérdés, hogy a csoportokra vonatkozó nézeteknek, feltételezéseknek és ítéleteknek mennyi a valóságtartalma, és a sztereotípiák léte és eltejedtsége egyesek szemében újra és újra bizonyosága annak, hogy itt nem pusztán bizonytalan és téveteleg egyéni nézetekről van szó, hanem ezeknek volt és van kapaszkodója a valós társadalomban” (uo.). Hunyady tanulmányának szkeptikus végkövetkeztetése szerint „*talányos a nemzetkarakterológia tárgya*, kérdés, hogy van-egyáltalán, de ha lenne, időszakonként miért mutat más és más képet” (uo. 39). A talányosság leplét azonban valószínűleg lerántaná, ha a mai magyar pszichológia kritikusan és önreflexíven viszonyulna saját elfelejtett és eltagadott múltjához.

EGY HAJLÉKONY PRAGMATISTA: HARKAI SCHILLER PÁL

Hasonlóképpen „talányosnak” mondható a két világháború közötti magyar pszichológia talán egyik legjelentősebb és legismertebb művelőjének, a *Társaság* és a *Szemle* egyik legaktívabb munkatársának, Harkai Schiller Pálnak (1908–1949) az életpályája. Pauler Ákos, Kornis Gyula és Ranschburg Pál tanítványa volt, és az ő nevéhez fűződik a kísérleti pszichológia újra meghonosítása Magyarországon, Révész Géza rövid professzorsága (1918–1919) után. Magántanári habilitációját követően, 1936-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán, a Kornis Gyula által vezetett filozófiai szeminárium keretében létrejött Lélektani Intézet laboratóriumának munkatársaként tevékenykedett. A laboratóriumot báró Brandenstein Béla, a gyakorlati filozófia professzora alapította 1933-ban. (Lénárd 1991). Karrierjét Harkai nem csupán tehetségének, hanem a klebelsbergi kultúrpolitikának is köszönhetette, többek között oly módon is, hogy az egykori kultuszminiszter unokaöccse volt. Más szálak is a jobboldali kurzus politikusaihoz kötötték: Imrédy Klárát, a háborús bűnösként kivégzett Imrédy Béla egyik rokonát vette feleségül. Míg azonban a korábban említett szerzők, Boda, Somogyi, Dékány, Karácsony *ideologikus elköteleződéseikkel* tűntek ki, Harkait *hajlékony pragmatizmus* jellemezte. A filozófia-professzoraitól kapott szellemtörténeti háttérrel könnyedén váltotta át empirikus, a maga idejében módszertanilag is korszerű kutatásokra, szemben például Bodával, akinél a súlyos politikai és ideológiai előfeltevések lényegesen korlátozták az „operacionalizási” törekvéseket. Felkészült és nemzetközileg is jól tájékozott teoretikusként Harkai Piaget és Kurt Lewin követője, a funkcionális cselekvésemélet híve volt. Már egészen fiatal egyetemista korától kezdve rendszeresen publikált a *Magyar Pszichológiai Szemlében* és más folyóiratokban, számos könyve jelent meg (lásd pl. Harkai 1944, 2002). A magyar pszichológia történetének egyik kiemelkedő alakjaként tartják számon, munkásságáról több fontos méltatás és elemzés jelent meg (Pléh 1998; Zemplén 2004) Elméleti munkássága mellett az alkalmazott lélektannak is elkötelezett művelője volt. Legjelentősebb alkalmazott pszichológiai munkái a fogyasztói magatartás vizsgálatára irányultak, de kutatta például a sajtóhibák létrejöttének lélektanát is. A harmincas években kereskedelmi- és gazdaságpszichológiai felmérésekben vett részt a neves közgazdász, Varga István vezette Magyar Gazdaságkutató Intézet keretében, vizsgálta többek között a bor- és gyümölcsfogyasztási, valamint dohányzási szokásokat (Majoros 2001). Foglalkozott politikai pszichológiával és közvéleménykutatással is (Lénárt 2005). Gyakorlati tevékenységének egyik fontos része volt a *katonai pszichológia*, amelyet a M. Kir. Honvéd Képességvizsgáló Intézet keretében művelt, a második világháború alatt is. Erről a tevékenységéről képet kaphatunk „A katonai jellemvizsgálatokról” szóló dolgozatában, amely a *Szemlében* jelent meg (Harkai 1941). A cikkben bemutatott vizsgálatokat szoros együttműködésben végezte a *német hadügyminisztérium lélektani laboratóriumával*, amelyben „már az új háború előtt több mint kétszáz akadémikus képzettségű, a szakirodalomban ismert nevű pszichológust alkalmaztak fényes előmeneteli lehetőségekkel főhadnagyi és alezredesi rangban” (uo. 17). A tanulmányból kitűnik, hogy a laboratóriumi vizsgálatok során elsősorban a korabeli, legkorszerűbb francia és német intelligencia-tesztekre, ügyességi próbákra, akarat- és döntésképeségi vizsgálatokra támaszkodtak, azt kiegészítve különféle olyan módszerekkel, amelyekkel a jellemet és a karaktervonásokat próbálták felmérni. Harkai fő törekvése – teoretikus munkáival összhangban – e vizsgálatokban az volt, hogy a jellemet elsősorban a *cselekvésen* keresztül ragadja meg, ezúttal szimulációs helyzetekben, úgynevezett „tornatermi szociális munkahelyzetekben”. A jellem – írja Harkai – „társadalmi fogalom, az erkölcsi értékekkel és az embertársakkal szemben elfoglalt magatartás diszpozícióját jelenti. Mivel a magatartás legőszintébben a

cselekedetekben mutatkozik meg a jelen társas cselekvésből következtetünk a jövő magatartásra. Ezért tartom a jellemvizsgálati módszerek közül a szociális munkapróbát a legértékesebbiknek.” (uo. 19).

Harkai hadseregbeli működésével kapcsolatban Hunyady megállapítja: „a háborús cselekmények korában a honvédség céljait is az általa képviselt és vezetett állomás szolgálta, de ez a gyakorlati szükséglet nem járult hozzá a pszichológia olyan mérvű intézményesedéséhez, mint Németországban. (Ott ugyanis – az újabb közlemények szerint és korábbi kézenfekvő feltételezéseinktől eltérően – jó szakmai előzmények bázisán, de a nemzetiszocialista uralom idején öltött testet a pszichológusképzés, s épült ki egyetemi intézményrendszere. *Állítólag fajelméletmentesen*)” (Hunyady 2006, 202. Kiemelés tőlem). Hunyady nem árulja el az „újabb közlemények” lelőhelyeit, és az sem derül ki, mik lehettek a „korábbi kézenfekvő előfeltevések”. Való igaz, hogy a német pszichológia professzionalizálódása, egyetemi bázisainak kiépülése nagy mértékben előrehaladt a náci korszakban, és a Wehrmacht – legalábbis 1942-ig, a sztálingrádi vereségig – nagy felvevő piaca volt a szakképzett, képesség-, alkalmasság- és jellemvizsgálatokban jártas pszichológusoknak (Geuter, 1984/1992; Ash és Geuter [szerk.] 1985, Benetka 1997). „Természetesen” mindez „fajelméletmentesen” történt, egyszerűen azért, mert addigra már ebben a szakmában *sem volt kit* faji szempontból diszkriminálni, végbement az „árjásítás”, amely a német pszichológusok legjavát (köztük Kurt Lewint és munkatársait, vagy a pszichoanalitikusok zömét) üldözte el, emigrációba kényszerítve őket. Ebben az értelemben a pszichológia intézményesülése és professzionalizálódása Németországban csakúgy, mint Magyarországon, egy kontraszelekción nyomásra történt. Ez természetesen nem zárja ki, hogy esetenként felkészült, tehetséges, invenciózus emberek kerüljenek különböző egyetemi, civil vagy katonai pozíciókba. Számos, a háború után is nagy karriert befutó német pszichológus működött együtt a náccal, noha valószínűleg nem akadt köztük olyan kiemelkedő személyiség, mint a filozófiában Martin Heidegger. Ebből a szempontból is igen tanulságos Gergő Endrének²¹ az „utolsó három német pszichológiai kongresszus” (1934–1936–1938) anyagait tartalmazó kötetekről írt, rendkívül tárgyilagos ismertetése (Gergő 1940), amely megmutatja, hogyan jelenik meg a német pszichológiában a *faj és a népközösség* gondolata – az empirikus, természettudományos irányultságú és alkalmazott kutatásokban éppúgy, mint a karakterológiai, közösségkélektani és metafizikai spekulációkban. A „zsidó” szó a Gergő által ismertetett szövegekben természetesen nem fordul elő, elvégre komoly tudósokról van szó, akik – akárcsak Boda István – tartózkodtak a nyílt politikai állásfoglalásoktól.²²

Harkai figurája ugyancsak megosztó volt, ha nem is olyan mértékben, mint Karácsony Sándoré. Mátrai László említett önéletrajzában vonzó személyiségű, tehetséges „kalandornak” ábrázolja őt (Mátrai 1983, 89). Kardos Lajos „nagyon derék és becsületes embernek” látta, de hozzátette: „Kicsit meglepett, hogy nem állt oly élesen szembe a hitleri eseményekkel (sic!).” (Kardos 1998, 233). Kardosnak nyilván jó oka volt erre a – kissé eufemisztikus – megállapításra. Ugyanakkor Harkai egyik tanítványa, P. Bakay Éva igen rokonszenves portrét

21 Gergő Endre a marxista pszichológia egyik korai magyarországi híve volt. 1944-ben családjával együtt a nyilasok ölték meg.

22 Azt azonban ma már tudjuk, hogy a náci Németországban különféle pszichológiai tesztek is alkalmaztak annak eldöntésére, hogy melyek „az életre nem méltó életek”, kik az eutanázia-programok jelöltjei, gyengeelméjűnek vagy elmebetegnek nyilvánított felnőttek és gyermekek. Ezek a pszichológusok – akik például a bécsi „Spiegelgrund” gyermekklinikán vizsgáltak gyerekeket, akiket azután kasztráltak vagy megöltek – többségükben nem voltak náciak, még csak rasszisták sem, csupán szelekción feladatukat végezték (amelynek következményeivel feltehetően azért tisztában voltak). Lásd pl. Brainin és Teicher 2009; Gabriel és Neugebauer 2002.

fest róla, megemlítve, hogy a nyilas időkben „emberi mentőakciókat” folytatott, és Ranschburg Pált is látogatta az ostrom alatt rejtekhelyén (P. Bakay 1998, 207). Mindenesetre Harkai hajlékony pragmatizmusára vall, hogy egy darabig 1945 után is aktív szerepet vállalt kolozsvári egyetemi oktatóként, közvéleménykutatóként (Harkai 1946), szerzőként és szerkesztőként egyaránt.²³ A kiépülő kommunista rendszerben azonban már nem lehetett volna helye, már csak családi kapcsolata miatt sem, ezért az emigráció – számára tragikusnak bizonyuló – útját választotta.²⁴

Harkai pályája – elméleti és gyakorlati munkáinak jelentőségén túl – felvet egy általánosabb problémát. Vajon meddig terjedhet a pragmatizmus, amely a pszichológust egy elnyomó, totalitárius rendszer, vagy annak valamely totális intézménye (például a hadsereg) szolgálatába állítja? Vajon nem a végső soron embertelen célok megvalósítása érdekében cselekszik akkor is, ha ideológiájában vagy személyes meggyőződésében ez közvetlenül nem tükröződik? A kérdések költőinek tűnnek, de valójában a pszichológia mint tudomány társadalmi szerepére és beágyazottságára vonatkoznak. Ezért is fontos volna egy *történeti-kritikai pszichológiatörténet*, amely a magyar pszichológia fentebb vizsgált szürke zónáját is még élesebben megvilágítaná.

HIVATKOZÁSOK

- Apáthy I. (1914) [A fajegészségügyi (eugenikai) szakosztály megalakulása.] *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 7. 2., 165–172.
- Asch, M.G. – Geuter, U. (szerk.) (1985) *Geschichte der deutschen Psychologie in 20. Jahrhundert*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bandy A. (2014) *A csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benedek I. (1942) Az érvényesülés sorsanalízise. *Magyar Pszichológiai Szemle* (15) 1–4. szám, 89–110.
- Benedek L. et al. (1932) *A Magyar Pszichológiai Társaság elaborátuma a lélektani ismeretek terjesztése és nagyobbfokú nemzeti-kulturális értékesítése tárgyában*. Budapest: A Magyar Pszichológiai Társaság kiadása. Lőrincz Ernő Könyvkiadóvállalata.
- Benedek L. (1933) Gróf Apponyi Albert. *Magyar Pszichológiai Szemle* (6) 1–2. szám, 3–13.
- Benedek L. (1940) Elnöki megnyitó. *Magyar Pszichológiai Szemle* (13) 1–4. szám, 3–8.
- Benetka, G. (1997) „Im Gefolge der Katastrophe ...“ *Psychologie im Nationalsozialismus*.
- Bibó I. (1941) Künkel, Fritz: A közösség [recenzió]. *Szellem és Élet* (5), 1: 34–38.
- Bibó I. (1986a) A magyarságtudomány problémája. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok* II. kötet, 1945–1949. Budapest: Magvető, 551–568.
- Bibó I. (1986b) Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok* II. kötet, 569–619.
- Bibó I. (1986c) Az európai egyensúlyról és békéről. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok* I. kötet: 1935–1944. Budapest: Magvető, 297–603.
- Bihari P. (2008) *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Boda I. (1933) A lélektani kutatás néhány vezérelvéréről. *Magyar Pszichológiai Szemle* (6) 1–2. szám, 16–28.
- Boda I. (1937) A személyiség szerkezete és kísérleti vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle* (10) 1–4. szám, 187–224.
- Boda I. (1939) A magyar lélektan új feladatok előtt. *Magyar Pszichológiai Szemle* (12) 1–4. szám, 5–21.
- Boda I. (1940a) A „magyarság” mint lélektani kérdés. *Magyar Pszichológiai Szemle* (13) 1–4. szám, 39–66.
- Boda I. (1940b) Sajátosan magyar személyiségjegyek befolyásolása. *Nevelésügyi Szemle* május-június és szeptember-október.
- Boda I. (1941a) A magyar alkalmazkodás problémája. *Magyar Pszichológiai Szemle* (14) 1–2. szám, 1–16.
- Boda I. (1941b). Nevelői eszmény és a hazánkban élő emberfajták. *Új Élet Felé*. Tanulmányosorozat 6 sz. Budapest: Studium.
- Boda I. (1942) Egyszerű személyiségvizsgálatok. *Magyar Pszichológiai Szemle*, (15) 1–4. szám, 14–43.

²³ Egyik szerkesztője volt a Közelmúlt lelki fertőzései c. kötetnek (Gleimann, Harkai–Schiller, Hermann 1945).

²⁴ 1947-ben az Egyesült Államokba távozott, nem sokkal később síbaleset áldozata lett.

- Boda I. (1944) A magyar lélek alapformái és természetes fejlődéslehetőségei. In Kiss Á. – Kovács M. (szerk.) *Magyarságtudomány és nemzetnevelés*. Debrecen: Debreceni Könyvek kiadás, 21–44.
- Bodor P. – Lányi G. – Pléh Cs. (szerk.) (1998) *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Bognárné Kocsis J. (2010) *Karácsony Sándor pedagógiai modellje és recepciója a református felsőoktatásban*. PhD disszertáció, Veszprémi Egyetem.
- Bokor Zs. (2013) *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború között Kolozsváron*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Brainin, E. – Teicher, S. (2009) The terror from the outside--child survivors of the Spiegelgrund traumatic experiences in childhood and their effects. *Prax Kinderpsychol Kinderpsychiatr*. 58(7): 530–52.
- Czeizel E. (1998) *Somogyi József munkássága a ma orvosgenetikusanak szemével*. In Karikó S. (szerk.) 119–132.
- Csepeli Gy. (1992) *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Dékány I. (1923) *Bevezetés a társadalom lélektanába. Szociálpszichológia*. Pécs – Budapest: Danubia.
- Dékány I. (1941) *A magyarság lelki arca*. Budapest: Atheneum.
- Dénes I. Z. (1999) *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris.
- Dénes I. Z. (2011) *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.
- Donáth P. (2007) *Adalékok Nagy László pályájához 1918–1922*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Duró L. (1998) Somogyi József pszichológiai munkássága. In Karikó S. (szerk.) 215–231.
- Erős F. (2006) Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In Borgos A. – Erős F. – Litván Gy. (szerk.) *Mérei – élet – mű*. Budapest: Új Mandátum 127–159.
- Erős F. (2011): *Pszichoanalízis és forradalom*. Budapest: Józsefvárosi Műhely
- Erős F. (2013a) Ranschburg Pál és Ferenczi Sándor: Párhuzamok és különbségek. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 49–58.
- Erős F. (2013b) A pszichoanalízis és a középeurópai értelmiségi emigráció a huszadik század első felében. *Kritika* 42. évf. 9–10.sz 10–14.
- Erős F. (2014) „Tábornokok hadsereg nélkül.” A Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület megalakulásának háttere és előzményei. *Lélekelemzés* 9: 169–179.
- Faragó L. (1941) A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja / Karácsony Sándor. *Magyar Pszichológiai Szemle* 14. 1–2. 87–88.
- Frank T. (2011) A magyar trauma 1918–1920. In Molnár J. (szerk.) *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület 135–164.
- Gabriel, E. – Neugebauer, W. (szerk.) (2002) *Von der Zwangssterilisierung zur Ermordung. Zur Geschichte der NS-Euthanasie in Wien*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau.
- Gádorné Donáth B. (1999) Szondi Lipót, az alkotó ember „kényszersors” helyzetben. In Gyöngyösiné Kiss E. (szerk.) (1999) 153–158.
- Gergő E. (1940) Az utolsó három német pszichológiai kongresszus (1934–1936–1938). *Magyar Pszichológiai Szemle* (13) 1–4. szám, 121–125.
- Geuter, U. (1984/1992) *The Professionalization of Psychology in Nazi Germany*. Cambridge University Press, New York, 2008.
- Gleimann A. – Harkai-Schiller P. – Hermann I. (szerk.) (1945) *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*. Budapest: Pantheon.
- Gyöngyösiné Kiss E. (szerk.) (1999). *Szondi Lipót*. Budapest: Új Mandátum.
- Gyöngyösiné Kiss E. (1999) Bevezetés Szondi Lipót sorsanalízisbe. In Gyöngyösiné Kiss E. (szerk.) (1999) 7–40.
- Gyurgyák J. (2012) *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris.
- Harkai Schiller P. (1941) A katonai jellemvizsgálatokról. *Magyar Pszichológiai Szemle* (14) 1–2. szám, 17–39.
- Harkai Schiller P. (1944) *Bevezetés a lélektanba. A cselekvés elemzése*. Budapest: Pantheon.
- Harkai Schiller P. (1946) Román-magyar közvéleménykutató munkaközösségek. *Utunk* 1946. aug. 1.
- Harkai Schiller P. (2002) *A lélektan feladata*. Budapest: Osiris.
- Harmat P. (1994) *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Sopron: Bethlen Gábor Kiadó.

- Hunyady Gy. (2006a) A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In Uő. *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 13–40.
- Hunyady Gy. (2006b) A budapesti tudományegyetem és a pszichológia. In *A szociálpszichológia történeti olvasatai* 187–198.
- Hunyady Gy. (2006c) Hetvenöt év és a magyar pszichológia. In *A szociálpszichológia történeti olvasatai* 199–212.
- Karácsony Viktor (2011) A numerus clausus és az egyetemi piac. In Molnár Judit (szerk.) *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület 181–195.
- Kardos L. (1998) Élmények, barátok örömei. Interjú Kardos Lajossal. In Pléh Cs. *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi Kiadó 1998, 231–237.
- Karikó S. (szerk.) (1998) *A fenomenológiától a nemzeteszméig. Somogyi József életművéről*. Budapest: Gondolat.
- Klautke, E. (2007) German 'Race Psychology' and its Implementation in Central Europe. In Turda, M. – Weindling, P.J. (eds.) *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Budapest, New York: Central European University Press, 23–40.
- Komoróczy G. (2014) Egyetem, zsidók, judaisztika. *Élet és Irodalom* LVIII. évfolyam 51–52. szám, 2014. december 1.
- Kovács M. M. (2001) *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Kovács M. M. (2012) *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág.
- Kovai M. (2015) *Lélektan és (köz)politika. Pszicho-tudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. (kézirat)
- Lányi G. (2000) *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan: hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest: Osiris.
- Lányi G. (2005) *Politikai pszichológia - Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest: József Attila Műhely Kiadó.
- Lányi G. (2013) Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 25–48.
- Lénárd F. (1991) Az Egyetemi Lélektani Intézet 1932–1947 között végzett munkájáról. In Kiss Gy. (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lénárt A. (2005) „Nevet nem szabad kérdezni!” Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között. In *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Budapest: 1956-os Intézet, 146–175.
- Litván Gy. – Szűcs L. (szerk.) (1973) *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre I–II. kötet*. Budapest: Gondolat.
- Mátrai L. (1982) *Műhelyeim története*. Budapest: Szépirodalmi.
- Majoros K. (2001) *Varga István (1897–1962)*. PhD-értekezés. Miskolci Egyetem.
- Nádasdy Á. (2006) Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In Poszler Gy. (szerk.) *A társadalomtudományok szerepe a változó világban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 46–56.
- P. Bakay É. (1998) Pszichológusi pályafutásom. In Bodor P. – Lányi G. – Pléh Cs. (szerk.) (1998) 200–220.
- Paksy Z. (2011) A numerus clausus meghaladása. Méhely Lajos és a „tudományos” fajvédelem Magyarországon az 1920-as években. In Molnár J. (szerk.) *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület 121–134.
- Pataki F. (1977) A magyar pszichológia történeti útjának néhány időszaki tanulsága. In *75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete*. Budapest: MTA Pszichológiai Intézete 1978, 13–27.
- Percz L. (2001) Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között. In Lackó M. (szerk.) *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődés történetéből*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 9–42.
- Percz L. (2005) „Fajegészség”, balról jobbra: Az eugenika század eleji recepciójához: Madzsar és Pekár. In Valastyán T. (szerk.) *A totalitarizmus és a magyar filozófia: Tanulmányok*. Debrecen: Vulgo, 200–212.
- Percz L. (2008) *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.
- Pléh Cs. (1998) Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. In *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi Kiadó. 59–64.
- Pléh Cs. (2001) [Lányi Gusztáv könyvéről] *BUKSZ* 13: (1) 380–383.
- Pléh Cs. (2008) *A lélek és a lélektan örömei*. Budapest: Gondolat.

- Pléh Cs. (2009a) A korai magyar kísérleti pszichológia és a nagyvilág. Révész Géza emlékére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64(3): 467–495.
- Pléh Cs. (2009b) Révész Géza – A sors feszültségei levelezése és székfoglalója tükrében. *Thalassa*, 2009/4, 75–100.
- Ranschburg Á. H. (2013) Elismerések és előítéletek keresztútjában. Ranschburg Pál életútja a családi dokumentumok tükrében. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia* 113–144.
- Ranschburg Pál életútja a családi dokumentumok tükrében. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia* 113–144.
- Ranschburg P. (1935) Tehetség és eugenika / Somogyi József. *Magyar Psychologiai Szemle* 8. évf. 1–2. sz. 196–199.
- Sándor K. (2011) Mindenféle észjárások. <http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/99652>
- Sherry, J. (2010) *Carl Gustav Jung: Avant-garde Conservative*. London: Palgrave.
- Somogyi J. (1934) *Tehetség és eugenika*. Budapest: Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Somogyi J. (1935) A fajpszichológia jelen állása. *Magyar Psychologiai Szemle*, 104–121.
- Somogyi J. (1940) *A faj*. Budapest: Athenaeum.
- Szemle* (1940) Társulati ügyek. *Magyar Psychologiai Szemle* (13) 1–4. szám, 174–181.
- Szokolszky Á. (2009) *A lélektan 80 éves története a szegedi egyetemen. 1929-2009*. Szeged: JATE Press.
- Trencsényi B. (2011) *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.
- Turda, M. (2014) *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London: Palgrave.
- Ungváry K. (2012) *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs – Budapest: Jelenkor – OSZK.
- Zemplén G. (2004) Átélt helyett élet. Harkai Schiller Pál: A lélektan feladata. *BUKSZ* 16(1) 23–29.
- Zemplén Gy. (1941) Vallás és faj / Nyéki Kálmán. *Magyar Psychologiai Szemle* 14. évf. 3–4. sz. 177–179.

BOKOR ZSUZSA

NŐK A NEMZETBEN, NEMZET A NŐKBEN

A MAGYAR EGYESÜLET A LEÁNYKERESKEDELEM ELLEN EUGENIKAI OLVASATA

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.86

ABSZTRAKT

Az első világháború, illetve a háború okozta veszteségek szinte szükségszerű következménye volt, hogy a kelet-közép-európai régióban az eugenikának számos képviselője, követője és hirdetője lett. A nemzetféltség a legtöbb államban szorosán összekapcsolódott egyfajta „nemzeti higiéniai program” kidolgozásával. Ezek a programok jól láttatják, hogy hol ér össze a politikai, az általános, az ideológiai az egyedivel, az individuumok életével, s mi köze van a házasságnak, a prostitúciónak, a vérvizsgálatnak, a női munkavállalásnak egymáshoz. Nemzetféltség, nemzethigiénia kapcsán az egyik legtisztábban kidolgozott embléma, amit megvizsgálhatunk, a nő alakja. A nő az eugenikus diskurzusban a faj tisztaságáért felelős: egy nemzet tisztaságának fokmérője a termékeny, egészséges utódokat szülő asszony. Tanulmányomban Doros Gábor orvos eugenikai programjáról lesz szó. Azt nézem meg, hogyan válik a vér tisztasága követelménnyé, feltétellé a nők számára, erre pedig a Doros vezetésével működő Magyar Egyesület a Lánykereskedelem Ellen nevű szervezet, illetve a Magdolna-otthonok példáján keresztül jutok el.

Kulcsszavak: eugenika; női test; prostituált

ABSTRACT

The First World War and its losses necessarily resulted that eugenics had several representatives, followers and propagators in the Eastern European region. The fear for one's nation was strongly related to the elaboration of a certain "national hygienic program". In general, such programs declared the intersections between the political, the general and the ideological on the one hand, and the unique, the individual on the other. They also highlight how marriage, prostitution, blood tests and women's labour relate to one another. In order to understand the issue of national hygiene, the paper will focus on the female body. Within the discourse of eugenics women are responsible for the purity of race: the measure of a nation's purity is the healthy and fertile woman, hence women's body can be easily put under control. In my paper I wish to discuss the program of Gábor Doros. I will explore the operation of both the Hungarian Association against Women's Trafficking, led by Doros, and the so-called Magdolna-homes.

Keywords: eugenics; women's body; prostitute

Tanulmányomban a századfordulón és a két világháború között működő Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen (MELE) tevékenységén keresztül arra kívánok rámutatni, hogy az emberi test köré hogyan épül fel egy stabil alapokon nyugvó, profi támogatói hálózatot élvező szociális intézmény. Ennek az intézménynek és az ezt övező diskurzusnak a szoros olvasata továbbgondolásra készítheti az Olvasót az eugenikát illetően. Az eugenika ebben a kontextusban több lesz, mint a faji megkülönböztetés és kizárás eszköze: inkább a tömegekre irányuló, az egész társadalom felé komoly elvárásokkal jelentkező ideológiaként olvasható.

Természetesen a MELE és a köré épülő intézményháló a nemzet egészségét megcélzó szerepén és a nő-ideál közvetítésén túl egyéb, progresszív szerepet is betöltött. Az első világháborúban, illetve annak eredményeképpen felfordult világ „lábra állítását” tűzte ki célul, részt vállalt a munkavédelemben vagy az áldozatsegítésben. A dolgozatnak nem célja a patronázmunka szociális szerepének és a különféle szociális intézményekben dolgozók kemény munkájának vizsgálata, helyette a nővédelem, lánykereskedelem, házassággondozás, családvédelem korabeli intézményalakítói diskurzusait elemzi, és az egyes gyakorlatok mögött meghúzódó ideológiai alap értékelését végzi el.

Tisztában vagyok azzal, hogy az eugenikai irányelvek összeolvasása egy intézmény működésével és diskurzuspolitikájával helyenként hiányérzetet hagyhat maga után, és hogy mélyrehatóbb, alaposabb vizsgálatra szorulna a jótékonyági intézmény történeti dimenziója. Sőt egy következő, alaposabb elemzésben elkerülhetetlen lesz a Magyarországon megtalálható szociális intézmények több szempontból történő társadalomtörténeti kutatása is. Elemzésem azonban vállalja ezt az egyoldalúságot, mivel nem monografikus céllal íródott, sokkal inkább egy kísérlet, amely megpróbál egymás mellé állítani egy diskurzust és egy ezzel összefüggő intézményépítő gyakorlatot a sokféle, egymás mellett létező és nemegyszer egymásnak feszülő diskurzusok és gyakorlatok közül.

A századfordulón a dél- és kelet-közép-európai eugenikai intézmények¹ sajátos variánsokat jelentettek a nagy eugenikai iskolákon belül, hisz olyan programokat hirdettek, és olyan problémákat neveztek meg, „amelyek a helyi értelmiségi és társadalmi kondíciókból fakadtak” (Turda–Weindling 2007: 8). Ennélfogva az eugenika – túl azon, hogy alapjaiban magában hordozta a galtoni elveket – nem önálló ideológiaként jelentkezett, hanem sokkal inkább más ideológiák szolgálatába állított társadalomelméletként, irányzatként.

Magyarországon az eugenika kezdettől fogva egy olyan konkrét stratégiának tűnt, amelynek alkalmazásával, illetve az orvostudomány és a technológia segítségével a magyar nemzet biológiai potenciálja megerősödhetett (Turda 2014), tehát a faj képességei, galtoni értelemben, a legelőnyösebb módon fejleszthetőkké váltak.

1 Az eugenika, amely Francis Galton iskolaalapító meghatározása szerint „egy faj veleszületett képességeinek feljavítását célozza meg, illetve azok legelőnyösebb fejlesztésére törekszik” (Galton 1909: 35), már a 19–20. század fordulóján nagy érdeklődésnek örvendett Európában, 1905-ben Németországban, 1907-ben Britanniában, majd 1913-ban Prágában és Bécsben, 1914-ben pedig Budapesten jöttek létre eugenikai társaságok (Turda–Weindling 2007: 2). Magyarországon a századfordulón történtek fontos lépések az eugenika nemzeti recepcióját illetően. Teleki Pál 1904-ben közölt Társadalomtudomány biológiai alapon című írása a faji higiénia alapozó politikai programok támogatását kérte, Hoffmann Géza 1921-ben publikált tanulmánya, a *Eugenics in the Central Empires since 1914* alapszöveggént vonult be a nemzetközi eugenikakutatásba. 1911-ben zajlott egy nagyszabású vita is, az „eugenika-vita” az eugenika tudományos adaptációjáról és populárisá tételéről (vö. Turda 2006). De ugyanilyen jelentős Apáthy István, Madzsar József, Dienes Lajos, Fülöp Zsigmond, Bársony János és Lenhossék Mihály, valamint Méhely Lajos korai századfordulós, illetve világháború utáni munkája is, hiszen mindegyikük fontos eugenikai programokat hirdetett meg. (Az eugenika magyarországi fogadtatásáról és népszerűségéről lásd Turda 2014.)

Az eugenikusok számára ez a tudás a nemzet minőségbeli javulását szolgálta, így azt szociális értelemben és a nemzet egészét tekintve is hasznosnak ítélték. A háború alatt és után azonban ez az irányzat fajvédelmi felhangot kapott, és a nemzet, a faj túlélését szolgáló diskurzus felé terelte az eugenikai szövegeket. A háború utáni változások, veszteségek és politikai átalakulások miatt az eugenika termékeny talajra lelt a magyar társadalomban. Marius Turda (2014) szerint a magyarországi eugenika valójában csak az első világháború után vált jobboldali, nemzeti elkötelezettségűvé. Ez Európa-szerte jellemző volt, hiszen a 30-as évek végén, illetve a 40-es évek elején a pozitív biológiai potenciál növelésével való foglalatosság ún. restriktív eugenikává átalakult, azaz az eugenikusok az állandó, a nemzetet fenyegető veszély problémáját járták körül, és a nemkívánatos elemek kizárásán és eltörlésén dolgoztak. Az adta ennek a régióknak a speciális eugenika-olvasatát, hogy a háború után ezek a szervezetek újonnan alakuló nemzetállamaik miatt aggodalmaskodtak, egy „homogén nemzeti közösség” ügyén dolgoztak, és szinte mindannyian osztoztak azon az elven, hogy „az államnak nemzetállamnak kell lennie, amelyben az etnikai többség jelentette a nemzetet” (Turda–Weindling 2007:7). Az eugenikai mozgalmak mozaikjából kirajzolódó sokszínű, politikai rasszizmusok ugyanakkor egy modern nemzetállami modell alapköveiként szolgáltak. A háború alatt és után az eugenikával kapcsolatos intézmények száma megsokszorozódott Európa-szerte, az eugenikai és a szociálhigiéniai törekvések pedig jelentős támogatásokban részesültek.

„...VÉSZESEN CSÖKKEN A RÉGI VÁGÁSÚ MAGYAR NŐK SZÁMA”²

Az eugenikai mozgalmak közegészségügyi, szociálhigiéniai terepen, illetve a megelőző orvoslás területén nyertek nagyobb publicitást, mivel szóvivői leginkább az orvosok köréből kerültek ki; legfőbb céljai pedig a családvédelem, a csecsemő- és nővédelem, valamint a nemi betegségek és más ún. társadalmi betegségek leküzdése voltak. Az eugenikai diskurzus hatására jöttek létre a Nemzetvédő Szövetség a Nemibajok Ellen, a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság mind az első világháború idején. A két világháború között élte virágkorát a Családvédelmi Szövetség,³ illetve a Társadalomegészségügyi Múzeum és Intézet is, amely vizuális anyagai révén megmutatta az embereknek a helyes, egészséges, „tiszta nemzethez” vezető utat.

Az eugenika az orvosilag kontrollált biohatalom⁴ szükségességét hirdette, és az államot tette meg a nemzet egészségének őrzővédőjévé. Ez utóbbinak legfőbb jellemzője, hogy tárgyává a kollektív test válik, valamint az, hogy működését nem annyira a fegyelmező, büntető mechanizmusok biztosítják, mintsem a politikai, hatalmi kategóriává váló népesség, és az annak épségéért, egészségéért folyó erőteljes harcok és óvintézkedések. E folyamatban pedig a népesség egészségét előrelátó és arról gondoskodó orvosok válnak a legfőbb hatalmi szereplőkké.

Mindezáltal az eugenika problematikája szervesen kapcsolódott a szexualitásához. Nem véletlenül, hi-

2 Doros 1940: 17.

3 Korabeli híradó a Családvédelmi Szövetség házassági tanácsadó intézetéről: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3116>

4 A biohatalom megjelenését Foucault a 18. századhoz köti. A 18. századtól, Foucault szerint, nem csupán a betegségekre, azok megelőzésére és gyógyítására koncentrált az orvostudomány, hanem a szexuális viselkedésmódokra, a szexuális devianciákra is. A 19. század második felétől pedig – Foucault kifejezését használva – a nemiség technológiájának két legfontosabb újítása jelent meg: a perverziók és az eugenetika. Foucault az orosz orvos, Heinrich Kaan 1844-ben megjelent *Psychopathia sexualis* című könyvét jelzésértékűnek tartja a „nemiséggel foglalkozó orvostudomány, a »szexuál-orthopédia« és a faj egészsége problematikák tudományos felfedezése szempontjából. Ekkor kerül „a nemiség hirtelen a faj patológia-tökéjének” a középpontjába (Foucault 1996: 122).

szen a szexualitás mindig is a fegyelmezés célpontjának bizonyult a modern társadalomban⁵: közvetlen kapcsolata a termékenységgel vagy a vérrel kézenfekvő asszociációk sorozatát indíthatta el, mint vérbaj, vércsoport, forróvérűség, vérfertőzés. Az eugenika pedig, amely a faj feljavítását célozta meg, elsősorban a reprodukció szabályozásán keresztül kívánta ezt megtenni (Gillette 2007: 2).

Bár faji szempontból főként a zsidók, szexuális szempontból pedig a prostituáltak jelentették a félelmetes és fenyegető elemeket a magyar nemzet számára, ez a séma nem volt ennyire egyszerű.⁶ Mint ahogy a faji normalizációnál sem csak a zsidókat érintették az eugenikai gyökerű rendszabályok, a szexuális élet eugenikai mederbe terelése sem csak a prostitúció útjára tévedt nőket érintette, hanem sokak számára jelentett terhet.

A 19. századtól kezdve a közgondolkodás egyik igen problémás kategóriája a nő volt. A 19. századi nemzeti paradigmákban való gondolkodás még fontosabb szerepet tulajdonított a családnak, mint eddig: a család az állam és a társadalom tükörképe volt, illetve a nőt tette meg a nemzeti hagyományok őrzőjének és az állampolgárok tisztaságáért felelősnek (vö. Mosse 1985). Az eugenikailag vulnérabilis populáció (akik jelen állapotukban diszgenikusak, de segítséggel, rásegítéssel a nemzet építő tagjai lehettek), egyik legfőbb csoportját a nők jelentették: az anyák, a prostituáltak, a feministák, a leánygyerekek, az utazók, a falusi lányok, a kiskorúként munkát vállalók, a cselédek, a gyári munkások, a kivándorlók, a betegek (az örökölt szellemi betegek, testi fogyatékosok, örökölt szervi betegségekben szenvedők, fertőző betegségekben szenvedők, a nemi betegek), a bűnözők, a házasságot kötni nem akarók, az életunt nők stb.

A nő elsősorban reprodukciós képességei révén vált fő alanyává a közbeszédnek. Amint azt Nira Yuval-Davis is kifejti *Nem és nemzet* című munkájában, a nők kettős minőségben tartoznak nemzeti és etnikai közösségükhöz: „Egyfelől a férfiakhoz hasonlóan ők is a közösség tagjai, másfelől mindig vannak meghatározott rendszabályok és előírások, amelyek a nőkre női mivoltuk miatt vonatkoznak” (Yuval-Davis 2005: 51). A nők tehát a nemzet biológiai újratermelői. A női test reprodukciójához kapcsolódó eugenikai beszédmódban a nők a nemzet egészséges testéért és az egészséges utódreprodukcióért válnak felelősekké. Az eugenikai diskurzus a nemzeti népeesség minőségére helyezi a hangsúlyt. A nőkre ezekben a diskurzusokban egyfajta kettős terhet róznak: mivel őket tekintik a közösség identitása és tisztasága hordozóinak, ők szimbolizálják a közösség szellemét, de ugyanők képesek a „mátság” jeleit is magukon hordozni, aminek folytán általában nincs helyük a döntéshozatalban, a politikában, sőt, esetenként a gonosszal szövetkező pusztítókként jelennek meg.

A magyar eugenikusok első világháború utáni írásaiban (Benedek László, Balás Károly, Totis Béla, a háború után is aktívan dolgozó Hoffmann Géza, Méhely Lajos és még sok más szerző szövegeiben) szép számmal találunk a nő szerepére, a tiszta nemiségre, valamint a házasság kontrolljára vonatkozó definíciókat.

Méhely Lajos biológus, korának emblematikus alakja részletesen kifejti *Vér, faj, nemzet* című munkájában (1933), hogy melyek azok az eugenikai teendők, amelyekkel a háború utáni Magyarországnak szembe kell néznie: a vér szerint nem megfelelő házasságok megakadályozása, az élettanilag helyes házasságok szentesítése, a kötelező vizsgálat a házassulóknál. Doros Gábor⁷, ezekre az eugenikai teendőkre némiképp ráhangolód-

5 Lásd például: Foucault (1996).

6 Ezzel kapcsolatban lásd még Szegedi (2015).

7 Doros Gábor (1892–1980) magyar bőrgyógyász, a nemi betegségek szakembere. A Szent János Kórházban, a Nékám Klinikán

va, 1940-ben ekként fogalmazza meg a nő és a társadalom viszonyát, rávilágítva ugyanakkor a társadalomban fellépő posztháborús problémákra: „*Emancipáció, feminizmus, a nők egyenjogúsítása, női munkavállalás és egyéb mozgalmak, illetve társadalmi átalakulások sok igazságos és hasznos eredményt hoztak. De magukkal hozták súlyos tehertételként a nők erkölcsromlását is. Bármilyen is volt valaha a zabolátlan magyar férfi és a hozzája züllött házasságon kívüli női kaszt erkölcsé, a magyar nő átlaga, a magyar anya mindig szent maradt és házassága, családja, gyermekei támasza és őrzője volt. Sajnos manapság, különösen városainkban vészesen csökken a régi vágású magyar nők száma. Szomorú tapasztalatok vannak a lányok szeplőtlenségének és a házaseslet tisztaságának hiányáról. Ezzel egyidejűleg a városi férfiakra amúgy is csökkenő házassági kedvét katasztrófálisan kezdi befolyásolni a nők tisztaságába vetett hit megrendülése. Azt látjuk, hogy az önálló nő keresettel gyakran együtt jár az a ferde felfogás, hogy a nő, aki kenyerét maga keresi, szexuális életét is tetszése szerint szabhatja meg. A női munka nagy részben gazdasági kérdés, amelynek taglalása messzire vezetne, de lényegében mégis erkölcsi probléma marad*” (Doros 1940: 16).

Doros Gábor 1940-ben megjelent *Házassággondozás. Az eugénia járható útjai...* című tanulmánya azért is fontos, mert új gyakorlatokat vezet be: a házasság előtti orvosi vizsgát, a házasság előtti tanácsadást, illetve a házassággondozást. Az eugenikai fajjavítás céljából tartja mindezeket szükségesnek: egyrészt politikai szempontból (születésszám-csökkenés, megfogyatkozott nemzet), másrészt „erkölcsi” okok miatt, a megváltozott nemi szerepek, új női attitűdök visszaszorítása érdekében, továbbá azért is, mert a házasság, a család kontrollálható egység, a kontrollnak ennél fogva létjogosultsága van (a házassággondozásról lásd: Szegedi 2012).

A nők és férfiak kapcsolatáról, a női feladatokról az alábbiakat mondja: „*A nőnek élettanilag, anyai mivoltánál fogva az a feladata, hogy a házasság eszméjének legszilárdabb védelmezője és lelki központja legyen. Arra hivatott, hogy a szexuálisan zabolátlanabb férfit a házasság tiszta rendjébe bevonja és a férfitől gyermekeket hozva a világra, azt örökre magához és gyermekeihez fűzze*” (Doros 1940: 17). ... „*Férfiak és nők versenyeznek ebben a nemzet- és családgyilkos felfogásban, de valahogy úgy véljük, hogy itt mégis a nők oldalán van a nagyobb felelősség. Nemcsak azért fő hibásak a nők a születéscsökkenés vésszes terjedésében, mert Isten által beléjük oltott életfeladatuk a gyermekek kihordása, világra hozása és felnevelése, hanem azért is, mert a házaseslet érzelmi vonalán ők lehetnének azok, akik a férfit – ha esetleg ellenkezne is – igen könnyen tudnák a gyermekakarás irányában befolyásolni.*” (Doros i.m. 36). Doros megközelítésében is a nő a biopolitika eszközévé válik: nem a saját teste fölött döntő individuális lény, azaz számon kérhető és felelősségre vonható az állam(nemzet) részéről a születésszám- gyarapításban betöltött krucialis szerepéből fakadóan. A nő idegrendszere, a testfelépítés ebben a diskurzusban csupán az anyai, gondozói szerepekre rendelte a nőket, hisz „*az orvosok a nőket reprodukciós rendszerük termékeinek és foglyainak tartották*” (Smith-Rosenberg–Rosenberg 1973: 335). Az orvostudomány így tudta „a medicina befolyásának eszközeivé tenni” az anyákat, és gyarmatosítani a családot (Lasch 1982: 135), s a család így vált egyre nyitottabbá az orvosi felügyelet és irányítás számára, a nő pedig a házasság alapköveként, a házasság, mint kontrollálható és kontrollálandó intézmény összetartójaként jelentkezik a diskurzusban. Minden, ami ezen intézményen kívül történt, mint a törvénytelenül született gyerekek, a válás vagy a prostitúció, a fajnemesítés útjába állt.

dolgozott, majd 1927-ben az OTI Pestújhelyi Kórházának bőrgyógyász főorvosává nevezték ki, 1945 után pedig a Bőr- és Nemibeteg gondozó Intézet szakfőorvosa. A családvédelem, a nemzettest biológiája, házassággondozás témában számos publikációja jelent meg.

INTÉZMÉNYALAPÍTÁS – A MAGYAR EGYESÜLET A LEÁNYKERESKEDÉS ELLEN LÉTREHOZÁSA

Doros házassággondozásról írott tanulmányában a két világháború közötti eugenikai diskurzus egyik tipikus szövegét vélhetjük felfedezni. Mindaz pedig, amit Doros a házassággondozásról írt tanulmányában a nőről és a házasságról hirtet, egy komplex intézményrendszerben válik valósággá, és ez nem más, mint a MELE (talán nem véletlen, hogy maga Doros ennek az egyesületnek is egyik oszlopos tagja volt).⁸

A MELE létrejöttét 1905-ben indítványozták, de végül csak 1909-ben hozták létre Budapesten. Titkára Latinovits Róza volt. Az elnöki tisztséget az első években gróf Tisza István miniszterelnök és Prohászka Ottokár, székesfehérvári püspök töltötték be. Mindkét vezető személye figyelemre méltó, hiszen Tisza ellentmondásos politikai figura volt a maga korában, Prohászka pedig a magyar keresztényszocializmus képviselője, aki antiszemita elveiről már ekkoriban híres volt. Feltételezhető, hogy általuk más-más tőkéhez, hálózatokhoz próbáltak hozzáférni a szervezet tényleges működtetői: a keresztény szervezetekhez, illetve az állam hatáskörébe tartozó intézményekhez a rendőrségtől a gyámhivatalokig és a kórházakig. (A MELE valahányszor az állam engedélyét kérte a sérülékeny csoportok követésére, szegregálására, vallatására, gyógyítására, rendszerint meg is kapta azt.)

Az intézmény közérdekű jellegét illusztris vezetősége révén csak fokozni tudta, akik a tömegekhez intézett felhívásukban a következő Petőfi-idézetet választották mottóul: *„Lemossuk a gyalázatot”*. A Petőfi-idézetrel a MELE megalakulásának létjogosultságát akarták alátámasztani: a magyar lányokhoz, a magyar nőkhöz társított negatív konnotációkat (hangárak, prostituáltak) hivatott eltörölni a mélyen rejlő problémák felismerésével és megoldásával. *„Az Egyesület ebben a felhívásban ismertette munkaprogramját, céljait, melyekben nemcsak jogi álláspontra helyezkedett, nemcsak a védtelen nő kijátszását kívánta megakadályozni, de kereste a baj legmélyebb gyökereit is. A talajtvesztett társadalom majdnem az erkölcsi hanyatlás mélységébe zuhant már, s ez nem bukást, de pusztulást jelentett.”* (Mók 1935: 55)

Prohászka Ottokár a nyilvánosság előtt is összekapcsolja a szervezet létrejöttének gyakorlati céljait az eugenikai programmal – az ő szövegében a szervezet nem mint szociális intézmény, sokkal inkább mint egy nemzeti érdekeket, sőt, faji tisztaságot előállító gépezet tűnik fel: *„A nemzet élete, a faj tisztasága, a jog is, épp olyan reális érték, mint a föld, a haza”* – mondta az 1913-ban tartott közgyűlésen (idézi: Mók 1935: 61). Bár Prohászka Ottokár felszólalása egyértelműen összekapcsolja a nacionalista érdekeket és az egyesület szociális jellegét, az ügyet – szinte érthetetlen módon – olyan zsidó vállalkozók is támogatták az indulásnál, mint Lánczy Leó, Guttmann Vilmos, és az Egészségügyi Lapok szerkesztője, dr. Weisz Emil is ingyen helyet adott az ügy népszerűsítésére.

A MELE-t támogató és a munkában aktívan részt vevő asszonyok, akárcsak a MELE tevékenységét finanszírozzák, többnyire a felsőbb társadalmi csoportok jótékonykodó asszonyai, a nemzet nagy mecénásai voltak: Latinovits Róza, az egyesület főtitkára vagy gróf Vay Ábrahámné és gróf Almássy Dénesné. Ugyanígy kiemelendő Dessewffy Emma alakja is, aki fiatalkora óta részt vett mindenféle jótékonyági akciókban, a Lórántffy Zsuzsanna Egyesület főtitkára volt, valamint alapító tagja egy munkakereső nők otthonának, börtönmissziót

⁸ A MELE tevékenységét a 25. évfordulójuk alkalmából kiadott, Doros által szerkesztett (1935) *Küzdelem a leánykereskedés és a prostitúció ellen* című jubileumi kötetben található tanulmányok, dokumentumok, visszaemlékezések alapján értékelem.

végzett, gyermekmenhelyek létrehozásában tevékenykedett és a Gyermekvédő Liga alapítója volt (Sárai-Szabó 2010: 211). Ennek az asszonyi koszorúnak egy másik érdekes személyisége Perczelné Kozma Flóra unitárius nőíró, korának haladó gondolkodó értelmiségi figurája, aki a „szelíd fegyverű, meggondolt feminizmust” támogatta, (Perczelné Kozma 1916: 14–17) azáltal, hogy a kereszténységet és a radikális nőmozgalmakat összekapcsolhatónak vélte.

A MELE – a magánadományokon felül – túlnyomórészt közpénzekből gazdálkodó, illetve állami intézményekkel – az igazságügyi, az egészségügyi, a közlekedésügyi minisztériumokkal, illetve a vallásos női szervezetekkel, mint például a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségével és a Magyar Protestáns Nők Országos Szövetségével – együttműködő szociális intézmény volt. A szervezet tehát egy tipikus századfordulós patronázs-egyesület volt,⁹ amely „anyai keretben” (Pető 2003: 66) fogalmazta meg a célját, (hangsúlyt fektetett a nők anyai szerepére), ám a kis létszámú jótékonyági egyletektől eltérően, bonyolult struktúrával rendelkezett, számos kisebb szervezetet tömörített magába, nagyon sok önkéntest mozgatott, és állami támogatást élvezett. Az első világháború után pedig erre az „anyai keretre” ráépült egy hangsúlyos „nemzeti keret”, a patronázmunka pedig ezáltal politikai színezetet kapott. Ide kapcsolható Susan Zimmermannak (1999) a századforduló női szervezeteiről szóló tanulmánya, amelyben az integracionista, többnyire a hierarchikus társadalmi struktúrában gondolkodó nőmozgalmi tábor és a polgári nőmozgalom radikális szárnyának, az individualista modernisták táborának működését értelmezi, illetve ennek a két tábornak a szexualitáshoz, női szerepekhez való viszonyának alakтанát rajzolja meg. Zimmermann szerint az előbbi, vagyis az integracionista, jórészt jótékonyági nőegyesületek a házasság intézményének fenntartásában munkálkodtak és a patronázs, „illetve erkölcsi gondozás egyebek között egyértelműen arra irányult, hogy az alsóbb rétegek lányait és asszonyait rávegye: a másik nemhez fűződő viszonyukat igazítsák bizonyos, az integracionisták számára is elfogadható szigorú morális normákhoz és formákhoz. Mindeközben magáról a szexualitásról legtöbbször csak utalások formájában esett szó” (1999: 52). A menhelyek is azt a célt szolgálták, hogy kimenekítsék a bizonytalan életformába menekült lányokat az erkölcsi veszélyekkel terhelt zónákból, amit a bérlakások, az idegenbe utazás vagy a prostitúció jelenhetett: „Hogy minél több nőt sikerüljön átmenekíteni a hagyományos módon értelmezett tisztességes asszonyi létbe.” (Zimmermann 1999: 52). Az integracionista női szervezetek állami támogatást élveztek az első világháború után, amint azt Acsády Judit kiemeli a háború utáni két nagyobb női szervezet, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) és a Feministák Egyesületének tevékenységét elemezve. (Acsády 2011). Ahogy a MANSZ a kormány, a hatalom egyik szócsövévé tudott válni, úgy a MELE megalakulása körüli diskurzus és intézményi struktúra is hasonló elvárást sugallt.

Az egyesület létrejötte többek között összefüggött az 1909-es új budapesti prostitúciós rendelet életbe léptetésével is, amely összekapcsolta, illetve lehetővé tette a jótékonyági nőegyletek együttműködését a rendőrséggel. Ez – Zimmermann kategóriájával élve – az integracionista, tehát a konzervatívabb táborba tartozó

9 A patronázs definícióját egy századfordulós forrásból emeltem ki: „A »patronázs« (pártfogásba vétel) jelenti azt a mentő munkát, amelyet az elhagyott, erkölcsi romlás veszélyének kitétt, támaszra szoruló gyermekek és fiatalok, valamint az erkölcsi veszedelemben levő felnőttek oltalomba vétele céljából végeznek. Fő célja kettős: közreműködni a pártfogásba vetteknek lelki átalakítására; másrészt előkészíteni a szerencsétlen elhagyottaknak (pl. a züllésnek kitétt árváknak) és azoknak, akik elbuktak, de felemelkedni óhajtanak, a munkás társadalomba való átmenetelét. Ennek a munkának főismérvei: atyai, pártfogó gondoskodás, könyörület, felebaráti oltalom, önzetlen jótékony szeretet, de egyúttal a pártfogásba vetteknek állandó, becsületes munkára szorítása.” (Kun–Marschalkó–Rottenbiller 1911: 40)

nők nőprogramjának és nőpolitikájának kedvezett, hiszen a patronázsszervezetek számára lehetővé vált az ún. átmenekítési, kimenekítési akciókat hivatalosan is kontrollált körülmények között folytatni. A MELE is ebben az integracionista intézményépítési logikában jött létre, s szorgos asszonyai a rendőrség és más állami, hatalmi intézmények együttműködésével megpróbálták a fejüket prostitúcióra adó lányokat letéríteni útjukról.

Létezett tehát egy nőmozgalmi háttére és motivációja a MELE létrejöttének, volt egy belülről szerveződő patronázsgyakorlat, amely találkozott az első világháborúban megszülető, majd utána kibontakozó nemzeti érdekeket mozgató intézményszervezési logikával. Így történt, hogy a MELE mint a századforduló komplex jótékonyági és patronázsintézménye, a háború után nemzeti keretben értelmezi tovább a segítő munkát és fokozottabban ráhangolódik a magyar eugenikai gondolkodás főbb irányvonalaira.

Az alábbiakban sorra veszem azokat a MELE által bejárt liminális pontokat és tereket, ahol a tevékenységük számára célcsoportot jelentő nőket elérhették és terelgethették. Az intézmény kezdettől fogva bekapcsolódott a budapesti államrendőrség erkölcsrendészeti osztályának munkájába, majd 1913-tól az Erkölcsrendészeti Központi Hatóságéba. Kapcsolatot tartottak az Árvaszékkal, ezáltal próbálták kézben tartani a kiskorúak prostitúciójának, a kiskorú lányok külföldi munkára szállításának ügyét. A budapesti Magdolna Otthont is a MELE hozta létre és működtette. Ebbe az intézménybe, az európai mintáknak megfelelően, a „legkönnyebben megmenthető nőanyagot” utalták az erkölcsrendészeti osztályról, és „becsületes, munkás életre” próbálták bírni őket¹⁰. A Magdolna otthonok mellett egy Foglalkoztató Műhelyt is működtettek, ahol hivatásos és nem-hivatásos varrónőknek katonai fehérneműk varrásával kellett „rendes” keresethez jutniuk. Hasonló alintézményük volt a Tisztviselőnők Otthona, ahol a háború után állás és családi segítség nélkül maradt tisztviselőnőket szállásoltak el és foglalkoztattak. A rendőrségi Életvédelmi osztály által őrizetbe vett, öngyilkosságot megkísérlő nők megmentése is a munkájuk részét képezte, akárcsak 1913-tól a „pályaudvari misszió”, amely a pályaudvarokon ácsorgó, áthaladó, leszálló, felszálló női utazóközönség információkkal való ellátását, elszállásolását, a betegek kórházba juttatását, stb. biztosította. Az Állami Rendőrség Tolonházában kifejtett tevékenységük csúcsideje 1921–1928 között volt, és többnyire a razziakon összegyűjtött, büntetésben részesülő nők kihallgatását és elhelyezését jelentette a Magdolna otthonba vagy vissza családi környezetükbe. Nem csak cselédotthonokban jelentek meg, hanem más, a női munkaerő-migrációt adminisztráló szervezetnél is, így rendszeres inspekciós munkát végeztek a Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Irodában. A nemi betegségeket kezelő kórházakkal is kapcsolatot tartottak, „*hogyan ügyes-bajos dolgaikban eljárjon, lelkükre beszélni igyekezzék, s megkísérelje visszavezetni a rendes polgári életbe*” (Doros 1935: 58).

Az egyesület ugyanakkor aktív szerepet vállalt a jogalkotásban is: megpróbált több olyan programba, törvénytervezetbe is beleavatkozni, amelyet a nők munkába állásával kapcsolatosan hoztak. Például 1930-ban, amikor a kereskedelmi miniszter kizárólag 40 év fölötti nők alkalmazását akarta bevezetni a vendéglátóiparban, a MELE befolyására az alsó korhatárt 24 évre módosították (abban az esetben, ha a munkaadó biztosította afelől, hogy erkölcsileg megbízható állásról van szó).¹¹ A MELE felkérésére a kereskedelmi miniszter utasította a vasúti igazgatóságokat és hajózási társaságokat, hogy kötelező módon figyeljék a külföldre utazó fiatal leányo-

10 A „megmenthető nőanyag” és a „társadalom becsületes tagja” kifejezések gyakran használt kifejezések a MELE jubileumi kötetében.

11 155.102/1930. sz. K. M. rendelet.

kat, és a leányok gyanús viselkedése esetén értesítsék a rendőri, illetve határrendőri hatóságokat.

A MELE több női intézménnyel kapcsolatban állt, és több, nők által frekvált helyszínen jelen volt (pályaudvarok, rendőrség, kórház, cselédiroda), hogy számba vegye, korrigálja a problémásnak látszó helyzeteket. Valóságos nyomozószerepbe helyezte magát, még a különféle állami intézményekből (fogházból, javítóintézetekből) kikerült, szabadságolt növendékek teljes névsorával is rendelkezett, hogy ellenőrizhesse, nem tértek-e azok a prostitúció útjára. Azt is elérte, hogy a Szent István kórház veneriás női osztályát a közvetlen hozzátartozókon és a MELE missziós munkatársain kívül más ne látogathassa.

A rendőrfőkapitányság a MELE-hez küldte a „megmenthető lányokat” (Mók 1935: 57), ugyanakkor a MELE munkatársai „önkéntes inspekciós munka” keretén belül rendszerint ellátogattak az erkölcsrendészetre, és kikérdezték a prostitúcióra jelentkezőket. Az erkölcsrendészeten a prostitúcióra való bejegyeztetéshez készített jegyzőkönyvet elküldték az árvaszéknek, hogy megvizsgálják, a fiatalkorú leány erkölcsi züllésében terheli-e a szülőt, gyámot felelősség.

„A rendőrorvosi vizsgálat után a jelentkezőt Egyesületünk inspekciós patronessze hallgatta ki, mely kihallgatás négy szemközött történt, és itt a jelentkezőről kérdőívet állítottak ki. A patronesszek a bizalom felkeltésével igyekeztek megállapítani az illető romlottságának mértékét, vajjon a züllés olyan fokára jutott-e már, amikor a vele való foglalkozás kedvező eredménye nem remélhető többé, vagy az sikert ígérhet-e még, mert ha valamely nő züllött életmódjától minden figyelmeztetés, rábeszélés, és a jövő szörnyűségeinek ismertetése ellenére sem volt eltántorítható, – amennyiben 18. életévét betöltötte, úgy semmi sem állott a missziós munkatársaink módjában, hogy a teljes elzülléstől visszatartsák. A patronesszek igyekeztek másfelől a kihallgatás alkalmával megtudni, hogy a jelentkező elhatározásának oka nem rejlik-e valamely lélekkúfár kerítő, csábító tevékenységében, vagy az illető tudatlanságában, tájékoztatlanságában, akaratlan, esetleg rosszindulatú tudatos félrevezettségében, mely esetben a kerítőt ártalmatlanná tenni, és az illetőt végzetes lépése soha helyre nem hozható következményeire való figyelmeztetéssel segítségünk, Magdolna Otthonunk felajánlásával elhatározása megmásítására rábírnunk.” – összegzi Valló Emil a MELE jubileumi kötetében. (Valló 1935: 134.)

Ha azt a MELE által készített kimutatást nézzük meg közelebbről, amelyben az erkölcsrendészeti mentőakciójuk eredményeit (azaz a prostitúcióról való lebeszélést) veszik nyilvántartásba (lásd 1. melléklet), azt látjuk, hogy nagyon intenzíven beavatkoztak az ide tévedt nők életébe. Bár a jelentkezők nagy részét nem sikerült „megmenteni” (ezeket a javíthatatlan címke alatt gyűjtötték egybe), a MELE közbenjárására és közbeavatkozására sokukat hazaküldték a szüleikhez, de jogukban állt az is, hogy kitoloncolják őket a városból, illetve javítóintézetet vagy gyámhatósági eljárást javasolhattak számukra.

KIKKEL FOGLALKOZOTT A MELE?

„Az Egyesület feladata volt az erkölcsileg elesettek szívéből a kitaszítottság fullánkját gyöngéd kézzel kivenni, s a sebeket meggyógyítani.” (i.m. 56.) A MELE tevékenysége elsősorban azokat a sérülékeny nőcsoportokat célozta meg, amelyek az első világháború utáni törékeny társadalmi és gazdasági helyzetben valamelyest a nemzet „egészséges testét” és jó hírét csorbíthatták: ezek voltak a prostituáltak, illetve a lánykereskedelem legérzékenyebb célcsoportja, a lánygyermek és az árvák. Ez a szemlélet tökéletesen illeszkedett a háború

alatt, illetve azt követően működő magyar eugenikai politika tevékenységéhez, amely fokozottan fókuszált az anyákra, csecsemőkre, gyerekekre. Céljukat „a nő erkölcsi megvédése”-ként láttatták, „a nőt megszabadítani a megalázottság bilincseitől, és felemelni arra az erkölcsi piederstálra, melyre a Gondviselés állította akkor, midőn a feleség és anya hivatásával megáldotta” – értékelte Mók Ferencné, a MELE főtitkára a szervezet negyedévszázados munkásságát. (Mók 1935: 50.)

A MELE egyik központi intézménye a Magdolna otthon volt. Az otthon infrastruktúrája, a férőhelyek száma nem tette lehetővé egyszerre sok nő elszállásolását (az otthon 20–22 ágygal rendelkezett), de a kimutatások intenzív mozgásról adnak bizonyítást: évente akár 200–250 nőnek is szállást és megélhetést biztosítottak (lásd 2. melléklet). A Magdolna otthon lakói legtöbb esetben az igazságszolgáltató hatalmi intézmények (rendőrség, toloncház) berkeiből kerültek ki, de a számadatokat olvasva meglepő, hogy ezen felül nagyon sokan önként választották ezt az életmódot (a húszas években a bentlakók 6–7%-át is jelentették ezek az önként jelentkezők). Az önként jelentkezők nagy valószínűséggel azoknak a csoportját jelentették, akiknek a pályaudvari misszió révén átutazáskor nyújtott szállást a MELE a Magdolna-otthonokban.

A Magdolna-otthon a MELE emblémájaként és az egész leánykereskedelem elleni mozgalom jelképeként is olvasható, hiszen ide gyűjtötték mindazokat a nőket, akikről úgy gondolták, újragyúrható emberanyag lehet: „Az Otthon munkája nem volt könnyű. Erkölcsileg lecsúszott leányokat a társadalom hasznos tagjaivá átformálni, igen nehéz feladat volt, mely sok fáradtsággal járt, s messzemenő gondosságot követelt. Sokszor sisiphusi munka volt a nagyváros mocsárvilágából kiemelni a leányokat, s a tiszta életbe visszavezetni. De az Otthon vezetőjének erélye, teljes hozzáértése és kiváló szakismerete, rengeteg nehézséget legyőzött. Igazi hivatásérzéssel töltötte be felelősségteljes munkakörét. Bár a védencek alacsonyabb erkölcsi adottságuknál fogva, többnyire hálátlanok voltak, a Magdolna Otthon vezetője hivatásának magaslatán állva, végtelen türelemmel próbált egy-egy veszendő lelket megmenteni.” (Mók 1935: 58.)

1916-ban az otthon igazgatónője a beutalt leányokat kerti munkára tanította, s ezt a kerestet azok felruházására fordította. A prostituáltak képezték azonban a legveszélyesebb nőcsoportot az eugenikusok számára. Doros a prostituáltakat ekként definiálja: „Morális szempontból ugyanis prostituált minden olyan nő, – aki rendes és állandó foglalkozás mellett, – esetenként vagy állandóan prostituál. Sőt a prostituálthoz közel eső kategóriába sorozható minden feltűnően változatos nemi életet élő nő, akit ebben bármilyen érdek vezet. A higiéné szempontjából viszont a prostituáltak megítélésénél kevés fontossággal bír, hogy anyagi ellenszolgáltatást fogadnak-e el, vagy anélkül folytatnak sűrűn váltakozó nemi életet, mert az utóbbiak a nemi betegségek terjesztése szempontjából nem kevésbé veszélyesek az előbbieknél.” (Doros 1935: 28.)

Érdekes, hogy ugyanezt a definíciót találjuk a kortárs román kollégáinál is: „Morális szempontból prostituált minden szexuálisan promiskuis nő, aki promiskuitása miatt tekinthető bűnösnek.”¹²

A prostituált és a nem normatív szexualitást gyakorló nő alakja egybeolvad ezekben a definíciókban, így gyakorlatilag mindenki a prostituált kategóriába kerülhet, akinél nonkonform viselkedést észlelnek. Ez nem csupán szexuális értelemben vett nonkonformizmust jelent, hiszen a prostituált kategóriájához nem csupán

12 A poliklinikai járóbetegrendelők működésére vonatkozó útmutatások. 10992/1922, Általános Egészségügyi Felügyelőség, Kolozsvár (Instrucțiuni pentru ambulatoriale policlinice. Ordin nr. 10992/1922 Inspectoratul General Sanitar, Cluj)

a szexuális másság, hanem egyfajta kulturális másság képzete is társult, a más öltözködési stílus, a társadalmi térben való másként megjelenés révén – olyan attribútumok, amelyek bármely nőre ráhúzhatók voltak. Ettől válik az ellenőrző szerv szerepe fontossá (a rendőrségé, az orvosi hatalomé, a MELE-é), és ettől a pillanattól a nő bármikor bekerülhet ebbe a nonkomform kategóriájába, akit azon kaptak, hogy nem a normáknak megfelelően jeleníti meg magát a közösségben, legyen az a család vagy akár a nemzet. Nem véletlen ez az egybeesés, hiszen Doros a Romániában is alkalmazott eljárást tartotta követendőnek: szerinte szükséges az engedélyezett prostituáltakra vonatkozó rendészeti reglementáció megszüntetése¹³, ugyanakkor nélkülözhetetlen az összes közveszélyes ragályforrásként szereplő egyén egészségügyi reglementálásának megteremtése. A prostitúció problémája így közegészségügyi kérdéssé válik. Másképp megfogalmazva, a nő elsősorban a testen keresztül válik láthatóvá a társadalomban, s ha nem felel meg a normáknak, szigorú rendszabályoknak vetik alá (lásd Bokor 2013).

A MELE Pályaudvari missziója – az egyesület talán legjobban megszervezett tevékenysége – pedig azt mutatja, hogy éppen a tranzitállapotokra irányul az egyik legnagyobb figyelem: utazók, átutazók, fiatalok irányítására, rossz egészségi állapotba került nők, lelkiileg instabil nők, gazdasági hanyatlásukba belebetegedett nők, új állást keresők kezelésére és kedvező irányba terelésére, tehát erkölcsi, anyagi, egészségi, lelki tranzitállapotok megragadására. A szelekció folyamatának része a tranzitállapotban lévő, a társadalom számára problémásnak tekintett egyed kiválasztása, majd a kezelhető/nem kezelhető kategóriába utalása. Közösségi érdekek mozgatták ezeket az akciókat: a pillanatnyi állapot megszüntetése volt a cél, az egyén biztonságba helyezése, de ezáltal egy jóval távolabbi projekció is működött: az életképes nemzedékek megteremtésének igénye, szükségessége. (Lásd erről a kérdésről: Weindling 2015)

Bár az eugenikát leginkább a rasszizmussal, faji nacionalizmussal kötjük össze, több volt ennél: az egész társadalmat érintő változás követelményét hozta magával, és a nők, fiatalok csoportját ugyanúgy érintette a „követni és javítani” elv, a társadalmi terekből való kizárás és az attól való félelem, a nemkívánatossá válás veszélye, mint a fajilag idegennek tartott etnikumokhoz tartozókat. A nemzethigiéniai programok jól láttatják, hogy hol ér össze a politikai, az általános, az ideológiai az egyedivel, az individuumok életével, mi köze van egymáshoz a házasságnak, a prostitúciónak, a vérvizsgálatnak és a női munkavállalásnak.

A MELE működéséből látható, hogy a nem és a faj, az eugenika elemi koncepciói miként jelennek meg a gyakorlatban. Az intézményeket övező diskurzusok ugyanakkor nem ragadnak meg a nők reprodukív képességeinél és a nemzet faji homogenizációjánál (bár a gyakorlatok szintjén ezekkel dolgoznak), ezek az intézmények pedig definíciós kritériumokként is működnek, mert közben folyamatosan az egyén és az állam függőségi viszonyára mutatnak rá. A nő, aki ezeknek az intézményeknek és diskurzusoknak az alanya, a kor eugenikai forradalmának emblémája volt: a változás alanya és tárgya egyben. A lehetséges változás szimbóluma, de az egyes tengelyeken való mozgás, elmozdulás lehetőségének is a metaforája. A nő ebben a beszédmódban több mint nő: azt az individuumot jelöli, aki az eugenikai diskurzusban megszűnik, elfelejti egyéni önmagát, és a közösség, a nemzet aktorává válik. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a problémákért felelőssé tett női testek ebben a diskurzusban és ebben a patronázsakcióban egy változatlan körforgás alanyainak tűnhetnek számunkra, mert

¹³ A regelementarista politika a prostitúciót szabályozott keretek közé szorítja, tipikus eszközei a rendőrségi bejegyzés, a rendszeres orvosi ellenőrzés és a bordélyházak működtetése.

ez az intézményes megoldás, amelyet az integracionista, konzervatív nőegyesületek akciója és a kor nőpolitikája hozott, csak a „probléma” tüneti kezelését tette lehetővé. A társadalmi problémák, amelyek létrehozták azt a helyzetet, amelyben a „kezelendő nők” találták magukat, változatlanok maradtak. A MELE aktivistái az otthonról elmenekült, munkát kereső lányokat ugyanabba a társadalmi helyzetbe küldték vissza, ahonnan azok (el)menekültek.

További tanulmány tárgya lehetne, hogy milyen szociálpolitikák, mely ideológiák és gyakorlatok, illetve mely nőmozgalmakhoz kapcsolhatók azok a változások, amelyek ezt az egy helyben forgást kimozdítják, megszüntetik, átalakítják, vagy egyáltalán bekövetkezik-e ez a későbbi évtizedekben. Egy másik diskurzus és az általa teremtett gyakorlat hasonló típusú vizsgálata talán még inkább rámutathatna az itt tárgyalt eugenika természetére, működésére.

HIVATKOZÁSOK

- Acsády J. (2011) Diverse Constructions: Feminist and conservative women's movements and their contribution to the reconstruction of gender relations in Hungary after the first World War. In Sharp I. – Stibbe M. (szerk.) *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists 1918–1923*. Leiden: Brill Academic Publishers, 309–333.
- Bokor Zs. (2013) *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bucur, M. (2005) *Eugenie și modernizare în România interbelică*. Iași: Polirom.
- Doros G. (1940) *Házasság gondozás: az eugénia járható útjai*. Budapest: Magyar Családvédelmi Szövetség és a Központi Házassági Gondozó Intézet.
- Doros G. (1935) A prostitúció leküzdésének kérdése Magyarországon. In Doros Gábor (szerk.) *Küzdelem a lánykeresedelem és a prostitúció ellen*. Budapest: MELE, 23–49.
- Doros G. (szerk.) (1935) *Küzdelem a lánykeresedelem és a prostitúció ellen*. Budapest: MELE.
- Foucault, M. (1996) *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, M. (2003) *Biopolitică și medicină socială*. Cluj: Ideea Design&Print Editură.
- Galton, F., Sir (1909) *Essays in Eugenics*. London: The Eugenics Education Society.
- Gillette, A. (2007) *Eugenics and the nature-nurture debate in the twentieth century*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kun B. Dr. – Marschalkó J. Dr. – Rottenbiller F. Dr. (1911) A fiatakorúak támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon. Budapest.
- Lasch, C. (1982) *Az átalakulóban levő család. Világtörténet (1)*: 131–139. http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1982_1/lasch.pdf
- Méhely L. (1933) *Vér, faj, nemzet*. Budapest.
- Mosse, G. L. (1985) *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. London: University of Wisconsin Press.
- Mók F. né (1935) A „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” negyedévszázados munkássága. In Doros G. (szerk.) *Küzdelem a lánykeresedelem és a prostitúció ellen*. Budapest: MELE. 50–102.
- Perczelné Kozma F. (1916) Nők a politikában. In Uő: *Felolvasások és közlemények. 1909–1915. II. kötet*. Ipolyság: Neumann Nyomda.
- Pető A. (2003) *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Sárai Szabó K. (2010) *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évek végéig – A bemissziómozgalom hatása a nők egyházi működésére*. PhD disszertáció, Budapest: ELTE.
- Smith-Rosenberg, C. – Rosenberg, Ch. (1973) The Female Animal: Medical and Biological Views of Woman and Her Role in Nineteenth-Century America. *The Journal of American History*, Vol. 60 (2) 332–356.
- Szegedi G. (2012) Veszélyes kapcsolatok. A házassági tanácsadás mint a biopolitika korai diskurzusa és gyakorlata Magyarországon. Dangerous liaisons. Marriage counselling as an early discourse and practice of biopolitics in Hungary. *Kaleidoscope* Vol. 3. No.5.

- Szegedi G. (2015) Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás. Szexuális és faji normalizáció a Horthy korszakban. *Socio.hu* 2015/1. szám (DOI: 10.18030)
- Turda, M. (2006) 'A New Religion'? Eugenics and Racial Scientism in Pre-First World War Hungary. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7 (3): 303–325.
- Turda, M. (2007) The First Debates on Eugenics in Hungary, 1910–1918. In Turda, M. – Weindling, P. J. (ed.) *Blood and homeland: Eugenics and rational nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budapest: Central European University Press, 185–221.
- Turda, M. (2014) *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. New York: Palgrave Macmillan.
- Turda, M. – Weindling, P. J. (2007) Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview. In Turda, M. – Weindling, P. J. (ed.) *Blood and homeland: Eugenics and rational nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budapest: Central European University Press, 1–20.
- Valló E. (1935) A Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen a statisztika tükrében. In Doros G. (szerk.) *Küzdelem a lánykereskedelem és a prostitúció ellen*. Budapest: MELE. 118–164.
- Weindling, P. (2015) Introduction. Public and Private in the Modernisation of Medicine: Politics, Professions and Practices. In Uő (ed.) *Healthcare in Private and Public from the Early Modern Period to 2000*. New York: Routledge, 1–14.
- Yuval-Davis, N. (2005) *Nem és nemzet*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Zimmermann, S. (1999) A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés” a XX. század elején. *Eszmélet*, nyár 42. sz. 49–66.

1. MELLÉKLET.

ERKÖLCSRENDÉSZETI MISSZIÓ: KÉJNŐIGAZOLVÁNYOK KIVÁLTÁSÁÉRT JELENTKEZŐ LÁNYOK MEGMENTÉSÉRE IRÁNYULÓ MELE-AKCIÓK 1912–1927 KÖZÖTT (VALLÓ 1935: 121)

	javíthatatlan	lapja bevonva, hazatoloncolva	lapját visszaadta, ismeretlen helyre távozott	lapját visszaadta, elutasított	Magdolna otthonba ment	állásba ment	hozzátartozói átvették	gyámot ajánlottak	javítóintézetet ajánlottak	fővárosból kilitva, letartóztatva	férjhez ment vagy közös háztartásban él	ismeretlen	meghalt	összesen
1912	25	2		20	4	14	20	15	4			8		112
1913	222	48	12	74	7	55	39	85	11	1	6	23		583
1914	168	34	33	44	3	40	21	110	5	3	6	28		495
1915	163	16	32	32	2	21	12	54	1	3		18		354
1916	217	27	23	30	4	15	15	68	2	3	2	13	1	420
1917	169	15	30	69	3	30	8	43			3	11		381
1918	145	4	31	47	2	7	4	24			2	3		269
1919	67	2	13	27	4	2	1	8			2	5		131
1920	110	2	17	18		2	5	27			2	13	1	197
1921	68		16	9		2	1	5		1		10		112
1922	106		10	7			1	1		1		2		128
1923	74	2	2	8				3		3				92
1924	68		8	18				5		1		5		105
1925	40		3	6						2		5	1	57
1926	3			3						2		2		10
1927	4			1				1						6
Össz.	1649	152	230	413	29	188	127	449	23	20	23	146	3	3452

2. MELLÉKLET.

A MAGDOLNA OTTHONOK PÁRTFOGOLTJAI 1912–1934 KÖZÖTT (VALLÓ 1935: 139)

	Erkölc- rendészeti osztály beutalásai	Életvédelmi osztály beutalásai	Toloncház beutalásai	Egyesületek és a MELE iroda beutaltjai	Szülőktől beutalva	A MELE kórházi missziójától	Önként jelentkezett
1912	95			4	3	3	
1913	96			6	4		
1914	74		1	4	1	1	5
1915	29			5	3	1	2
1916	19			2	3	3	3
1917	13			6	5	3	
1918	8		2	7	2	6	5
1919	6			4		2	2
1920	8			22	1	5	4
1921	15		4	10		2	
1922	2		118	4		3	1
1923	12		210	13		1	8
1924	5		173	6			9
1925	10		152	8			15
1926	20		174	11			7
1927	6		91	9			9
1928	9	78	79	8			14
1929	8	145		10			12
1930	19	163	2	3			4
1931	17	192					1
1932	2	235		4			10
1933		258		2		1	1
1934	3	180		22		11	8
	476	1251	1006	170	22	42	120

A TRADICIONÁLIS CSALÁD KONSTRUKCIÓJA A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.101

ABSZTRAKT

Írásom kulcskifejezései az *ideológia* és a *tradicionalis/tradicionalitás*. Előbbi alatt olyan tudásrendszereket értek, amelyekben normatív és leíró elemek csak analitikusan szétválasztható kombinációt alkotnak, az előbbi egyértelmű dominanciájával. Az utóbbi egy, az absztrakciós szint és „használói kör” alapján nagyon tagolt fogalompár: skálája a politikai filozófia nevére is méltó, kidolgozott eszmerendszerektől a szólásokban, szentenciákban megtestesülő, alacsony elvonatkoztatású szinten mozgó hétköznapi ideológiákig terjed. A különböző szintű, de hasonló(nak vélt) területekre irányuló ideológiák kölcsönhatásának irányát és jellegét egy-egy konkrét téma kapcsán érdemes szemügyre venni, s jelen írásban erre teszek kísérletet, a *családi ideológiák* témájának segítségével.

Pontosabban: a „*tradicionalis család*” ideológiájának megkonstruálásának leírására törekszem, három jelentős, nagy hatást kifejtett, a 20. század középső harmadában született társadalomtudományos munka elemzése alapján. A továbbiakban először a *tradicionalis* és *tradicionalista* fogalmak tisztázására törekszem, illetve annak kimutatására, hogy miért és mennyiben legitim e témával kapcsolatban a *konstrukció* kifejezésének használata; majd Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, végül – a legnagyobb terjedelemben – Fél Edit és Hofer Tamás családról született leírásait elemzem.

Kulcsszavak: ideológia, család, tradicionalizmus, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Fél Edit, Hofer Tamás, Átány

ABSTRACT

By *ideology* I mean a system of knowledge which contains a combination of normative as well as descriptive elements with the dominance of the former one. I treat a phenomenon as *traditional* if it has stemmed from premodernity. *Traditionalism* is an ideology which treats traditional elements in the present life relevant in a descriptive sense, and/or positive in normative sense.

I investigate the interactions of the traditionalist ideologies in different levels of abstraction with the help of a particular case, namely, the construction of the 'traditional family' in the Hungarian social sciences in the central one-third of the 20th century.

Keywords: ideology; family; traditionalism; Erdei, Ferenc; Szabó, Zoltán; Fél, Edit; Hofer, Tamás; Átány

A TRADICIONALIZMUS FOGALMA

A *tradíció* a magyarban „*hagyomány*”, a *tradicionális* „*tradíció alapuló; hagyományos, hagyományszerű*” (MTA 1980: 802.); a *hagyomány* pedig „*régebbi korokból, néha írott feljegyzésekben v. íratlanul, többnyire nemzedékről nemzedékre szálló és vmely közösségben továbbra is érvényesülő szokás, erkölcs, ízlés, felfogás*”, illetve „*olyan szellemi alkotások összessége, amelyeket vmely közösség a maga termékeiként ismer, őriz s ad tovább a későbbi nemzedékeknek*” (MTA 1960: 28). A kifejezéseket általában hasonló értelemben használják a szellem- és társadalomtudományokban is; a kivételek egyike Mannheim Károly, aki *A konzervativizmusban* (1994) megkülönböztette a *tradicionálizmust* – amely egy minden újtól, változástól idegenkedő *attitűd* – a *konzervativizmus ideológiájától*.¹ A 19. század elején német földön mindazok, akik a modernizáció, kapitalizáció és racionalizálódás összefonódó folyamatai veszteségeinek érezhették magukat, s nem ragadta meg őket a jövőorientált szocialista ideológia sem, gyakran a konzervativizmus segítségével fogalmazták meg társadalomkritikai érzéseiket. Mannheimi megfogalmazásban: „*az újkori fejlődést a világ folyamatos racionalizálódása jellemzi*”, ami „*az élő viszonyok és az azoknak megfelelő gondolkodási formák*” kiszorítására, elsöprésére törekedett, míg a konzervativizmus „*felkarolta*”, „*megmenteni és új méltósággal felruházni*” igyekezett „*az irracionális életegyüttesek*”, tradíciók, hagyományok „*ügyét*” (Mannheim 1994: 38–44).

Paradoxon, s általában minden konzervatív politika paradoxona, hogy a konzervatívok egyszersmind *racionalizálták is* ezeket az „*irracionális életelemekeket*”, hiszen megragadásukra és kommunikálásukra alkalmas szókinccset hoztak létre, így bevégezve az általuk kritizált folyamatok művét. A „*reflektálatlan elfogadással követett*” tradíciók előnyben részesítése a tudatos és tudatosított cselekvési tervekkel, a reflektált értékekkel és racionális érvelésekkel szemben egyszersmind elkerülhetetlenül reflektálttá tette e tradíciók követését.

Provokatíván fogalmazva: a konzervativizmus *modernizációs ideológia*, méghozzá fiatalabb ideológia, mint a szocializmus vagy az egalitáriánus demokratizmus. Tanulmányom szempontjából azonban érdekesebb, hogy Mannheim *konzervativizmusa* mélyebb értelmet ad a fél évszázaddal később feltalált *invented tradition* fogalmának (Hobsbawm–Ranger 1983): nem egyszerűen arról van szó, hogy egyik vagy másik konkrét, „*ősinek*” feltüntetett hagyomány valójában újkori kreáció, hanem hogy *minden* intézmény, szokás, anyagi vagy szellemi kulturális termék, stb. *ha mint hagyomány jelenik meg, akkor* már óhatatlanul magán viseli a konstrukció jegyeit. *A tradicionálizmus konstruktivizmus is, időnként talán nem kevésbé, mint az utopizmus* – mindezt azonban nem tartom sem dehonesztáló, sem kritikai, sem pedig apologetikus megjegyzésnek.

A továbbiakban a mannheimi megkülönböztetés lényegi elemeit veszem át, a konkrét megnevezéseket már nem. A *konzervativizmus* ugyanis oly mértékben azonosult a szűkebb politikai értelemben vett ideológiával, hogy a továbbiakban inkább *tradicionálizmusnak* nevezek minden olyan, *fenn meghatározott értelemben vett ideológiát, amely leíró szempontból a jelenben is relevánsnak, normatív szempontból pedig a jelenben és a (vágott) jövőben is pozitívnak vagy inkább pozitívnak tartja a hagyományosnak tekintett normákat, életmód-elemeket, technikákat, tárgykultúrát.*

Képlékeny a határvonal a „*(valóban) tradicionális*” és a „*tradicionálizmus által tradicionálisként értel-*

¹ Mannheim klasszikus német filozófia formálta nyelvén: előbbi egy „*formális-pszichológiai tulajdonság*”, utóbbi egy „*objektív-szellemi struktúra összefüggés*” (1994: 52–53).

mezzt” jelenségek között, de változatlanul úgy vélem, hogy analitikusan érdemes megkülönböztetést tenni.² Így (valóban) tradicionálisnak nevezek minden olyan jelenséget, amely viszonylag tartósan, lényegi vonásait tekintve változatlanul létezett a premodernitásban, és amely a modernizációs folyamat megkezdődése után is létezőnek tekinthető.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy adott „modern” megfigyelő/elemező (vagy korának ideáltipikus értelmezője) szempontjából fenti meghatározás minden eleme pontok mindegyike többé-kevésbé tág határok között értelmezhető – vitatható, hogy adott területen mikor kezdődik a modernizáció, hogy mit jelent a „tartós”, a „lényegi vonás”, a „változatlan”, egyáltalán, hogy mit jelent az „ugyanaz a jelenség”. Éppen ezért *nem* állítom, még a sugallatok szintjén sem, hogy a tradicionalisták (*per definitionem* vagy tipikusan vagy legtöbbször) hamisítanak; azt viszont állítom, hogy éppen ezért még a valóban régről létező, valóban hagyományos jelenségek tradicionálisaként való megjelenítése is kreatív értelmezést, a tradicionalista ideológia alkalmazását, konstruktívizmust igényel.

Tisztában vagyok azzal is, hogy az utolsó két bekezdés gondolatai további elméleti alátámasztást igényelnek – ennek kidolgozása azonban ebben az írásban csak a dolgozat legfontosabb részeinek rovására lenne lehetséges. A tradicionális/tradicionalista/történelmi magyarázat kérdéskör elméleti kifejtésére más írásaimban fogok sort keríteni; itt a továbbiakban a magyar társadalomtudományos tradíció néhány alapműve segítségével próbálom feltárni az ilyen tradíció-konstruáló folyamatokat.

A CSALÁD-/GENDER-IDEOLÓGIÁK

A továbbiakban először a családszerkezettel, a családon belüli együttműködéssel és a család intézményének makrotársadalmi szerepével, a tipikus és a normatív megítélt gender szerepekkel és viselkedéssel kapcsolatos ideológiákról (röviden *család-/gender-ideológiák* vagy *Cs/G-ideológiák*) lesz szó. Egy korábbi publikációm (Dupcsik 2012) idevágó részleteit vázlatosan felidézve: a valóban tradicionális család-/gender-ideológiák a nőkben intellektuálisan és morálisan alacsonyabb rendű lényeket láttak, akik autonóm individuumként makroszinten nem integrálhatók (Coole 1993, Shakar 2004), csak mikroszinten, a család intézménye segítségével, minden egyes nőt valamely férfi családfő gyámsága alá helyezve. Az ideáltipikus tradicionális családban *elvileg* nem volt lehetőség a nők esetleges családi üzemén kívüli, tehát fizetett munkájára, így nem volt szükség az alapfokúnál magasabb képzésükre, illetve, „természetesen” nem lehetettek önálló jogi- vagy politikai szubjektumok sem (a gyakorlatban természetesen ezek az elvek számtalan esetben sérültek, pl. a fizetett női munka a középkorban és a koraujkorban is létező jelenség volt, a magas halandóság miatt sok nő vált *de facto* családfővé, stb.).

A középkorban és a koraujkorban a házasság intézménye – egyrészt mint a morálisan kockázatos szexualitás karanténjaként, másrészt a legitim utódlás biztosítása közegeként (Duby 1987) – egyfajta kompromisszumnak számított a hétköznapi élet igényei, és az ekkor főleg egyházi keretekben megfogalmazott ideológia között. A mindennapi élet számára kiemelten fontos volt a család gazdasági, illetve presztízsemelő vagy-biztosító szerepe is, ez azonban nem kapott jelentőséget a Cs/G-diskurzus-ideológiákban.

A férj-feleség, illetve a szülő-gyerek viszonyban az ideologikus kulcsfogalmak a hatalom, a tekintély és az

² E ponton köszönöm meg anoním lektoraim értékes, többek között a fogalmaim tisztázására felhívó megjegyzéseit.

engedelmesség voltak. Ariès (1987) híres tézise szerint a 17–18. században született meg a gyermekek iránti szülői kötődés normája, legalábbis a nyugat-európai középrétegekben; mások ezt tagadják (Pollock 1983), de már maga a vita is mutatja, ha létezett is érzelmi kötődés a gyerekekhez korábban is, ennek ekkor még nem volt ideológiai relevanciája. Hasonlóképp, a 18–19. századra tehető annak az eszmének a megszületése és elterjedésének kezdete, mely szerint a normatív jó családban a házastársakat speciális érzelmi kötelék, intimitás köti össze. A házasság „kötelező” intézménynek számított, az egyedülálló lét volt az, amely magyarázatra és legitimációra szorult (Kaufmann 2008: 3–7).

Jelen keretek között nem tárgyalhatjuk a tradicionális család-/gender-ideológia válságba kerülésének és felbomlásának teljes folyamatát (Therborn 2004). Az egyik „utódideológia”, a *tradicionalista familizmus* sajátosságairól már több alkalommal írtunk (Dupcsik–Tóth 2008, 2014; Dupcsik 2012); röviden összefoglalva:

- az ideológia a formális gender egyenjogúság elismerése mellett is a férfiak aktívabb, dominánsabb, a családból kifelé orientálódó – és a nők ezzel ellentétes – szerepe mellett érvel;
- a családon belüli hatalmi viszonyok és a család gazdasági jelentőségének negligálása; az érdek vagy külső kényszer hatására létrejött család az ideáltípustól való eltérésként értelmezhető;
- a család intézményének intim érzelmi kapcsolatokra alapozása;
- szinkrón és diakrón stabilitás, azaz a monogámia és az élethosszan tartó házasság eszménye;
- a (házasságon alapuló) családi lét mint olyan – értékhordozó, míg az egyedül élés illetve a nem normatív összetételű vagy szerkezetű családban való élet, az értékrend sérülésére, *anómiára utal* (vagy legalábbis nagy valószínűséggel *anómiához vezet*).

Mint minden paradigma (Kuhn 1984), a familizmus Cs/G-ideológiája is visszavetíti a múltra saját normatív családképének egyes elemeit – a formális gender egyenjogúság elvének kivételével –, ezáltal konstruálva meg az ún. *tradicionalis családot* (TCs-ideológia). Sematikusan úgy jeleníthetjük meg ezt a tradicionalista tradicionális családot, mint

- amelyet a férfi családfő dominanciája jellemez, ez azonban elsősorban a tekintéllyel és a hagyományos normákkal magyarázható, nem pedig a férfi hatalmi pozícióival;
- ugyanakkor a családon belüli aszimmetrikus hatalmi viszonyok a TCs-ideológia szerint összeegyeztethetők az intimitás viszonyaival, a szeretet diskurzusával;
- monogámia; a válás egészen kivételes volta;
- nagycsalád, azaz több generáció együttélése; és
- a „*sok gyerek*” normája és gyakorlata.

A familizmus szerint az így felfogott tradicionális család egyrészt valóban „ősi”, tehát alapvető keretei több évszázados múltra vezethetők vissza; másrészt e családtípus „*természetes közege*” egy tradicionális paraszti világ, amelyre szigorú státushierarchia, munkaétosz, összetartó, önellátásra törekvő, zárt faluközösség jellemző.

A továbbiakban három – a magyar társadalomtudományos gondolkodásban meghatározó jelentőségű – mű alapján próbálom rekonstruálni e konstrukció folyamatát.

A NÉPI ÍRÓK – ERDEI ÉS SZABÓ

Mindhárom mű – Erdei Ferenc korai tanulmánya, *A makói parasztság társadalomrajza* (1980a), Szabó Zoltán szociográfiája, *A tardi helyzet* (1937), illetve Fél Edit és Hofer Tamás Átány-trilógiája (1974, 1994, 2010) – szerzőinek abból a meggyőződéséből született, hogy bár az ő korukban már csak a maradványai láthatók, de ők ahhoz a (feltehetően utolsó) generációhoz tartoznak, akik még rekonstruálhatják, leírhatják, elemezhetik a „hajdanvolt tradicionális világot”.

Erdei és Szabó, a népi írók két reprezentánsa a maga művét az 1930-as években készítette. „A család mindenekelőtt gazdasági egység, munkaszervezet” – szögezi le Erdei (1980a: 34). „...[A] család... a gazdasági érintkezések leghatékonyabb látható egysége... [másrészt a] családhoz tartozás a társadalmi helyzet megjelölését jelentette. (...) Csak harmadsorban szolgálta a család az utódok felnevelését. A harmadrendűség társadalmi harmadrendűséget jelent, azt, hogy a gyerekek a család egységében alárendelt szerepet játszanak, az ő érdekük egyedül a családi vagyon megőrzésében érvényesül” (Erdei 1980a: 33–34).

Erdei nem hagy kétséget afelől, hogy a tipikus makói parasztcsaládokra az intim érzelmi kötődés nem volt jellemző.³ Már csak azért sem, mert – akárcsak a koraújkorig Európa egészében, valamennyi társadalmi rétegben – fizikailag is hiányzott az intim magántér: „Akárhány tagja is volt a családnak, az mind egy szobában lakott, gyermekek hárman, négyen egy ágyon, vackon, zsellérek, gazdák közt egyaránt” (Erdei 1980a: 54–55).

Erdei csak röviden foglalkozik a családdal, e téren levont konklúziója azonban a tanulmány egészének tézisének ismétli és konkretizálja: a tradicionális keretek bomladoznak, miközben nem állt a helyére új keret. Ennek ellenére: „A család mind a multbeli, mind a jelenbeli paraszttársadalom kötelező egysége. Akármilyen nemű és korú egyénnek is lehetetlen a családon kívül élnie, de ezenfelül tiltott is. A társadalom elítélte és elítéli azt az egyént, aki elhagyja a családját, még inkább, ha másikba sem kerül bele. A korai megházasodás, a ritka elválás a legszembeötlőbb megnyilatkozása e fölfogásnak” (Erdei 1980a: 34).

Szabó Zoltán felfogásában a valóban tradicionális tardi parasztcsalád – totális intézmény. „A tardi ember egész életében a családnak dolgozik, még egy-két átmeneti esztendő sincs az életében, amikor egyedül a maga gazdája lenne. Amíg megnősül, a szülei számára hozza a keresetet, amiből a falun kívül a maga passziójára alig költ; mikor megnősült: a maga családjának. A tardi ember életének minden napján családtag. A tizenhárom esztendő fiút már felelősség terheli a család jólétéért, mert a kereset, amelyet a nagybirtokról hoz, már egyik alapja az életnek” (Szabó 1986 [1936]: 167)

Ráadásul a család nem csak a legszorosabb, de gyakorlatilag az egyetlen közösség a faluban. A banfieldi amorális familizmusra (Banfield 1958) emlékeztet a helyzet: mivel az emberek sem a hatóságokban, sem egymásban nem bíznak, kizárósan alapon maradnak a családtagok. Tekintettel arra, hogy mind a jobb-, mind a baloldali ideológiák milyen hangsúlyt fektetnek a „hagyományos közösségek” toposzára, érdemes hosszab-

³ S nem a saját élményeit formálta ideológiává: Erdei felnőttként is nagyon jó kapcsolatot tartott a szüleivel (Huszár 2012).

ban is idézni: „A család a tardi társadalom, természet szerint legszorosabb, de majd egyetlen közössége is. A szomszédság és rokonság szerepe a családé mellett nem túlságosan jelentős, illetve a rokonság valamennyire a tágabb családot jelenti; nehéz időkben támogatást és leginkább protekciót is, ha valamilyen munka akad. A tágabb közösség a falu: nem a tágabb család. A falunak alig találkozhatunk olyan közös megnyilvánulásával, amely több, mint bizonyos »tardi öntudat«, enyhe lokálpatriotizmus, közös gyűlölet a helyi közigazgatás ellen, az adó ellen. Családon túli szövetkezések munkára, keresetre, egyébire nagyon ritkák, a piacra kiki maga viszi be a hosszú úton néhány tyúkját, vagy a pár tojást, amit a tyúk adott. Az egyes családok külön-külön, sok tekintetben egymástól távol küzdenek az étellel, kenyérrel, a bajt, ami a családot éri, a tágabb közösség csak észreveszi, de segíteni alig próbál rajta. A családok magukban küzdenek, egymástól kissé bizalmatlan távolságban, mint házaik, amelyek nem támasztják egymásnak falait” (Szabó 1986 [1936]: 167–168). A gondolatmenet Erdei minősítésére rímel, mely szerint a parasztság a legindividualistább osztály” (Erdei 1980a: 26).

Egy Erdei-hivatkozás után szögezi le Szabó is: „aki családot alapít: termelőközösséget alapít, melynek életképesnek kell lennie; el kell tudnia látni a szükséges munkákat. Az asszonynak szerepe van a termelésben és ez a szerepe majdnem fontosabb annál, amit mint nő tölt be. (...) Kis torzítással mondhatjuk, hogy a házastársak életének inkább központja a föld és a földművelés, mint az ágy és az asztal” (Szabó 1986 [1936]: 169). A szexuális hűtlenséget is súlyosabban ítélik meg, ha a házasságtörő anyagi javakat adott a szeretőjének, és a prostitúciót is inkább a (családi) pénz kiadása miatt ítélik el, nem erkölcsi alapon (Szabó 1986 [1936]: 171).

A házasság előtti nemi élet – a korabeli budapesti értelmiségi szemszögéből – viszonylag elterjedt, Szabó „gyakori kivételnek”, nem szabálynak minősíti a házasságig megőrzött szüzesség gyakorlatát (Szabó 1986 [1936]: 179–181). Normaszegésnek számított volna viszont az ilyen kapcsolatok házassággá alakításának szándéka, mivel éppen az érdekviszonyok nyílt preferálása számított a tradicionális normának: „A fontos a »megélhetőség«, nem a szerelem – mondják a parasztleányek... A házasság gazdasági szempontjait a tardiak alig takargatják... A leányek egytől-egyig realisták, ha házasságkötésről beszélnek, munkatársat választanak maguknak, szeretőjük úgymint volt, rendszeren több is a házasság előtt” (Szabó 1986 [1936]: 170).

Miközben általában Szabó is bomlófélben lévőnek látja a tardi mikrotársadalmat (is), a családi élet és ideológiák tekintetében explicit leszögezi: nem a (torz) modernitás hatásáról, hanem egyértelműen a régi világ értékrendjéről írt (Szabó 1986 [1936]: 171). Ezzel a valódi, nem stilizált tradicionális társadalommal már az korabeli – familista értékrendet valló – középosztálybeliek sem tudtak mit kezdeni: „A falubeli értelmiség egyik fiatal tagja csodálkozott, hogy noha csaknem kizárólag »érdekházasságokat« kötnek, mégis nagyon ritka a válás, vagy akár az, hogy egy ilyen házasság feltűnően boldogtalan. Aligha hitte volna el, hogy a házasságok éppen azért sikerülnek, mert ilyen szempontok szerint kötik őket” (Szabó 1986 [1936]: 170).

Erdei Ferenc már a *Makói paraszttársadalom* írásakor ideológiai értelemben balra tartott, hogy az évtized második felére eljusson a marxizmusig, míg Szabó Zoltán jobboldali szellemi közegeből (Huszár 1986) érkezett – megközelítésük, érvelésük, kritikai hozzáállásuk mégis rokon egymással. A népi írók mozgalmának tagjaiként mindketten úgy érezték: Magyarországon a hagyományos világ felbomlása már nemzedékek óta tartó folyamat, a modernizáció már régóta zajló, mégis frusztráló mértékben megkészt, illetve torz formákat öltő folyamat;

tehát a két világháború közötti korszakban a régi integrációs formák már nem, az újak még nem működtek. Miközben egyrészt úgy vélték, hogy túl jól ismerik a modernizáció negatívumait ahhoz, hogy maradéktalan lelkesedéssel javasolják e folyamat további kibontakozását, másrészt azt is látták, hogy nincs visszaút: a korukig élő tradicionalitás vagy társadalmilag irreleváns külsőséggé, vagy funkcióját veszítve éppen hogy a paraszti élet feszültségeit növelő tényezővé, vagy nagyvárosi igényekre gyártott *árucikké* vált (Szabó 1986 [1936]: 56, 129, 156–157; Szabó é. n.).

Az első generációs értelmiségi Erdei végül a marxizmusban talált kiutat, s ez vezette őt arra, hogy 1944 és 1956 között a hagyományos paraszti világot erőszakkal felszámolni kívánó hatalom eszköze legyen. A többgenerációs mobilitás „termékeként” budapesti születésű értelmiségi Szabó Zoltán kevésbé bizonyult hajlamosnak a radikalizálódásra. Munkája ideologikus tartalmát reflektáltan vállalja, nyíltan „küldetésnek” tekinti, hogy kutatásával a korabeli magyar középosztálybeli közvéleményre hasson (Szabó 1986 [1936]: 12–14). Az adatközlőit és az őt elválasztó társadalmi és kulturális szakadékot, bár nyomasztónak találja,⁴ nem próbálja elfordulással vagy egy stilizált „közös identitás” felvállalásával elfedni.

AZ ÁTÁNY-TRILÓGIA

Fél Edit és Hofer Tamás professzionális néprajz-kutatók voltak, akik az átányi vizsgálatot elkezdése előtt már száznál több magyar faluban kutattak (Fél–Hofer 2010: 25). A vizsgálat kezdetekor – 1951-ben – már mind a kutatók, mind az általuk vizsgált népesség tisztában volt azzal, hogy a *tradicionális világ* túlélő elemeinek erőszakos felszámolása is megkezdődött, tehát e múlt tanulmányozása szempontjából elérkezett „*az utolsó perc*”.⁵ A kutatás másfél évtizedet vett igénybe, majd – szokatlan módon, máig sem igazán tisztázott okokból (Kósa 1998: 311) – a magyar hatóságok engedélyével nyugati kiadóknál, angolul és németül jelent meg először; a három kötet egyike csak 1997-ben, a legfontosabbnak tekinthető „*Mi, korrekt parasztok...*” (továbbiakban: *Korrekt*) 2010-ben jelent meg először magyarul (a harmadik kötet – Fél–Hofer 1974 – pedig e sorok írásáig sem).

A Fél és Hofer trilógiájából rekonstruálható *alaphipotézis* a következő:

1.) a rendi korszakban évszázadokon át létezett egy organikusan kialakult, önfenntartó, jól integrált *tradicionális (paraszti) világ*; vagy legalábbis olyan paraszti világok léteztek, amelyek tényleges viszonyai, az eltérések regisztrálásával, de jól leírhatók lennének ezen *ideáltipikus tradicionális világ* képének segítségével. Ez a tradicionális világ a modernizáció folyamatában legnagyobb részben felbomlott vagy megváltozott, de Fél és Hofer 1951-ben még tanulmányozhatónak vélte, további két *segédhipotézis* segítségével: a detradicionalizálódás folyamata régióként, településekként és társadalmi rétegekként különböző sebességgel haladt, márpedig

2.) a szerzők szerint Átányban, különböző okok találkozása miatt (erre még visszatérek) a

4 „Nehezen akarnak leülni, megszokták, hogy nadrágos embertől parancsot kapnak, amit állva kell fogadni, tisztességtudóan, levett kalappal, azzal a minden megnyilvánulásában várakozó és áhítatos jobbjágy magatartással, amit annyira megtanítottak nekik a századok” (Szabó 1986 [1936]: 37; lásd még 46)

5 „Amikor kemenesalji gyűjtésem fényképeit elvesztették a Néprajzi Múzeumban – idézte fel Voigt Vilmos az Arányok és mértékek vitáján a BUKSZ-ban –, és fél év múlva (!) vissza kellett mennem ezeket újrakészíteni – épületek tűntek el: mivel közben megint »behozták a kolhozot«.» Fél és Hofer átányi kutatása később vagy nem lett volna megismételhető, vagy teljesen más tényeket adott volna” (Voigt 1998).

detradicionalizálódás folyamata jobban lelassult, mint a legtöbb magyar faluban.

3.) Ráadásul Fél és Hofer szerint a modernizáció erodáló hatása a kutatásuk fókuszába helyezett kisbirtokos réteg, a „korrekt parasztok” – tehát Átány meghatározó jelentőségű, mintaadónak tekinthető rétege – esetében érvényesült a legkevésbé.

Fél és Hofer ezen sémája következtében leírásuk szinte falszifikálhatatlan lett: Átány leírásakor bármi, ami „rég” (vagy *a falubeli adatközlők szerint régi*) volt, szinte automatikusan, különösebb érvelési kényszer nélkül beépült a „*tradicionális paraszti világ*” képébe, míg bármi, ami *nem* illett e tradicionális világ képébe, „*beszivárgó*” modernizációs fejleménynek minősülhetett; mivel bevallottan *nem tipikus, hanem tradicionális falut kerestek*, Átány a többi faluhoz képest való „*másságának*” bármilyen kimutatása nem cáfolja a megközelítés adekvát módját – ugyanakkor bármilyen párhuzam más falvakban leírt társadalmi jellegzetességhez erősíti azt.

Bár a továbbiakban amellett fogok érvelni, hogy *Fél és Hofer konstruálja a „tradicionális paraszti világ” képét*, ezt nem „leleplező”, nem kritikai éllel teszem. Fél és Hofer konstruktivista attitűdje éppúgy magyarázható az *akkori* társadalmi kontextusra való kreatív reagálásként (erre még visszatérek), mint ahogy Erdei és Szabó viszonyulása is az a kései Horthy-kor társadalmára. Az érzékeny leírásokban és megfigyelésekben páratlanul gazdag Átány-trilógia mindenképp a 20. századi magyar társadalomtudományos irodalom klasszikusa marad – noha éppen központi hipotézise szorul árnyalásra.

A fent említett konstrukció – a legtöbb, Fél és Hofer által leírt társadalomszerkezeti elem, szokás, tipikus viselkedés, mentalitás, attitűd stb. esetében – alapvető folyamata a következő:

1.) *ha ráfókuszálnak*, akkor maguk a szerzők állapítják meg, hogy azt nagyon gyakran már a 19. század utolsó harmada előtt is jelentős – nem csak felületi, hanem szerkezeti – változások jellemezték; illetve hogy

2.) legtöbbször az 1880-as és 1910-es évek közötti időszakban, tehát Fél és Hofer legidősebb adatközlői születési éve körül alakult ki vagy változott meg a korábbiakhoz képest lényeges mértékben – sarkítva: ezek nem annyira tradicionális jelenségek, hanem *korai modernizációs termékek*. Mégis,

3.) amint a fókusz tovafordul más témák felé, tehát a szöveg további részében már hallgatólagosan (vagy olykor explicite, akár más szöveghelyekkel inkonzisztens módon is) mint az évszázadokra visszanyúló átányi tradicionális világ részei bukannak fel.

Birtokviszonyok és gazdálkodás

Eredetileg azt terveztem, hogy több téma – a helyi oktatási rendszertől az viseleteken és a gazdasági kapcsolatokon át a katonáskodással kapcsolatos szokásokig – részletesebb, függelékekbe illesztett vizsgálatán keresztül mutatom ki az Átány-trilógia konstrukciójának fent vázlatolt működését. Ez a megoldás azonban mind terjedelmileg, mind tartalmilag szétfeszítette volna a tanulmány kereteit, ezért csak az átányi földbirtok-viszonyok és az ezzel szoros kapcsolatban álló demográfiai viszonyok rövid története terén teszem meg ezt a kitérőt.

„*A jobbágyság törvénybe iktatott eltörlése csak lassanként hozott változást az életnek abba a hagyományos rendjébe, ami a jobbágyság hosszú időszaka alatt megszilárdult. Voltaképpen ezekről a változásokról szólnak a tanulmány következő fejezetei, melyek a gazdálkodás, családszervezet, rétegződés, községi önkor-*

mányzat stb. vonatkozásában...” (Fél–Hofer 2010: 48). Erdei híres „megfagyott hordó”- hasonlata (Erdi 1980b: 142–143) köszön vissza: a rendiség által félezer éven át rögzített társadalmi viszonyok a jogi keretek megváltozása után egy évszázaddal sem változtak meg lényegi vonásaikban.

Tízegynéhány oldallal később azonban, „a birtoklás rendjéről” szóló alfejezetben olyan, kétszáz évre elnyúló változássorozat tárul elénk, amelyben a jobbágyfelszabadítás szimbolikus pillanata szinte elveszik. „Az utolsó kétszáz év alatt többször is újra felosztották az átányi határt. Változott a földből való részesedés rendszere, jogi alapja is” (Fél–Hofer 2010: 64). A 18. század derekáig az átányi határ osztatlan egységet alkotott a földesurak tulajdonában, a falu közös használatában, amelyet az elöljáróság osztott ki az egyes jobbágyságok között (akiket a *Korrekt* konzekvensen *gazdának* nevez, e korban is). A felosztás mértékének alapja „az egyes gazdák változó igaereje és igénye... [tehát] gyakorlatilag természetes határa volt az igények kielégítésének” (Fél–Hofer 2010: 64), majd egy mondat következik arról, hogy az újraelosztás konfliktusokkal is járt – más községekben.

A *Korrekt* szerint az állandó telekrendszer, tehát amikor a földesúr tulajdonában lévő telek egy-egy jobbágy használatában volt, aki rendelkezési jogát nem idegeníthette el, de örökíthette, Átányon csak a 18. század derekán alakult ki. Tegyük hozzá, hogy éppen ez az a kor, amikor az állam fokozott ellenőrzést próbált gyakorolni az úrbéri viszonyok felett – ez arra emlékeztet, hogy bármennyire régi is egy adott intézményrendszer, „tradicionális” mivolta mégis sajátos fényt kap, ha arra gondolunk, hogy a törvényhozás és/vagy az állam országosan egységes elvek alapján ismételtén újraszabályozta.

Országosan az 1760-as évek úrbéri rendezése és 1848 (tehát a jobbágyság megszűnése) között egyrészt, bár folyamatosan *nőtt a telki állomány mérete* (Fónagy 2003: 45.), a teljes jobbágyság *száma* nem csökkent, *arányuk* azonban az úrbéres népesség mintegy kétharmadáról kevesebb mint 40%-ra esett vissza (Katus 2007: 576). Úgy is mondhatnánk, hogy az összlétszámában gyarapodó parasztságon belül *megettelt a teljes jobbágyság „ökológiai fülkéje”* – s nyilvánvalóan feszültséget okozott, hogy a parasztság jelentős része, majd többsége kiszorult belőle. Kitekintve a jobbágyfelszabadítástól az Átány-vizsgálatig terjedő bő évszázadra: ez a szocio-demográfiai feszültség csak fokozódott, mivel az ország népessége *nőtt*, miközben a paraszti népesség *aránya* a 19. század végétől a 20. század közepéig szinte stagnált. Bár a magyar társadalmi gondolkodás valamennyi *mai* hagyományában kisebb szentségtörésnek számít, mégis le kell szögezni: a földkérdést *nem* elsősorban az 1945-ben végül bekövetkezett földosztás oldotta meg,⁶ mint inkább a paraszti népesség számának és arányának gyors csökkenése az 1950-es évektől.⁷

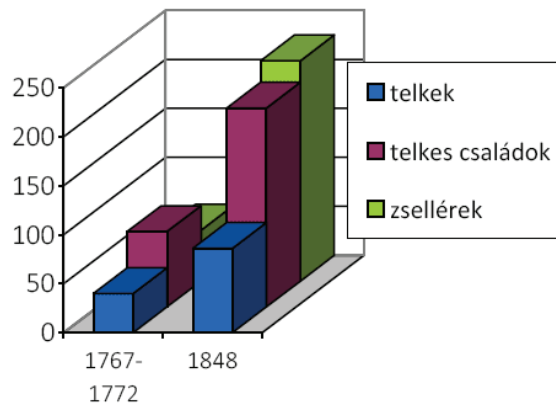
Visszatérve Átányra: az állandó telekrendszer kialakulása „*nem akadályozta meg új telkek létrejöttét. A jobbágytelkek száma 1767 és 1848 között megkétszereződött*” – írják a szerzők a *Korrekt* 64–65. oldalán. Korábban azonban maguk a szerzők vetették össze a telkek számának alakulását a népességnövekedés ütemével, s ebből kiderül (1. ábra), hogy a telekszám Átányon sem tartott lépést a népesség növekedésével: a fent említett időszámban a teljes családok száma 2,6-szorosára, a zselléréké⁸ 4,3-szorosára *nőtt*.

6 „A földreform után Átány lakosságának csaknem 90%-a földbirtokos lett, ezeknek a földbirtokosoknak... több mint 70%-a azonban továbbra is rá volt utalva földje megmunkálása mellett kiegészítő keresetre” (Fél–Hofer 2010: 69.). Így volt ez országosan is: a földosztás után, 1947-ben országosan a birtokoknak még mindig 68,1%-a kisebb volt 5 holdnál, 86,9%-a pedig 10 holdnál.

7 Más kérdés, hogy társadalomlélektani szempontból túlbecsülhetetlen a földosztás pozitív, illetve az 1950-es évek „modernizációjának” negatív hatása.

8 Az 1/8 telekkel kevesebb rendelkező vagy teljesen föld nélküli úrbéres népesség.

1. ábra. Földbirtok és demográfiai viszonyok Átányon, 1767–1848



Saját szerkesztés Fél–Hofer 2010: 47 alapján

A jobbágytelkek számának növekedése nem csak csökkentette, de növelte is a feszültségeket: az új telkek területét ugyanis nem szűzföldek feltörésével nyerték, hanem főleg a legelő rovására. Amikor az 1836-os törvények lehetővé tették, hogy a parasztok kérjék a földesúri és a paraszti legelő elkülönítését, a faluban „nagy izgalom” támadt, két jobbágyot le is tartóztattak „lázítás” miatt. A nyugtalanságot azonban nem sikerült elfojtani, csak jogi útra terelni: megkezdődött a még 1848-ban is tartó nagy legelőelkülönítési per.

Az 1848-as törvények alapján a korábbi telkes jobbágyok polgári tulajdonba kapták korábbi telkeiket, miközben a zsellérek, tehát már akkor a paraszti népesség nagy többsége nem kapott földeket. A birtokrendezés tényleges folyamata elhúzódott az 1860-as évekig: Átányon is csak 1864-ben érkezett el az ideje annak, hogy megkérdezzék a gazdákat: milyen rendszerben osszák ki a földjeiket? A túlnyomó többség maradt a jobbágykorszakból örökölt nyomásos rendszer és vetéskényszer mellett, míg 28 gazda szakított vele – utóbbiak egy tagban kapták meg a földjüket. A következő nemzedék életében azonban ismét gyarapodhatott azok száma, akik elégedetlenkedtek a rendszerrel, s amikor az új mezőgazdasági törvény (1894) lehetővé tette, megkísérelték felbontani azt. „A község közvéleménye éppúgy felbolydult, mint két emberöltővel korábban a legelőelkülönítés ügyében. Perre került a sor és a bíróság ítéletével 1901-ben gyakorlatilag megszűnt a vetéskényszer, a földművelés jobbágykorból örökölt háromnyomásos közös rendje” (Fél–Hofer 2010: 66). A háromnyomásos rendszer megszűnésével értelmetlenné vált, hogy egyes birtokok 50-60 tagban voltak szétdarabolódva, tagosítási folyamat kezdődött, amely egészen 1927-ig elhúzódott (Fél–Hofer 2010: 371). Ennek ellenére a trilógiában „az átányi birtokok” magától értetődő sajátosságaként tűnt fel a szétagoltság.

Időközben a parasztok megszerezték egyes földesúri földeket is; a filoxéria után eladogatták a szőlőparcellákat idegeneknek, ugyanakkor az 1910-es években az átányiak a hevesi határban szereztek szőlőket (Fél–Hofer 2010: 66); „1866-ban megjelent a törpebirtoknak egy új típusa is: a zselléreknek kimért apró parcellák, a masszák” (Fél–Hofer 2010: 67); a legelőméret szinte folyamatos csökkenése miatt többször is alapvetően átfarmálódott az állattartás jellege és jelentősége is.

„Átányon a 15-20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztcsaládot. 1935-ben az átányi birtokok mintegy 80%-a ennél kisebb volt ugyanakkor a mezőgazdasági keresők 47,8%-ának semmi földbirtoka nem volt” – közlik a szerzők a fent ismer-

tetett alfejezet legfontosabb adatsorát. Tegyük hozzá: a jobbágytelek (amelynek „mértékegysége” szintén az volt, hogy a közfelfogás szerint el tudott tartani egy parasztcsaládot) mérete Átányon 42 hold volt – tehát a 15-20 hold ehhez képest jelentős változás, amely a termelékenység növekedését is mutatja. Az 1945. évi földosztás előtt az átányi birtokosok tizedének,⁹ az átányi mezőgazdasági keresők 5,2%-ának volt 20 holdnál nagyobb földbirtoka. „A járással, tájjal, országgal való összevetés mégis egy-két százalékkal vagy ezrelékkel kedvezőbbnek tünteti fel Átány birtokmegoszlását...” (Fél–Hofer 2010: 67). Nem többel.

„Eltartani egy családot” – nem egyenlő az „önellátó családi birtok” fogalmával; Átány ideológiájában mégis kitüntetett szerepe van az *önellátás* fogalmának. E téma kapcsán ismerős sémával találkozhatunk: amikor Fél és Hofer a gazdasági viszonyokra fókuszál, akkor egy árutermelő, a „tőke” (maguk az átányiak nevezték így) kategóriájának kitüntetett szerepet tulajdonító (Fél–Hofer 1997: 393–413), már 20. század elején kiterjedt hitelfelvételi gyakorlatot folytató falu képe rajzolódik ki; a fókusz elfordultával azonban az „önellátó korrekt parasztok” illetve „önellátó falu” ideológiája jelenik meg. A „Szűkölködés és hitel” címet viselő fejezetben (Fél–Hofer 1997: 410–413) például a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy addigi példáik zöme a jól funkcionáló birtokról szólt, vannak azonban anyagi gondokkal küszködők is, akik rászorulnak a kölcsönökre – itt előbb az ún. gabonahiteleket, majd a rokoni kölcsönöket tárgyalják, végül rátérnek a banki hitelekre, „amelyektől mindenki félt”, s amelyek igénybe vételéről néhány anekdotikus példa szól. Például: „Boross János úgy tudja, hogy nagyapja 1866-68-ban, a tagosítás alkalmával az Eger és Vidéke Takarékból vett fel 400 koronát” (Fél–Hofer 1997: 413) A trilógia másik kötete egy hangsúlytalan megjegyzéséből azonban más kép rajzolódik ki: „1905-ben... a parasztbirtokok általában forgalmi értéküknek 37%-áig, illetve 39%-áig voltak kölcsönökkel megterhelve. Az ebben az időben készített paraszti háztartásfelvételek azt mutatják, hogy egyes családok jövedelmének 10-12%-a, sőt 20-24%-a is kamatra ment. Az új kölcsönök közel egynegyed részét régi kölcsönök rendezésére vették fel” (Fél–Hofer 2010: 362).

Vagy: a *Korrekt* oldalakon át sorolja, térképen ábrázolja „Átány gazdasági kapcsolatait” (Fél–Hofer 2010: 355–361); csak e szakasz első két oldalán 15 helyszínt neveznek meg, amellyel Átálynak gazdasági kapcsolatai voltak, beleértve a konkrét településeken kívül „a közeli katolikus falvakat”, „a Jászságot”, „a Szepességet”, „a Tisza menti majorokat”, az „északra fekvő (jelenleg Szlovákiához tartozó) hegyvidéket” (Fél–Hofer 2010: 355–356) (és nem beleértve a „kaszás tót” által bevont „sziléziai, ausztriai, magyarországi gyáratat”); csak ezen a két oldalon 54 terméket neveznek meg (néhányat többször is), amelyet az átányiak rendszeresen eladtak a falun kívül, vagy onnan szereztek be. Mégis, éppen e hosszú felsorolás *tanulságait* foglalják össze ekképpen a szerzők: „Túlnyomóan önellátó társadalom képe ez, melyben önellátásra törekedtek az egyes háztartások, gazdaságok, és önellátásra törekedett a község is...” (Fél–Hofer 2010: 361). Éppen az Átány-trilógia alapján jelenthetjük ki, hogy az *önellátás az átányiak ideológiája volt, nem gyakorlata*.

Összegezve: a szerzők felfogásában a rendiség évszázadai alatt megszilárdult társadalmi rendszer 1848-as „hivatalos” felszámolása után is nagyon lassan kezdett leépülni, s a folyamat még egy évszázaddal később sem zárult le. Ezzel szemben saját anyaguk is azt mutatja: az általuk szemügyre vett utolsó két évszázadban¹⁰

⁹ A földosztás után 16,4%-ának (Fél–Hofer 2010: 68).

¹⁰ Ahogy nyilvánvalóan korábban is. Miközben az átányiak és a kutatóik újra meg újra a falu középkorra visszanyúló folytonosságát emlegetik, ekkor egészen más volt a birtokstruktúra és – természetesen – a vallási miliő is; a falu a török időkben többször

a falu birtok- és gazdasági viszonyrendszere folyamatosan változott, ismételten átalakult. A kutatott rendszer számos eleme persze valóban régi lehetett, mások viszont a 19. század végének, vagy a 20. század első felének a termékei; de hogy ezen elemekből mi került be az átányiak és a Fél–Hofer szerzőpáros *tradicionális világába*, csak laza összefüggésben volt az adott jelenség tényleges „életkorával”.

Az átányi tradicionális család

Fél és Hofer által leírt tradicionális család *patriarchális*: a férfiakat magasabb rendűnek tekintették a nőkénél,¹¹ a férfi családtagok domináltak a nők felett, illetve az apa a háznál élő fiai felett, még akkor is, ha azok már házasok. „A fiúgyerekeknek jobban örülnek, mint a lánynak, B. J.-nak négy lánya lett, egy fia sem, »de ha az Isten úgy adta, úgy kell megelégedni« – szavakkal törődött bele. A fiú ugyanis továbbviszi a nevet... [valamint] ő lesz gondviselője szüleinek öreg napjaira. Azért is szükséges a fiú utód, »hogy amikor én azt az aggkort megérem, legyen gondviselőm, aki rám gondol«” (Fél–Hofer 2010: 136). Tanulságos, hogy a férfi felsőbbrendűség legitímálásakor az adatközlő az ő potenciális *gondviselőjeként* kezelte a fiúgyermeket – miközben más szöveghelyen az tűnik tradicionális normának, hogy a gazda haláláig kézben tartja a birtok irányítását, s így nem szorul a fia gondoskodására. „Általános elvként mondják Átányon: »ne vetközz le, míg le nem fekszel«. Annyit jelent, hogy a gazda haláláig tartsa meg magának a vagyont. A kívánatos, régies megoldás az volt, hogy a felnövekvő fiúk az apa házához hazahozták feleségüket, vele együtt gazdálkodtak.¹² De kiváltképp ott, ahol több testvér van, ez többször nem valósulhat meg” (Fél–Hofer 2010: 268).

A (minél korábbi) házasság megkerülhetetlen erejű társadalmi norma, a fiataloknak házastársat általában a szülők/rokonság választ (lásd később). A falubeli státushierarchiában az egyes egyének helyzetét meghatározó legfontosabb tényező a családja és az egyén abban betöltött pozíciója. Valószínűleg ez utóbbi magyarázza, hogy „a keresztelőtől kezdve a kisbabát vezeték- és keresztnévén szólítja a szülőknél kívül mindenki” (Fél–Hofer 2010: 138), illetve, hogy az átányi „*asszonyok lánykori nevüket nem hagyják el a házasságkötéskor, sőt megtartják holtig*” (Fél–Hofer 2010: 131). Tekintve, hogy utóbbi szokást a mai sztereotípiát a családi modernizációhoz, a női emancipációhoz köti, érdemes lenne tudni, milyen régre nyúlik vissza Átányon ez a névhasználati forma.

A válás (különélés) ritka, ha pedig több gyerek van, szinte sosem fordul elő. A családfőé a legitim erőszak joga a család valamennyi tagjával szemben, a gazda „*megüthet bárkit: feleségét, fiát, lányát, menyét, vejét, cselédjét*” (Fél–Hofer 2010: 128); az erőszak alkalmazása a családon belül feltehetően gyakoribb volt, mint ahogy

elnéptelenedett, a 18. században bizonyíthatóan ide is telepesek érkeztek... Könnyen meglehet, hogy a „folytonosság” csupán abban áll, hogy a telepesek ugyanazon a helyen építették fel a falut, ahol a régi Átány romjai álltak, s településüknek a régi nevet adták.

11 „»A nő kevesebb értékű, mint a férfi, nem is lehet összehasonlítani. Gyengébb. Nem tudja elvégezni a férfimunkát.« (...) A nemzésben is a férfi szerepe a jelentősebb: »ez természetes« – mondja az öreg Czákó István. Így a gyermeknevelésben is a férfi fontosabb. Noha az asszonyok bajolnak a gyerekekkel, mégis a férfi a fegyelmező erő, tekintélye és hatalma miatt” (Fél–Hofer 2010: 127).

12 Tévedés lenne azt hinni, hogy „a fiúk az apjuk birtokán dolgoznak” kitétel felelne meg a korábban említett „*gondviselőm lenne*” állításnak: többször visszatérő, az adatközlők által is reflektált gondolat, hogy a gyerekek munkája a szolgák munkájának gazdaságosabb helyettesítője. „Orbán Ferenc, 24 holdas gazda fia így emlékezik: »Én tizenkét éves korom után valóságos cseléd lettem a magunk portáján. De engem az apám nem adott volna két cselédért, mert nekem úgy parancsolt, ahogy akart, de a cselédnek csak azt, amit megfogadott«” (Fél–Hofer 2010: 141).

azt a szerzők igyekeznek feltüntetni.¹³ Igaz, olvashatunk ilyen szövegeket is: a gazdasszony „a gyerekeket meg-megüti, de sokszor csak fenyegeti, leggyakrabban azzal, hogy estére majd hazajön az apjuk, és mindent elmond neki. Közben azonban ő maga is tart a gazdától. Egybehangzó vélemény szerint az »asszonyi félelem« nagyobb még azoknál a házaknál, ahol külön van a kert, külön élnek a férfiak. »Az asszony mindig fél, hogy kikap, ha hazajön a gazda. Elég, ha a ház környéke nincsen felseperve, má kapott«” (Fél–Hofer 2010: 134).

A családtagok egymáshoz való viszonyának kommunikálásában rendszeresen egy olyan nyelv dominál, amelyet nehéz másként, mint *haszonelvűként* jellemezni.¹⁴ Példának okáért: „Az átányiak szemében nyilvánvaló, hogy a szolgálk hiányzó családtagokat helyettesítettek, így beszélnek: »ha családja nem volt a földjéhez, cselédet tartott hozzá, míg a fia az iskolát el nem hatta... Míg nem arra való vót a fia, hogy odaadta volna neki a lovat, mindig cselédet tartott... A cseléd kezébe volt adva a gyeplő éppen úgy, mint a saját fiának.« Ha a fiú-gyerek fölserdült, szükségtelessé vált a cseléd alkalmazása” (Fél–Hofer 1997: 169).

„»Énnekem minden vagyonnál többet ér az én családom« – mondja Bedécs Károly. »Ahun gyerek nincs, ott nincs élet. – A folytatásból azonban kiderül, hogy a szeretet csak a teljesen munkaképes(nek tekintett) gyerekekre vonatkozik: – »Én szerettem a családom, épkézláb vót mind, nem vót nyomorék bennük. Ez nagy boldogság, Isten-ember előtt méltóak voltak a tiszteletre-becsületre. Elég nagy baj az olyan családnál, ahol a gyerek hibázik, szívbeli fájdalom.« Győr Jánosnak például »nem vót örömi a gyerekeibe. Egy lánya rövidlátó,¹⁵ a másik sántaforma, a fia hitvány.« »Hiába adta az Isten a gyereket – mondogatta – nincs öröm benne«” (Fél–Hofer 2010: 135–136). A trilógia másik kötetében ugyanez a nevesített adatközlő a kemény kéz és a szigorúság szükségességét indokolja: „ha én erős nem voltam vóna köztök, mint férfi, mint apa, mi lett volna?”; ugyanő, egy harmadik idézett megnyilvánulásában „»rendőrhöz« hasonlította magát gyerekei között” (Fél–Hofer 1997: 189).

Időnként tehát hangsúlyozzák az átányiak az érzelmi kötelékek szerepét, a „szeretet-nyelvet” azonban mintha némi akcentussal beszélnek: „Amíg pólyás a gyermek, apja nemígen veszi kézbe, »nincs azon még mit szeretni«, amint azonban 6-8 hónapos korától karonülős lesz, ő is megdajkálja” (Fél–Hofer 2010: 139).

A család Átányban is „mindenekelőtt gazdasági egység, munkaszervezet”.¹⁶ „A családszervezetben és a munkaszervezetben betöltött pozíció, szerep nem választható szét...” (Fél–Hofer 1997: 188). A potenciális meny-

13 Az utolsó idézet így folytatódik: „Rendes házbán azonban erre nem kerül sor, arcának haragos kifejezése és az intő szó, a szóverés elegendő a rend fenntartására” (Fél–Hofer 2010: 128). Mint Max Weber írja: az erőszakmonopólium sosem azt jelenti, hogy a „monopolista” hatalma erőszakon alapulna, „csak” azt, hogy *ultima ratioként* mindig fennáll az erőszak lehetősége. Mint Átányon: „ha [a gyerekek] zajongtak, rendetlenkedtek, a gazda megköszörülte a torkát, és ez többnyire elég volt, hogy elhallgassanak. Ha nem, »igazságot tenni röpiült a küsszék«” (Fél–Hofer 2010: 106).

14 Csak egy példa a számos közül: „A gyermeket rendesen a nagyszülők nevelik, mégis az anyáéknak számítják, míg kicsiny. Öltöztetéséről hagyományosan szintén édesanyja vagy anyai nagyanyja gondoskodik, míg akkorára megnő, hogy munkája haszonra [kiemelés az eredetiben. DCs] legyen. Tulajdonképpen akkortól kezdve tart rá igényt az apa családja” (Fél–Hofer 2010: 137).

15 Bár szinte abszurd benyomást kelt az éles látás ezen felértékelése egy agrármilőben, nem tévedésről, vagy az adatközlő rigolyájáról van szó: másutt is azt olvashatjuk, hogy „már a legcsekélyebb látási hiba, például rövidlátás, házassági akadály az egyenrangúak között, mert a testi fogyatékos »teljesen értéktelenné teszi a lányt«” (Fél–Hofer 2010: 152).

16 Erre utal már a Korrekt szerkezete is: „A család” rész (Fél–Hofer 2010: 91–160.) „A ház és a kert” című fejezettel kezdődik (Fél–Hofer 2010: 93–108.), „A család” címet megismétlő fejezettel folytatódik, amely először egy nyári munkanap tevékenységét írja le (Fél–Hofer 2010: 109–115.), majd „Családformák és családi munkaszervezet” alfejezet következik (Fél–Hofer 2010: 115–126.); a rész utolsó két fejezete foglalkozik részletesen „A család tagjai”-val (Fél–Hofer 2010: 127–150) és „A házasság”-gal (Fél–Hofer 2010: 151–160.).

asszonyban elsősorban a leendő *gazdasszony* státusát betöltő munkaerőt keresik: például ha a legény „*anyja beteges volna, és kellene a házba női munkaerő, apja már korábban* [azaz a szokásos házassági kor előtt – DCs] *is figyelmezteti: »fiam, ha anyád nem javul, meg kell nősnülni«*” (Fél–Hofer 2010: 152).

A szerzők ismételten igyekeznek időtlenül réginek, tradicionálisnak feltüntetni olyan szokásokat, intézményeket, attitűdöket vagy véleményeket, amelyek változékonyságát és az általuk leírt változat viszonylag kései kialakulását – éppen ők mutatták ki másutt. Vegyük szemügyre e törekvést két példán keresztül: az egyik a párválasztás, a másik pedig a tradicionális család – nagycsalád azonosítás.

A párválasztás

Már maguk az adatközlők is „*óvilági*”, az Átány-vizsgálat jelenét 60-80 évvel megelőző kor szokásaként írják le a helyzetet, amikor a legénnyel az anyja a befejezett tényt közölte: „*nő, megházasodtál, fiam«*” – majd csak a fiú kérdésére („*oszt kit vettem el, édesanyám?»*”) árulja el az ara nevét is (Fél–Hofer 2010: 151). Mégis, Fél és Hofer a következő oldalon már a vizsgálatuk koráig meghosszabbítja a szokás hatályát: „*Döntő változást az újabb idők sem hoztak e téren, egészen az 1950-es évekig*” (Fél–Hofer 2010: 152). „*Szabadon a vagyontalanok választhatták átányi párjukat*” – pontosítanak a szerzők, de ezt még ebben a mondatban relativizálják: „*bár sokszor itt is közbeszóltak a szülők*” (Fél–Hofer 2010: 152).

A fenti gondolatmenet közvetlen folytatása a párválasztás szempontjaival foglalkozik: „*A 19. században, több tekintetben az első világháborúig, amíg a lányok csak kis arányban részesedtek az ingatlanvagyonban, a gazdalegény elvehetett szegény lányt is. A személyes tulajdonságokat és a családi körülményeket vették fontolóra ilyenkor*” (Fél–Hofer 2010: 152). E „*személyes tulajdonságok*” részletezése után aztán Fél és Hofer visszakanyarodik oda, hogy „*az újabb időkben – kiváltképp az első világháború óta – csökkent, szépít, elmos a vagyon, a földbirtok nagysága. »Ragasztgatják a vagyont«, »illesztgetik a mezsgyét«, »vagyon vagyont vált«, »a vagyon legkönnyebben férjhez ad meg kiházásit« – hallani szünet nélkül*” (Fél–Hofer 2010: 153).

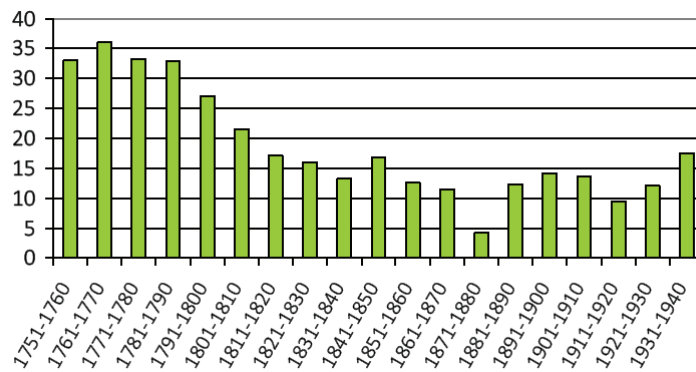
Tekintettel arra, hogy a Fél–Hofer-féle tradicionális élet minden területén milyen jelentősége volt a birtok létének, méretének, stabilitásának, fontos leszögezni: mintha a párválasztás terén lassan, és meglehetősen későn vált volna domináns szemponttá a vagyon. A jobbágykorszakban ugyanis lányok nem örökölték a telki birtoklás jogát, s amikor 1848-tól a telekből a parasztbirtok lett, amiből *elvileg* a lányok is örökölhettek, a gyakorlatban erre sokáig nem volt precedens; még 1864-ben is kivételszámba ment az a per, amelyet egy lány indított az örökségéért.

Az 1880-as évektől vált csak szokássá, hogy a lányok némi – de a fiúkéval nem egyenértékű – földet kapnak (Fél–Hofer 2010: 267), s nagyjából az első világháborútól, hogy a fiúkéval egyenlő földet kaptak (viszont a fiúké maradt az ólaskert, a gazdasági fölszerelés és az állatállomány egésze, Fél–Hofer 2010: 267). Végül 1924-ben volt az első olyan *osztás*, amelynek során „*a lányok keresztülvitték, hogy a gazdasági fölszerelésből a fiúkkal egyenlően részesüljenek*” (Fél–Hofer 2010: 269).

„*Az egyöntetű helyi vélekedés szerint mindenki megtalálhatja illő párját a maga falujában, legfeljebb az özvegyembereknek nem akad mindig megfelelő élettárs. Ennek ellenére mégis többen vannak, akik évről évre*

más községből házasodnak vagy oda mennek férjhez” (Fél–Hofer 2010: 154). A modernizáció = nagyobb (há-
zassági) mobilitás sztereotípiájával is illeszkedne ez a trend, de a szöveg egy más pontján kiderül, hogy valójá-
ban éppen ellenkezőleg, Átányon a 19. században alakult ki az alacsony szintű exogámia, amely *tradicionálisan*
sokkal kiterjedtebb volt (2. ábra).

2. ábra. Az átányi református egyháznál anyakönyvezett,
más községbeliekkel kötött házasságok évtizedenként 1751 és 1941 között



Saját szerkesztés Fél–Hofer 2010: 350 alapján

A nagycsalád-felfogás

„A magyarországi parasztcsaládokról a 19. század eleje óta rendelkezésre álló leírások szólnak 30-40 tagú családokról is” (Fél–Hofer 2010: 118) – igaz, a 20. században már sosem sikerült ilyen családot tanulmányozni, de még ennél kisebb nagycsaládot is csak nagyon ritkán (például az Átány-trilógiában is többször hivatkozott Fél 2001 [1944a] vagy Fél 1944b). Bár a szerzők – szinte vonakodva, de – elismerik: „az adatokból egyébként az sejthető, hogy a hasonló népes családok más vidéken és régebbi időszakokban sem képviselték az általános családtípust, mellettük a népesség jelentős része kisebb családokban élt (lásd Függelék: Családtípusok Átányon 1942-1945 között)” (Fél–Hofer 2010: 118), mégis, a trilógia nagy részében a *tradicionális család* általában (hallgatólagosan vagy nyíltan) *nagycsalád* (pl. Fél–Hofer 2010: 124, 126, 137).¹⁷ Már rögtön a család típusok változatosságát – de a nukleáris család domináns voltát – leíró oldalak összegzésében ezt állapítják meg: „Ha most összegezni próbáljuk annak a 60 évnyi időszaknak az alakulását az átányi családi életben, amit példákön is szemléltettünk, azt látjuk, hogy a több nemzedéket és háztartást magába foglaló nagycsalád átadta helyét előbb a bővített családnak”¹⁸ (Fél–Hofer 2010: 126)

Nilvánvalóan Fél és Hofer is azon meg nem nevezett „néprajzkutatók” közé tartoznak, akikkel Andorka Rudolf vitatkozik, akik bár „határozottan nem állították egyértelműen a nagycsalád kizárólagosságát, mind a gyűjtések, mind az összefoglalási kísérletek a nagyobb létszámú közösségek nyomát, emlékeit kutatták, ezt

17 Csak egyetlen példa: „a lányok egyre erőteljesebb részesedése a földbirtokból elősegíti az önálló gazdaságok létrejöttét. Megnehezíti viszont a nagycsaládok fennmaradását. A menyek földbirtoka ugyanis különvagyon, ellentétben áll a nagycsaládok hagyományos vagyonbeli közösségével – s többnyire a család szétválására vezet...” (Fél–Hofer 2010: 124). A „nagycsaládok hagyományos vagyonbeli közössége” fogalommal másutt nem találkozhatunk, a birtok általában úgy jelenik meg, mint a családfe, a gazda egyszemélyi tulajdona.

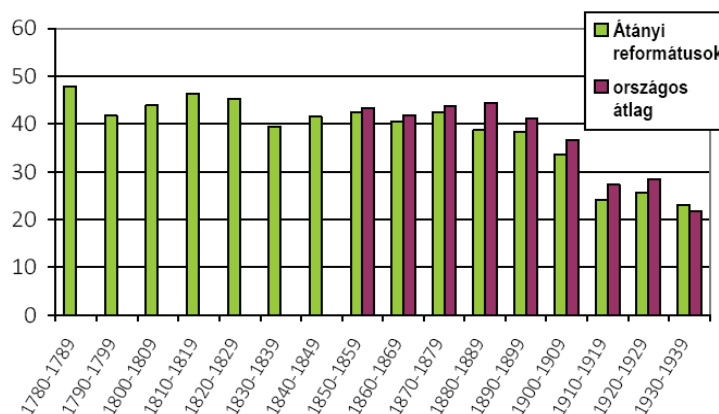
18 Bár az „előbb” szó másra utal, az eredeti szövegben is itt ér véget a mondat. A „bővített családból” végül nem lett terminus, a későbbiekben a teljes/nem teljes törzscsalád kifejezéseit használják, lásd lent.

vélték tipikusnak. Vissza-visszatérő sztereotípa lett a 30-40 tagú, három-tíz családból álló együttesek emlegetése. ...azonban a történészek... az 1784-87. évi első magyarországi népszámlálás közzétett összesítő eredményeinek elemzése alapján azt találták, hogy a háztartások átlagos taglétszáma Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban együttvéve 5,28 fő volt” (Andorka 2001: 181; lásd még Andorka–Faragó 1983) – ráadásul az átlagban benne volt Horvátország és a szerbek lakta Délvidék is, ahol ez 8 körül járt (Faragó 2001: 45). Ez országos átlagban családonként 1,12 házas férfit jelent, s térképre vetítve azt találjuk, hogy Horvátországot, a Dél-Dunántúlt, a Dél-Alföldet és a Felvidék középső sávját leszámítva, tehát az akkori országterület nagyobbik részén még ezen országos átlagnál is kevesebb házas férfi jutott egy-egy családra (Faragó 2001: 58).

Átány 1787-ben a családonként átlagosan 1,00–1,12 házas férfival jellemezhető területen volt, viszonylag közel a Felső-Tiszánál kezdődő egyik „átlagosan 1,00 házas férfinál kevesebb” zónához. A „demográfiai átmenet előtti” időkben a magas születési mutató ellenére a tipikus család nem lehetett túl népes – a minden korosztályra jellemző magas halandósági mutatók miatt. A „sok elveszületés” jelensége nem tekinthető tradicionálisnak pusztán azért, mert „régén” ez volt a jellemző – ez ugyanis egészen mást jelentett akkor, amikor az egyének arra számíthattak, hogy a született gyerekek fele ha megéri a fiatal felnőttkort. Példának okáért D. J. Noordam francia adatok alapján kiszámolta: 1000 „átlagos” lánysecsemőből, akik 1740–1749-ben születtek, azok, akik megélték a házassági kort, átlagosan 5,8 gyereket születtek – de a következő nemzedékben így is csak 1043 leány lépett a „helyükre” (Diederiks et al 1995: 52–53).¹⁹

Magyarországon ráadásul „elmaradt a demográfiai átmenet” (Katus 1980), mivel – a halálozási mutatók javulásától nem elmaradva, hanem azzal szinte párhuzamosan – a születési mutatók is nagyon korán, a 19. század utolsó harmadának elején elkezdtek csökkenni (Dupcsik 2014). Mint a 3. ábrán látható: azon korszak egészében, amikor a két adatsor összehasonlíthatóvá válik, azt látjuk, hogy bár az átányi születési mutató (az 1930-as évek kivételével) mindig alacsonyabb az országosnál, a két adatsor gyakorlatilag párhuzamosan változik. A változás alapvető tendenciája pedig egyértelmű: folyamatos csökkenés.

3. ábra. Ezer főre eső évenkénti átlagos születésszám, 1780–1939



Saját szerkesztés Fél–Hofer 2010: 75.; Katus 1980: 272.; KSH 1996: 64–65. alapján

¹⁹ A magyar helyzet legfontosabb különbsége: a 18. században korábban kötöttek házasságot, mint a Hajnal-vonaltól nyugatra elterülő Franciaországban, illetve valamivel magasabb volt az házassodási arányszám (Faragó 2001; Hajnal 1965, 1983). A halálozási mutatókban azonban nem volt nagyságrendi különbség.

A magas gyerekszám áldásos voltáról szóló nézeteket tehát *ideológiának* kell minősítenünk egy olyan településen, ahol a vizsgálatot megelőző 6–7 évtizedben folyamatos, monoton csökkenés nyomán a születési mutató mintegy felére csökkent. (Zárójelben: mint ahogy ideológiának kell tekinteni azt az átányi felfogást is, amely nem akar tudni a fogamzásgátlás lehetőségéről sem [Fél–Hofer 2010: 137]. E ponton talán annak *hátránya* ütökzi ki, hogy a kutatók *túl közel* álltak kutatottjaikhoz – a nyilvánvalóan létező születésszabályozási módszerekről Fél és Hofer nem írhatott volna olyan drasztikus részleteket, mint például Kovács Imre *A néma forradalomban* [1989: 69–72]).

„A gyerekek számára vonatkozó átányi nézetek mintegy közbülső helyen állnak olyan csoportok felfogása közt, ahol sokgyermekrendszer van... valamint az olyan csoportoké között, ahol erős születéskorlátozást, egyke-rendszert (egy gyermek) vezettek be. A századforduló körül, a két világháború közt is sok gyermek jellemezte például Átány közelében a mezőkövesdi matyókat-, vagy a Jászságot (mindkettő katolikus vidék).

A születések számának erős korlátozására a legszembeszökőbb példákat az ország nyugati felében néhány református népcsoportnál találhatjuk. A Dráva mellékén, a déli Duna-vidéken már a múlt század derekán rohamosan csökkent a születési arányszám, egyes községekben az erős születéskorlátozás ennél régebben is jelentkezik már. Az egygyermekrendszer következtében az 1930-as évekre számos településen az eredeti, törzsköcs lakosság száz év előtti létszámának töredékére csökkent, mellettük idegenből beszivárgó szegény családok töltötték fel a népességet” (Fél–Hofer 2010: 137).

Több csúsztatással is találkozhatunk a fent idézett két bekezdésben, amelyeket itt nem tudunk részletesebben elemezni (lásd Dupcsik 2014), ennél is fontosabb azonban, hogy Fél és Hofer egy háromnegyed évszázadon át elnyúló folyamat egy pillanatát ragadták ki és esszencializálták, mint kulturális-regionális különbséget.

Maguk a szerzők is jól látják azokat a motívumokat, amelyek a születésszám alakulását magyarázzák: a *„sok gyermek felnevelése a szegényebb háztartásokban jelentős anyagi terhet jelentett. Kis Samu mondta: »Míg kicsi a gyerek, kis baj, ha megnől, meg nagy baj.«* (...) *Gazdaházaknál a gyermek felnevelése nem okozott hasonló gondot, a gazdaság igényelte is a munkaerőt, alig várták, hogy a gyerekek felserdüljenek, munkába álljanak, s ne legyen szükség cselédekre, akik megerősödésükig kipótolták a család munkaerejét. A sok gyerek azonban – az egyenlő örökösödés rendszere mellett – a föld elaprozódását, az utódok elszegényedését jelentette volna. A gazdacsaládok pedig »arra respektáltak, hogy a vagyon ne menjen nagyon szét«* (Fél – Hofer 2010: 136.) Mintegy kompromisszumként született az ideológia, *„hogy »egy rendes családba két-három gyereknek kell lenni.« Egy gyerek az kevés. »Egy gyerek van vagy nincs. Ha meghal, oda a család, mintha magtalanok volnának. ...ahol két-három gyerek van, mégis nagyobb a reménység, ha az egy meghal, még marad helyette másik... De ahun öt-hat gyerek vót, azt mondták, az már sok«*” (Fél–Hofer 2010: 136–137). A „túl sok” gyerek esetén dezintegratív erőnek tűnő *vagyon* helyzet azonban az „ideális” gyerekszámnál mintha integratívá válna: *„Míg... a birtokos gazdánál éppen a vagyon tartotta össze a családtagokat... ...addig a földnélkülieknél ennek az ellenkezője, a szegénység”* (Fél–Hofer 2010: 126).

Itt érdemes megjegyezni: a szerzőknek igaza van abban, hogy ez a fent említett átányi *„kompromisszum-ideológia”* önmagában lényeges különbség azon egyke-vidékekhez képest, amelyek ezt a jelenségét emelték normává, mintegy megideologizálva az egykét (Fél–Hofer 2010: 136–137). De a demográfiai trendek azt sugall-

ják, hogy ez a „tradicionális” norma leghamarabb a 19. század utolsó, a 20. század első harmadában alakulhatott ki.

Fél és Hofer szinte már túlértelmezik „a nagycsalád visszaszorulásának tendenciáját”, mert a fentiekén túl három további tényezőt is bevonnak:

1.) technikai változások: a könnyű vaseszközök elterjedése következtében csökkent a birtokok munkaerő-igénye. „...A 19. század derekán egy gazda feleségével, sőt egy gazda feleségével és házas fiával együtt is az év számos munkájához kevés volt, mások segítségére szorult... Az első világháború körül azonban az új eszközökkel már egy kiscsalád is – még inkább két házaspár – elboldogult” (Fél–Hofer 2010: 124).

2.) Fél és Hofer szerint az első világháború után jelentősen visszaszorult a cselédek alkalmazása, s meglepő módon a munkaerő kínálatra „hárítva a felelősséget”. Nehezen érthető, hisz’ a mezőgazdasági alulfoglalkoztatottság országosan sem csökkent, s Átányon is, mint láttuk, az elsőpró többségnek vagy nem volt földje, vagy nem volt képes pusztán abból megélni – de a szerzők mindenesetre azt rögzítették, hogy a gazdák szerint a két világháború között már csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak a cselédtartást (Fél–Hofer 1997: 170). Míg az első pont tehát a nagycsalád ellen hatott volna, addig ez a szempont inkább mellette.

3.) „A másik alapvető változása a századfordulónak, hogy egy telekre hozzák össze a házat a kerttel, hogy egy helyen működjék az egész család. A gazdasági eszközök váltása gyors ütemű volt, a telek összefonása viszont elhúzódik hosszan, annyira, hogy gyűjtésünk kezdetén még 87 külső istálló volt használatban, tehát 87 család megosztott telken élt. Ezek fenntartására mindenképpen szükség volt a bővített családra” (Fél–Hofer 2010: 124.). Néprajztudományi szempontból különösen fontos Fél és Hofer beszámolója a háztól és udvarától elkülönült ólaskertről (Barth 1998), ami viszont a nem néprajz-kutató olvasók számára kicsit zavarba ejtő intézmény, mivel a sztereotip kép szerint a lakó- és munkahely elválasztása éppen hogy modernizációs fejlemény. Átányon azonban tradicionális fejleménynek tűnik az ólaskert, amely „a lakóháztól elkülönült gazdasági udvar” (Fél–Hofer 2010: 102), ahol a férfiak rengeteg időt töltenek, ott is alszanak, mégis, hangsúlyozottan nem „másik otthon”, a minimális infrastruktúra kialakítására sem törekedtek.

Fent idézett könyvében Szabó Zoltán is leírja egy tipikus tardi gazdának egy napját: hajnali 3-kor kel, fél 4-kor hagyja el otthonát, ahová 17 órával később tér vissza, s napközben 5 órán át gyalogol, megtesz 26 kilométert. Tegyük hozzá, hogy e gazdának mindössze 4 holdja volt, két tagban, ólaskert nélkül (Szabó 1986 [1936]: 36). Fél és Hofer a Kakas-család egy tipikus nyári munkanapját mutatja be (jellegzetes: „A család” című fejezet részeként), a hajnali 2 órai (!) felkeléstől kezdve estig. Fél és Hofer azonban – szemben Szabóval – nem teherként jeleníti meg, hogy a ház, az ólaskert és a több (néha több tucat) tagba szétszórt birtokrészek közötti közlekedés nyilvánvalóan naponta személyenként átlag többórás elfoglaltságot jelenthetett, hanem egy idilli, harmonikus, tradicionális világ problémátlan sajátosságaként.

Az olvasó talán furcsállhatja, hogy csak most definiálom a (nagy)családot, de ebben a szerzőpárost követem, akik a *Korrekt* Függelékében közölnék először családtipológiát:

- teljes törzscsalád = „legalább két, egymást követő generációhoz tartozó nukleáris család” él együtt;
- nem teljes (csonka) törzscsalád = „a felmenő, illetve lemenő ág irányában való bővítés, anélkül azonban,

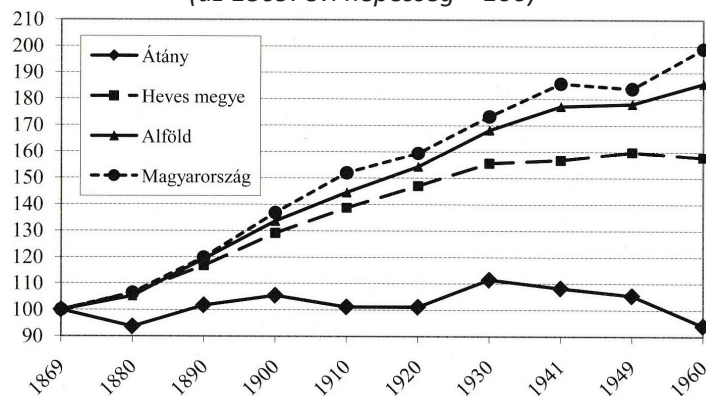
hogya a fenti követelménynek megfelelnek”; végül

- „a nagycsalád valamennyi esetben a szülőkkal (illetve egy esetben özvegy édesanyjával) egy háztartásban élő két házas gyermeket... jelent” (Fél–Hofer 2010: 410–411). A szerzők az átányi református lelkész 1942 és 1945 között vezetett nyilvántartása alapján állapítják meg – sajnos, a Függelékben először és utoljára – az átányi családok összetételét (Fél–Hofer 2010: 409–412). Az adatok alapján pedig alátámasztottnak minősítik feltevéseiket: a 10 hold alattiak között nagycsalád nem fordul elő, míg a törzscsaládok és nagycsaládok együttes aránya a vagyoni kategóriák alapján egyértelmű, szignifikáns összefüggést mutat, nevezetesen a szegények 24,63%-a, a kistelepülők 43,58%-a, a középtelepülők 52,12%-a, a jómódú gazdák 65,71%-a él ilyen családokban (Fél–Hofer 2010: 412).

Mindössze 7 „igazi” nagycsaládról volt szó (a nyilvántartásban szereplő családok 1,4%-a), de nagyobb probléma, hogy az ilyen módon meghatározott törzscsalád és nagycsalád *valójában nem túl nagy*: az átlagos „csonka törzscsalád” 4,55, az átlagos „teljes törzscsalád” 5,5 főből, az átlagos nagycsalád 7,4 főből állt (Fél–Hofer 2010: 411). Mivel a definíció szerint a törzscsaládhoz legalább 4, a nagycsaládhoz legalább 5 felnőtt családtag kellett (ráadásul a többiek sem minden esetben gyerekek voltak), illetve, mivel a leggyakoribb család kategóriában, a „háaspár + gyerekek” típus átlagos létszáma 4,01 fő (Fél–Hofer 2010: 411), arra juthatunk, hogy *Átányon az átlagos nukleáris családban több gyerek élt, mint az átlagos törzscsaládban*. Kár, hogy már rekonstruálhatatlan, hogy egyik vagy másik családtípusban milyen volt az átlagos korosztályi összetétel, vagy hogy milyenek voltak a „családtípus-specifikus halálzási mutatók” vagy „családi elvándorlási mutatók”.

A demográfiai mutatók, mint láttuk, lényegesen nem tértek el az országostól – tehát pusztán a természetes szaporulatból egészen az 20. század utolsó harmadáig az átányi népesség növekedése következett volna. Átány népessége azonban a dualizmus korában és a két világháború között gyakorlatilag stagnált (4. ábra) – amiből folyamatos, jelentős arányú kivándorlás következik. Sarkítva, de nem torzítva úgy is fogalmazhatunk: az átányi „tradicionális világ” stabilitását az is magyarázhatja, hogy a vizsgálatot megelőző mintegy 8 évtizedben a „fölös” népesség leadásával megszabadult a népességnövekedésből adódó társadalmi feszültségektől is.

4. ábra. A népesség számának alakulása az 1869-1960 közötti népszámlálások alkalmával (az 1869. évi népesség = 100)



Forrás: Fél–Hofer 2010: 74

Elképzeltető tehát, hogy az 1940-es évek átányi törzs- vagy nagycsaládjai *reagálások* a csökkenő születésszámra, a nem bővíthető birtokszerkezetre, az (állítólag) csökkenő cselédkínálatra; egyes (vagy számos)

esetben pedig talán egy-egy családtag korai halálára vagy elvándorlására. Az adatközlők és a kutatók azonban egyaránt „a hagyományos nagycsalád túlélőként” állítják be ezt a családformát.

A „nadrágos emberek” „kivetkezése”

„...Büszkeséggel töltötte el őket függetlenségük, az, hogy nem »más keze-lába, mint az uradalmi cseléd«. A családi önellátás ideológiájának ez a függetlenség adta a gerincét. (...) Ez a függetlenségérzés adott bizonyos fölényérzetet a néprajzi gyűjtőkkel szemben is, akik alkalmazottak, »mások ajtajára járnak« (Fél–Hofer 1997: XX–XXI) A történelem iróniája, hogy másfél évtizeddel Szabó Zoltán tardi kutatása után milyen gyökeresen megváltozott a nagyvárosi értelmiségi és az általa kutatott parasztok viszonya. Minderre a szerzők is reflektáltak: „a parasztok és a városi értelmiségiek közti konvencionális... viszony megváltozott, amikor a városi néprajzkutató és a falusi paraszt egyaránt kiszolgáltatott lett. Olyan közeli és bizalmas kapcsolatok alakulhattak, és olyan szolidaritás bontakozhatott ki szinte egy egész falu népével, amilyenre korábban nem lett volna lehetőség” (Fél–Hofer 1997: XXI). A kutatás kezdetén 41 éves Fél Edit, illetve 22 éves Hofer Tamás egyrészt a falu és a hitközség „megbecsült és félig-meddig hivatalos vendégei” voltak, másrészt egy-egy család személyes vendégei is, ami a résztvevő megfigyelés változatos technikáit tette lehetővé. Sőt: „a kapcsolat az átányiakkal kétoldalú. Ahogy disznóölésre meghívják a gyűjtőket, illetve kóstolót küldenek nekik, úgy náluk szállnak meg, ha vásárolni vagy orvosi kezelésre a fővárosba jönnek. A sűrűn ismétlődő adatfelvétel mintegy 50-60 családdal hozott szorosabb barátságot, azonban a község valamennyi lakója ismerősként köszönti és fogadja lakásába a gyűjtőket” (Fél–Hofer 2010: 26–27).

Egy vissza-visszatérő megjegyzéstípus állítja, hogy az adatközlők *reflektáltak* az episztemológiai szituációra, azaz tudták, hogy kik a kutatók és mit jelent, hogy tanulmányozni és archiválni szándékozzák az ő tradicionális világukat, volt elképzelésük arról is, milyen formában fogják eredményeiket közzétenni, s hogy ennek mi a jelentősége (pl. Fél–Hofer 2010: 26–27). A szerzők szerint az átányiak is tudatosíthatták: kutatóik elsősorban velük, nem pedig *azokkal* szolidárisak; megtiszteltetésnek tekintették az irántuk megnyilvánuló érdeklődést, sőt, mintha „felelősséget érezhettek” az iránt, hogy a „helyes” képet állítsák a kutatók elé.²⁰

Mivel *morálisan* az átányi „korrekt parasztokat” abban a történelmi időszakban valóban megillette (volna) a szolidaritás a városi értelmiségiek részéről – szinte félve jegyezzük meg: az ilyen mértékű együttérzés pusztán módszertanilag legalább annyira hátrányos, mintha a kutatók előítéletesek lettek volna.

Egy példa a *Mértékek és arányok* első oldaláról: „A néprajzkutatók szüreten voltak Átányon Orbán Ferencnél, kedves és bölcs adatközlőjüknél. Este koccintás közben egyikőjük azt kívánta a gazdának: »Adjon Isten olyan szüretet, hogy legyen Ferenc bácsinak 100 hektó bora...« »Az sok lenne« – felelte Orbán Ferenc – »annyit ne tessék kívánni, elég lenne 20 akó is.«

Orbán Ferenc ezt a megjegyzést nem szerénykedésből tette. Vendégeinek a viselkedését akarta hozzáigazítani az átányi gondolkodáshoz és illemhez. (Sok éves közvetlen kapcsolat és barátság nyomán jól tudta,

20 „Ki kell emelni azt a nagyfokú tudatosságot, rendszerességet és ambíciót, amivel egyes átányiak saját társadalmi intézményeiről beszéltek” (Fél–Hofer 2010: 27). Vagy: „A válaszokban a község nagymértékben egységes, hosszú tapasztalatából leszűrt ismeretei fejeződnek ki. Javakorukban lévő gazdák, gazdasszonyok szívesen bocsátkoznak ezeknek az előírásoknak az értelmezésébe, megvilágítják például a szabályok kölcsönös meghatározottságát” (Fél–Hofer 1997: 2).

hogy éppen az efféle megjegyzések szereznek örömet nekik)” (Fél–Hofer 1997: 1). Emberileg szívet melengető, de szakmailag kockázatos, ha az adatközlő ennyire anticipálja, hogy milyen megjegyzések „okoznak örömet” a kutatóknak (arról nem is beszélve, hogy ők esetleg túlértelmezték a megjegyzést – a „túl sok” termés ebben a korban a beszolgáltatási terhek emelését, illetve a kuláklistára kerülés nagyobb kockázatát jelentette.)²¹

„A változást sejtették az átányi parasztemberek is. Ahogy egyre jobban kétségessé vált a saját életformájuk, úgy nőtt mintegy távlatuk, melyből rátekintettek s még meg tudtak fogalmazni, ki tudtak mondani olyan elveket, összefüggéseket, melyek korábban föltehetően kimondatlanul maradtak volna” (Fél–Hofer 1997: 17). A „korábban föltehetően kimondatlanul maradó” elveket és összefüggéseket azonban nehéz elválasztani azoktól, amelyek a kutatási szituáció nélkül föltehetően megfogalmazatlanok maradtak volna.

E sorok szerzője itt azonban némileg visszakozna: nem azt akarja állítani, hogy „az átányi tradicionális világ” teljes egészében a kutatók és adatközlők kreációja (bár, még ha az is volna, a trilógia akkor is rendkívül érdekes olvasmány lenne. Számos részlet utal arra, hogy az átányi korrekt parasztek tradicionalista ideológiája kifermálódott már a kutatást megelőző évtizedekben, s hogy megalkotói – az országban keringő különböző ideológiai motívumokat részben felhasználva – maguk az átányi parasztek voltak. Ha az explicite modernizációs ideológiák valamelyikével próbálták volna saját helyzetüket megragadni, akkor az még a legjobb esetben is a „velünk élő, de hamarosan eltűnő archaizmus” szerepét osztotta volna ki számukra – a legrosszabb verziót pedig az alacsonyabbrendűségüket kifejezetten gyűlölködő hangon megfogalmazó kulák-diskurzus (Závada 2006) jelentette. A tradicionalizmussal azonban új, pozitív értelmet kapott életük minden régies (vagy annak tűnő) eleme, méltósággal telítődött mindennapi életük és felértékelődött az osztársadalmi szerkezetben betöltött helyzetük. Fél és Hofer „csak” abban segítettek a „korrekt paraszteknek”, hogy ezt az ideológiát a társadalomtudományok számára is releváns nyelven fogalmazzák újra, s archiváltassák azt.

Illetve lehetett még egy funkciója az átányi tradicionalista ideológiának. „Az Átányon lakók és szomszéd falu lakói is tudják, hogy a község jobban megőrizte a paraszti élet régi rendjét, mint a táj többi faluja” – kezdik a *Korrekt* összefoglaló fejezetét a szerzők. „»Kínáról olvastam – idézték a folytatásban egyik adatközlőjüket –, hogy kőfállal zárta magát körül, hogy megtartsa magát a saját szokásában. Ehhez hasonlítom én Átányt, csak azon gondolkodom, mi az a fal, ami megtartotta a régi valóságában«” (Fél–Hofer 2010: 385). Tanulságos, hogy ez az adatközlő nem „csak” „átányi születésű, de városon járt, olvasott parasztember”, hanem egyúttal „az átányi tejszarnok kezelője” is. A tejszövetkezet 1913–14-ben alakult, a jegyző kezdeményezésére, választott vezetősége volt, s az Országos Tejgazdasági Felügyelőség alá tartoztak – tehát egy tipikus modernizációs termék volt, nem „tradicionális” intézmény (Fél–Hofer 2010: 331).

Írásunk jelen szakaszában azonban azért idéztük a fentieket, hogy felvezessük a következő állítást: maga az átányi tradicionalizmus volt ez a fal, egy társadalmi fal, amely az átányiak és az idegenek, illetve a falun belül a vagyonosabb és szegényebb rétegek között húzódott. A „korrekt parasztek” életmódja és a hozzá kapcsolódó tradicionalizmus ugyanis csak a falubeliek egy szűk köre számára lehetett „működőképes”: alapja egyértelműen a „legalább 15–20 holdas földbirtok” volt, ebből pedig nem jutott volna több családnak.

²¹ Legalábbis, ha a kutatás első szakaszából kérdezték; a szerzők koncepciójából következően így sosem tudhatjuk, hogy adott választ vajon a Rákosi-korban, a téeszeket erőszakkal szervező korai Kádár-korban (Ö. Kovács 2012), vagy a kádári konszolidáció kezdetén kapták.

Fél és Hofer egy helyütt 5 család leszármazottainak vagyoni helyzetét követte 4–5 nemzedéken át, s úgy találta: összesen 1572 holdat szereztek öröklés, 127 holdat vásárlás révén, míg 14 holdat vesztek eladás révén (Fél–Hofer 1997: 470). Ha ebbe a maga helyzetét ilyen sikeresen mindig újratermelő szűk csoportba jelentős számban *homo novusok* kerülnek, akár idegenek,²² akár az átányiak nagy többségét kitevő szegényebbek csoportjából, az szétfeszítette volna ezt a keretet. Az e keretek összetartására tett társadalmi erőfeszítések egyike volt az átányi „korrekt parasztok” tradicionalista ideológiája.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (2001) *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Andorka, R. – Faragó, T. (1983) Pre-industrial household structure in Hungary. In Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (szerk.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 281–307.
- Ariès, Ph. (1987) *Gyermek, család, halál*. Budapest: Gondolat.
- Banfield, E. C. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Barth J. (1998) A paraszti életmód belső összefüggései. (Fél E. – Hofer T.: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban). *BUKSZ: kritikai írások a társadalomtudományok köréből*. 10. 3.
- Coole, D. (1993) *Women in political theory from ancient misogyny to contemporary feminism*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Diederiks, H. A. et al. (1995) *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest: Osiris.
- Duby, Georges (1987) *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Budapest: Gondolat.
- Dupcsik Csaba (2012) A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra. *Demográfia* (55) 2-3. 123-135. Hozáférhető: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2012_2-3/Dupcsik.pdf [letöltve: 2013-03-01]
- Dupcsik Cs. (2014) A születési mutató hosszútávú tendenciáinak tanulságai. Kézirat. Elhangzott: *Létkérdések a születés körül. Társadalomtudományi konferencia a szülés és születés kulturális meghatározóiról a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének szervezésében*. Budapest. 2014. október 16–17.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51. 4. 307-328. Hozáférhető: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2008_4/Dupcsik_Toht.pdf [letöltve: 2013-03-01]
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2014) Family Systems and Family Values in 21st-Century Hungary. In Rajkai, Zsombor (szerk.) *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies: Change and Continuity in East Europe and East Asia*. Brill. 210–249.
- Erdei F. (1980a) [1934] A makói parasztság társadalomrajza. In *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 9–69.
- Erdei F. (1980b) [1942] A magyar paraszttársadalom. In: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai. 83–252.
- Faragó T. (2001) Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. In Faragó T. – Őri P. (szerk.) *Történelmi demográfiai évkönyv 2001*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet 19–63.
- Fél E. (2001 [1944a]) A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. In *Régi falusi társadalmak*. Szerkesztette és bevezette Hofer Tamás. Pozsony: Kalligram. 27–87.
- Fél E. (1944b) *Egy kistáplált nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata*. Érsekújvár.
- Fél E. – Hofer T. (1974) *Geräte der Átányer Bauern*. Budapest – Koppenhága: Akadémiai – Gyldendal.
- Fél E. – Hofer T. (1997) Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest: Balassi.
- Fél E. – Hofer T. (2010) „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.
- Fónagy Z. (2003) A bomló feudalizmus gazdasága. In Gergely András (szerk.) *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris.

22 Az Átány-trilógia a nem mezőgazdasági termelő falusiakat gyakorlatilag azonosítja az idegenekkel. Egy tipikus tárgyalási forma: „A boltosok, kocsmárosok és hentések nagyobb hányada idegenből került a községbe.” (Fél–Hofer 1997: 403) Pont, új bekezdés, új téma.

- Hajnal, J. (1965) European marriage patterns in perspective. In Glass, David V. – Eversley, David E. (szerk.) *Population in history: essays in historical demography*. London: Edward Arnold (Publishers) Ltd. 101–43.
- Hajnal, J. (1983) Two kinds of pre-industrial household formation system. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (szerk.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. 65–104.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (szerk.) (1983) *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huszár T. (1986) Utószó. In Szabó Z.: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai – Kossuth – Magvető, i–xx.
- Huszár T. (2012) *Erdei Ferenc (1910–1971). Politikai életrajz*. Budapest: Corvina.
- Katus L. (1980) A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle* 2, 270–288. Hozzáférhető: <http://www.tti.hu/folyoiratok/toertelenmi-szemle/124-tortelenmi-szemle-arhiv/931-tortelenmi-szemle-1980-2> [letöltve: 2013-10-11]
- Katus L. (2007) *Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918)*. In Romsics Ignác (szerk.) *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai, 488–772.
- Kósa L. (1998) A magyar falu a világban: Átány (Fél E. – Hofer T.: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban). *BUKSZ: kritikai írások a társadalomtudományok köréből*, 10. 3. 311–315.
- Kovács I. (1989) [1937] *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság előtt*. Budapest: Cserépfalvi – Gondolat – Tevan.
- Kaufmann, J.-C. (2008) *The single woman & the Fairytale Prince*. Cambridge – Malden: Polity Press.
- KSH (1996) *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kuhn, Th. S. (1984) [1962] *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- Mannheim K. (1994) *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról*. ford. Kiss Endre. Budapest: Cserépfalvi.
- MTA Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1960) *A magyar nyelv értelmező szótára. Harmadik kötet*. Budapest: Akadémiai.
- MTA Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1980) *A magyar nyelv értelmező szótára. Hatodik kötet*. Budapest: Akadémiai.
- Ö. Kovács J. (2012) *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945-1965*. Budapest: Korall.
- Pollock, L. A. (1983) *Forgotten children. Parent-child relations from 1500 to 1900*. Cambridge – London: Cambridge University Press.
- Shakar, Sh. (2004) *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Budapest: Osiris.
- Szabó Z. (1937) *A tardi helyzet*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szabó Z. (é. n.) *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest: Cserépfalvi.
- Therborn, G. (2004) *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. New York: Routledge.
- Voigt V. (1998) [Cím nélkül] (Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban). *BUKSZ: kritikai írások a társadalomtudományok köréből*, 10. 3.
- Závada P. (2006) *Kulákprés: Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956*. Harmadik kiadás. Budapest: Magvető.

ACSÁDY JUDIT

ALTERNATÍV SZOCIOLÓGIA



Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:
Alternatív életstratégiák
Typotex 2014.

*„Never doubt that a small group of thoughtful committed citizens can change the world. Indeed, it is the only thing that ever has.”
(Margaret Mead)*

A szociológia önálló tudománnyá válásának kezdete óta hordozza a társadalom megismerésének igénye mellett a társadalomjobbító szándékot. A kétfajta irányultság nem feltétlenül békíthető ki egymással, a tiszta tudományosság, az elemzés, értelmezés, modellalkotás önmagáért való művelése mellett lándzsát törők akár értetlenül is állhatnak a társadalom aktuális problémáinak megoldására való törekvés motiválta kutatási témaválasztások előtt. Koronként, szociológiai iskolánként eltérő a két megközelítés jelenléte, érvényessége. A legutóbbi nagyobb, aktivista jellegű, egyenlőtlenségek megszüntetésére irányuló és a korábban hallgatásban maradó társadalmi csoportoknak hangot adni kívánó szociológia a legendás hatvanas és hetvenes évek zajos amerikai campusainak és a nyugati egyetemek forrongó hangulatának lecsendesedésével a '90-es évekre újra háttérbe szorult. Ez a váltás, a szociológia szigorúbban értelmezett szakmaiságra törekvése és egyre inkább a természettudományos diszciplínák jellegzetességeihez, szabályaihoz való alkalmazkodáskényszere akár tudományágunk egyik válságjelenségeként is értelmezhető (Szelényi, 2015).

A hazai szociológia megalakulásakor, a századelőn – akár folyóiratának, a Huszadik Száznak publikációit illetve a Társadalomtudományi Társaság tevékenységét tekintve – egyértelmű a jellegzetes szociológusi elkötelezettség a társadalmi kérdésekre tett erőfeszítések mellett. A szociológusok az akkor még nem létező intézményesült szociológiaképzés híján a legkülönbözőbb területekről verbuválódtak (közgazdaságtan, jogtudomány, filozófia, bölcsészet, stb.). Témáik között szerepeltek többek között akár a választójogi reform, a társadalmi egyenlőtlenségek, szociális intézmények létrehozása, rossz, egészségtelen munkakörülmények javítása, a kizsákmányolás, a hatalommal visszaélés formái, a szegénység, a társadalmi konfliktusok, és sok más egyéb, a társadalmi lét gondjait feltárni és orvosolni kívánó felvetés. Bár jelenleg is vannak aktivista szociológusok, a hazai szociológia fősodrában inkább a jellegzetesen kívülálló, be nem avatkozó, a tiszta tudományosság

kritériumait követni kívánó irányzat foglal helyet. Külön figyelmet érdemel tehát egy új kötet, amely példája lehet az ehhez a fősodorhoz képest eltérő értékeket és kutatói attitűdöt felmutató, elkötelezett, beavatkozó, alternatív szociológiának. Ugyanis Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *Alternatív életstratégiák* című munkája több, mint interjúkat elemző tanulmánykötet, megjelenésének jelentősége túlmutat egy tudományos munka megjelenésén.

A szerzőpáros rendkívül gazdag és sokoldalú életművében már voltak előzményei az *Alternatív életstratégiáknak*. Elsősorban *A szellemi termelési mód* című kötet (Kapitány–Kapitány 2013). Ebben a szerzők megállapítják, hogy a korábban uralkodó termelési mód hanyatló fázisában van, vagyis a tőkés termelési módot – amely a kapitalizmus legitimitációját alkotta – felválthatja egy újabb, a mostani ellentmondásokra választ adó, szellemi termelési mód. Ennek eredményeképpen a jelenlegi hanyatlás okának nevezhető termelési mód megváltozásaképpen a versenyen alapuló, a tőke érdekei köré szervezett társadalmat felválthatja egy új alapokra szerveződő viszonyrendszer, amelyet nem a haszonelv irányít.

A jelenlegi hanyatlás számos jele közül kiemelik az egyéni életek kilátástalanságát, amely összefügg a rendszer pozitív jövőképeinek hiányával, amely a technikai fejlődésen kívül nem tud más vonzó képet felvázolni. Az *Alternatív életstratégiák* kötet épp a világméretű, makro- és mikroszintű válságjelenségek számbavétele köré szerveződik, és alternatív válaszlehetőségeket mutat fel a kötet alapjául szolgáló kutatás során megszólaltatott interjúalanyok segítségével.

A diagnózis tehát, amelyet a szerzők adnak korunk késő modern társadalmáról és a globális folyamatokról, valamint ahogy az általuk megszólaltatott interjúalanyok látják saját társadalmi környezetüket, illetve az emberi kapcsolatok alakulását egybecseng. Ezek szerint egy olyan válság idejét éljük, amelynek elemzése és potenciális megoldási lehetőségei egyaránt rendszerszintű alapkérdéseket vetnek fel. Korunk fejlett világának mozgóelvi, stratégiái, értékei gyakorlatilag a haszonelvű piac, és az egyéni érdekérvényesítés alakította társadalmi környezethez való legtökéletesebb alkalmazkodást szolgálják. A mainstream életstratégiák tehát a piac, a verseny, a siker, az individualizmus, a haszonelvűség, a pénz, a hedonizmus és a materializmus elveirez alkalmazkodnak. Így a sikeres integráció kulcsa az ezeknek az elveknek, minőségeknek való legtökéletesebb megfelelés.

Az adott elvek mentén szerveződő világ azonban az összeomlás szélén van – legalábbis azok szerint az elemzések és társadalmi aktorok szerint, akik nevesítik a válságnak egyrészt az egyének értékeiben, életvitelében, egymáshoz fűződő kapcsolataiban, és az ember tágabb társadalmi és természeti környezetében tapasztalható negatív jelenségeit. Ezek többek között az alábbiak:

- a természeti erőforrások végletes, visszafordíthatatlan kiaknázása,
- a javak egyenlőtlen elosztásából fakadó feszültségek,
- a társadalmi kohézió csökkenése,
- a szolidáris közösségek leépülése (idézve az egyik interjúból: „társadalmunk szívesebben diszkriminál, mint-hogy részt vállaljon a kirekesztettek sorsából”),
- a kultúra gyengülése,
- az identitások meggyengülése, dezorientáció, amely növeli az egyének manipulálhatóságnak való kitétséget.

„Könyvünk olyan emberek példáját mutatja be, akik (...) választ keresnek ezekre a kérdésekre” – jelentik ki a szerzők, vagyis azokat az egyéneket szólaltatják meg, akiknek a gondolkodásmódja, értékválasztásai, erőfeszítései nem a mainstreamnek megfelelni akaró alkalmazkodásból erednek, vagyis nem haszonelvűsége, pénz és piacorientáltságra, egyéni érdekérvényesítésre, anyagi sikerre, gazdasági teljesítményre, vagy mások legyőzésére irányulnak. Mindezek tehát alternatívaként segíthetik új adaptív életstratégiák elterjedését, és hozzájárulhatnak a válság jelenségeire adott újszerű válaszokhoz. Idézet a könyvből: „minél többféle életstratégia van jelen egy társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz való alkalmazkodásnak.” (9) Ezek az új stratégiák a szerzőpáros szerint a szellemi termelési mód megjelenései lehetnek.

A kötet alapjául szolgáló kutatás során a Kapitány szerzőpáros munkatársai olyan embereket szólaltattak meg, akik egyéni pályájukban, értékeikben a keresett alternatívát képviselték. Az adatfelvétel 2007–2011 között zajlott. A MOME és a Bálint György Újságíró Akadémia hallgatói vették fel az interjúkat. A kiválasztás szempontja vállaltan szubjektív volt: a hallgatókat ugyanis arra kérték, hogy olyan interjúalanyokat keressenek meg, akik a mainstreamhez képest alternatív gondolkodásmódot, életstratégiát keresnek és valósítanak meg. A kiválasztás tehát a hallgatók értékítéletén nyugszik. Az elemzés végül 228 interjú alapján készült.

Társadalmi jelentősége, hatása, „hasznossága” ezeknek az egyéni alternatív életstratégiáknak azonban csak akkor van, ha jelenlétüket tudatosítani lehet, ha mód van a domináns diskurzusok közé az alternatívát beemelni, vagyis nyílik egy olyan alternatív tér a nyilvánosságban, ahol megjelenhetnek, így nem maradnak a társadalom margóján, és áttörnek az izoláltságot, az elszigeteltséget. Jelentőségük tehát elenyészik akkor, ha ezek az életstratégiák és értékek nem jelennek meg a szélesebb nyilvánosság előtt, vagyis mindaz, amit képviselnek, rejtett érték marad. Kapitány Ágnes és Gábor bevezetőjükben ezt a jelenséget a “hallgatás spiráljának” nevezik, a Noelle–Neumann szerzőpárosra hivatkozva. A kötetnek már önmagában véve is elévülhetetlen érdeme, hogy hozzájárul ahhoz, hogy az alternatív életstratégiák ismertté váljanak és ne süllyedjenek feledésbe.

Az elemzés során számbavették a „közös vonásokat” az interjúalanyokban. Ezek egyik legfontosabbika, hogy a megkérdezettek egyformán problematikusnak élik meg korunkat, és saját hivatásuk, elköteleződésük, életformájuk egyfajta válasz keresése a kor problémáira. Természetesen eltérések fedezhetőek fel abban, milyen negatív jelenségeket nevesítenek az interjúalanyok. Felmerül azonban a kérdés, hogy a lakosság „konform,” a mainstreamhez alkalmazkodó többsége vajon milyen problématerképet rajzolna fel, vajon hasonló problémákat nevesítene-e egy megkeresés alkalmával? (Ez természetesen csak egy másik, esetleg más módszerű kutatás témája lehetne.)

A leggyakrabban felmerülő társadalmi probléma-tematikák kirajzolnak tehát egy problématerképet. Ez elsősorban az alábbiakat érinti: egyenlőtlenségek, elnyomás, a fogyasztói társadalom által generált problémák (pazarlás, túlfogyasztás, környezetszennyezés, erőforrások felélése), emberi magatartásformák, interperszonális kapcsolatok, domináns értékek a korban, átfogó célokhoz, közösségi értékekhez való kapcsolódás hiánya, igénytelenség, megosztottság, széthúzás. Továbbá felmerülnek rendszerszintű problémák is az interjúkban: túlnépesedés, az urbanizáció hatása, stb.

Jellegzetes különbségek tapasztalhatóak ezek értelmezésében és az ezekre adott, egyéni életstratégiákban manifesztálódó válaszokban. A megkérdezettek társadalmi pozíciója, a mainstreamtől való távolsága,

valamint életmódjuk alternatív jellege szintén eltérő mértékű volt. A szerzők a tipizálás helyett modellvariációkat definiálnak ezek alapján, és megállapítják, hogy a modellek különbözőségeit jellegzetesen meghatározza az életkor, a nem és a választott foglalkozás, hivatás. Továbbá nagy jelentősége van az egyéni szocializációs mintáknak és annak, ahogyan, amikor az adott illető „vált”, tehát kialakítja a maga alternatív viszonyulását ezekhez a szocializációs hatásokhoz. Az interjúalanyok között felfedezhetőek jellegzetes foglalkozások, hivatások: művész, segítő foglalkozású, gyógyító, értelmiségi, köztük tanár, pszichológus, gyógyszerész, orvos, jógaoktató, gyógypedagógus. Emellett megtalálhatóak a városi civilizációból kivonultan élők, tudatosan életmódot váltó gazdálkodók, de találunk az interjúalanyok között alapítványokat igazgató menedzsereket, egyesületek vezetőit és társadalmi aktivistákat is. A mintában azonban nem jelennek meg politikusok, a média emberei, vagy jellegzetes módon a tudományos élet vagy a hatalom képviselői sem. Kérdés, vajon ezeknek a területeknek a képviselői számára eleve nehezebben lenne megvalósítható alternatív életstratégia?

Az interjúalanyok körében megállapíthatóak voltak jellegzetes, közös értékek, elvek, motivációk. Megjelent elsősorban annak az igénye, hogy értsék, elemezzék, értelmezzék az őket körülvevő világot, társadalmi környezetet. Jellemző volt a megszólalókra a másokért (a közösségért, a tárgyi és természeti környezet, a világ állapotáért) érzett felelősségérzet. Döntéseikben igyekeztek mások szempontjaira is tekintettel lenni. Az alternatív életstratégiák itt megszólaló képviselői gyakran különlegesen érzékeny és tudatos kapcsolatot építettek ki a hagyománnyal, a tradícióval, amellyel kreatív, reflexív viszonyban vannak. Továbbá jellemzi az interjúalanyokat az autonóm egyéni világ és a David Riesman *Magányos tömeg* című művében (Riesman 1968) megfogalmazott tipológia nyomán a „belsőleg vezérelt” karakter típus. Riesman a konformitás módját gyakran a társadalmi karakter szinonimájaként használja, de felhívja a figyelmet, arra, hogy a társadalmi karakter tágabb fogalom, magában hordozza az alkotó tevékenység módját is.

Párhuzamot fedezhetünk fel a Kapitány szerzőpáros interjúalanyai – mint fiktív csoport – és a Paul H. Ray és felesége, Sherryl Anderson szociológusok által kulturális kreatívnak definiált csoport között (Ray–Anderson 2000). A szerzőpáros elsősorban a kultúra evolúciójával foglalkozik. Megállapításuk szerint (amelyet 13 év életmód- és értékészociológiai kutatásai, többek között egy kérdőíves felmérés eredményei alapján fogalmaztak meg) az Egyesült Államokban egyre több olyan ember van, aki egyfajta új kultúrát teremt meg, bár nem feltétlenül tudatosan. A „*cultural creatives*-ként” jellemzett emberek életmódja tehát egyfajta ellenszert képviselhet a cinizmussal, a korunkra jellemző félelmekkel, szorongással és fatalizmussal szemben. Ray és Anderson szerint, ha ezek a sokszor optimista, altruista alternatívok vállalkoznának arra, hogy értékeikről beszéljenek a nyilvánosság előtt, akkor többet tehetnének azért, hogy alakítsák korunk életvitelét. Újfajta kultúra kialakulásához járulhatnának hozzá. Mint társadalmi csoport azonban nem jelennek meg, nincsenek egymással kapcsolatban, nem fűzi össze őket egyfajta mi-tudat, nem ismerik fel annak jelentőségét, milyen erőt képviselhetnének együtt a nyilvánosság előtt.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor munkája nyomán az alternatív életstratégiák mentén élő, alternatív értékeket képviselő egyének példája ismertebb lesz a szélesebb nyilvánosság előtt. A szerzők munkásságának korábbi állomásaiban manifesztálódó értékek, a kutatási témaválasztás, és a kutatás eredményeinek itt megválasztott módjai őket magukat is (a szakmában nehezen megvalósítható) alternatív életstratégia képviselőivé

teszik – így járulva hozzá ahhoz, hogy a válság jelenségeire nagyobb eséllyel találjanak megoldást az egyének, a közösségek, a társadalmak.

HIVATKOZÁSOK

Kapitány Á. – Kapitány G. (2013) *A „szellemi termelés mód”*. Budapest: Kossuth Kiadó.

Ray, P. H. – Anderson, Sh. R. (2000) *The Cultural Creatives: How 50 Million People Are Changing the World*. New York: Harmony Books.

Ray, P. H. – Anderson, Sh. R. (2009) *Kulturális kreatívok. Akik képesek megváltoztatni a jövőt*. Budapest: Pilis-Print Kiadó.

Riesman, D. (1968) *A magányos tömeg*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Szelényi I. (2015) *The triple crisis of sociology*. <http://contexts.org/blog/the-triple-crisis-of-sociology/> April 20, 2015.

BARTHA ESZTER

„MINTHA SZIVEMBŐL FOLYT VOLNA TOVA...”



Szalai Erzsébet (2014)

Autonómia vagy újkiszolgáltatottság

Tanulmányok és publicisztikai írások 2012–2014

Budapest: Kalligram.

A költői idézet nem pusztán emocionális indíttatású, hisz’ Szalai Erzsébet tanulmánykötetének vezérfonala is lehetne. A neves szociológus három tanulmánya és négy publicisztikai írása *József Attila A Dunánál c.* verséhez hasonlóan egyszerre építkezik a mai nagy magyar sorskérdésekből és a hazai történelem legmélyebb rétegeiből – ami kivételes interdiszciplináris teljesítmény. A szerző társadalomtörténeti érzékenységét mutatja, hogy az építkezés logikailag, tartalmilag és nyelvileg egyaránt szerves egészet alkot – az 1960-as évektől napjainkig követjük a hazai politikai és társadalmi viták kontextusát és értelmezési kereteit, amely szellemi vándorút értően kalauzolja végig a mégoly laikus olvasót is az 1945 utáni magyar történelem sorsfordító fejezetein, és bepillantást enged a hatalom és a demokratikus ellenzék szigorúan a nyilvánosságra tartozó kulisszatitkaiba. Szalai Erzsébet egy olyan korról és ellenzékről ír, amelynek ő is fontos szereplője volt; ugyanakkor olyan távolságtartással, ameddig csak kevesen jutnak el. Önreflexiója mindenképpen rímel József Attilára; ezért (is) éreztem találónak a címben szereplő idézetet.

Mármost hogyan áll össze kerek egészé a kötetben elmesélt történet? A legerősebb tanulmánynak én az elsőt érzem, ahol a szerző felvázolja az 1960-as évek nagy közgazdasági reformvitáinak szellemi háttérét és indíttatását. Szalai Erzsébet empátikusan jeleníti meg Csapó László vitaindító gondolatait, amelyek egy olyan korszakban születtek, amelyről ma sokan azt hiszik, hogy minden szempontból szürke volt, totalitárius diktatúra jellemezte, és, ahogyan az egyik diákom írta, csak a tehetségtelen költők versei jelenhettek meg... Csapó ugyanakkor egy hivatalos, cenzúrázott lapban fogalmazott meg olyan gondolatokat, miszerint csak egy világpiac van, Magyarország nyitott gazdaságú ország, a világgazdaságra és a világpiacra orientált, a szocialista országok előbb-utóbb versenyezni fognak a piacokért, és az exportképesség megőrzése érdekében elkerülhetetlen a strukturális munkanélküliség (és a veszteséges iparágazatok, pl. szénbányászat leépítése...). Számomra nem

is annyira maguk a gondolatok érdekesek, mint inkább az a tény, hogy ezekről a tézisekről az 1960-as években nyilvános értelmiségi vita folyhatott... miközben persze csak a tehetségtelen költők versei jelenhettek meg nyomtatásban.

Szalai Erzsébet azon kevesek egyike, akik ma is mernek másképpen emlékezni – mint ahogyan a szociológus korábban bekapcsolódott a demokratikus ellenzék munkájába, és elég oka volt gyűlölni a Kádár-rendszert. Szalai Erzsébet az összegzésben mégis kimondja, hogy „a közhiedelemmel ellentétben” akkor nagyobb teret kaptak az alternatívák, mint ma (197). Hozzáteszem, én úgy látom, ez globálisan igaz; az 1960-as évek a világrendszerben is fordulópontot jelentettek. Olyan alternatívák jelentek meg ekkor az Egyesült Államokban is, amelyek egy új világrend ígését hordozták – az már más kérdés, hogy a világforradalom mint alternatíva az 1960-as években megbukott, és helyette megszületett a neoliberais kapitalizmus yeats-i oroszlántestű, emberfejű szörnyetege (*A második eljövétel*).

Szalai Erzsébet globális keretbe helyezi és értelmezi Csapó László elfeledett gondolatait. Érdemes felidézni a teljes foglalkoztatottság tabujának akkor eretnek gondolatát: „*ma Magyarországon a munkaképes korú népesség csaknem fele nem jut munkához*” – jegyzi meg Szalai Erzsébet (47). Csakhogy, és ezt hangsúlyoznom kell, az akkori értelmiség – mindegy, hogy revizionista volt-e, vonalas technokrata vagy pedig reformokra nyitott technokrata (Szalai osztályozása) egyrészt hitt abban, hogy a társadalom és a politika tervezhető, másrészt, mély társadalmi felelősségérzettel és egyfajta baloldali elkötelezettséggel rendelkezett (ami talán az akkor még élő antifasiszta hagyományból is fakadt). Ehhez érdemes hozni még egy idézetet Csapó László dolgozatából: „*a lakásprobléma megoldása is a mainál jóval magasabb színvonalon elengedhetlenné válik*” (idézi: 28). Vagyis nem azért laktak – még a kapcsolatokkal rendelkező „kivételezettek” sem – rosszul megépített, aprócska, vékony falú panellakásokban, mert olyan gonoszok voltak azok a pártfunkcionáriusok, hanem azért, mert ennyire futotta az ország gazdasági-műszaki teljesítményéből. És az is érdekes, hogy pár évvel 1956 után kimondható volt, igaz, zárójelben: „*(Nem lebecsülendő körülmény az sem, hogy a külföldön élő magyarok száma elég nagy, és helyes politikánk következtében a lakosság velük való kapcsolata jó.) A kapcsolatok bővülése napról napra észrevehetetlenül ugyan, de mégiscsak óriási hatást gyakorol a lakosság, különösképpen a fiatalok lakosság igényeire, gondolkodásmódjára*” (idézi: 31, kiemelés tőlem – BE). Erre még visszatérünk.

A baloldali elkötelezettség döntően megváltozik a rendszerváltó elit soraiban. Kiemelem Szalai Erzsébet azon úttörő meglátását, hogy nagy kataklizmák idején a habitus elcsúszhat a struktúrákhoz képest – a késő-kádári technokrácia éppen akkor szakít az antifasiszta és baloldali hagyománnyal, amikor a legnagyobb szükség lenne egy felelősségvállaló elitre. Megint irodalmi példát kell hoznom: „*Hajtok, s a világra semmit nem adok, /A népek az utcán kérdik, ki vagyok; /S ha elsodor egy alakot kerekem, /Semmi, – a kárát megfizetem. /Be jó, ha tele a zsebünk, hej hó! /Be jó, ha tele a zsebünk*” (Greene 1968:183). Hogy milyen külső és belső tényezők segítették a habitus ilyen alakulását – azokat Szalai Erzsébet szépen elemzi másik két tanulmányában. Jómagam annyit emelnék ki, amit ő is hangsúlyoz: itt nem (csak) emberi gyengeségről van szó, hanem strukturális és globális erők működtek...

Fontosnak tartom Szalai Erzsébetnek azt a tézist, hogy a Kádár-korszakban, ha felemásan is, de létrejön egyfajta „harmadik út”, amely létrehoz egy rendkívül izgalmas kultúrát – azt merem mondani, hogy itt a pe-

riféria nem pusztán imitálja a centrumot, hanem képes kreatívan felelni a Nyugat kihívására – reméljük, hogy egyszer a szélesebb nyilvánosság előtt is sor kerül ennek a korszaknak a kulturális átértékelésére.

Nagyon izgalmas a rendszerváltás értelmezése, annál is inkább, mert Szalai Erzsébet itt számot vet saját akkori és későbbi illúzióival is. 1989-ben a következő prognózist vetette papírra: *„Ami várható, az egy autoriter, de nem diktatórikus politikai berendezkedés és a társadalom alapvetően rendies jellegének fennmaradása – nyugat-európai színekben. Ez a rendszer azonban a szociális feszültségek egyre erőteljesebb növekedése miatt valószínűleg nem lesz tartós, de társadalmi empátia hiányában fenyegetettségét az új elit várhatóan nem fogja időben felismerni”* (idézi: 109). Visszatekintve elmondhatjuk, hogy Szalai Erzsébet jól látta: a késő-kádári technokrácia valóban nem ismerte fel, hogy a társadalom nagy része mennyire szemben áll a neoliberais berendezkedéssel. Ezért a társadalmi vakágért ez az elit a politikai hatalma elvesztésével fizetett. Szalai Erzsébet azt is helyesen állapítja meg: a széles nyilvánosság előtt ma sem lehet kimondani, hogy a rendszerváltó elit ígéreteinek nagy része (a Nyugat hön óhajtott utolérése) nem teljesült.

Kiemelem még a civil mozgalmak gyengeségét tárgyaló írását, valamint a kötet utolsó írását a társadalmi nemi szerepek hazai alakulásáról. A civilséghez már a Kádár-korszakban is kellett a hatalom „hallgatóságos” anyagi támogatása (lásd Orosz István írását a Beszélőben), minthogy a kelet-európai értelmiségnek nincsenek belső erőforrásai; a nagy nehezen és csak felemásan kivívott emancipáció pedig több szempontból is áldozatul esett a neoliberalizmus „macsó” hagyományának...

Az igényesen megírt, szépen kifejtett, és tartalmában és morálisan kiemelkedő válogatáshoz négy kritikai gondolatot fűznék. Szalai Erzsébet azt írja, hogy az egykori demokratikus ellenzéknek nem volt Nyugat-képe; ez azonban nem zárja ki, ahogyan egyébként ő is írja, csak talán nem elég hangsúlyosan, hogy az 1960-as évek nyitása döntően nyitást jelentett a Nyugatra is (lásd a dőlt betűvel kiemelt idézet). A Nyugat-imádat – amiben persze benne voltak a szabadságjogok és egy szabadabb élet igénye – a társadalom minden rétegét lassanként „megfertőzte” és előkészítette a talajt a neoliberais kapitalizmus számára. Csoda-e, ha sokan ma is Nyugaton keresik az annyira áhított boldogulást a kelet-európai félperiféria helyett, amelyért akár a teljes önfeladást és az ezzel járó magyar identitásvesztést is vállalják?

A második kritikai pontom az, hogy miközben zseniálisan ösztönösnek látom Szalai Erzsébet történelem-felfogását (aki természetesen leszámol számos kortársa pozitív Nyugat-képével), amikor a magyar szervilizmus hagyományairól ír, mintha ő is áldozatul esne ennek a tradíciónak. A mai Angliában még mindig fennmaradt a kasztrendszer számos eleme, és a társadalmi érintkezést szigorú normák szabályozzák. Az Egyesült Államokban a pénz hozza létre a kasztokat. A magyar hagyomány itt nem feltétlenül az elmaradott feudális örökséget hordozza (tovább). Szalai Erzsébet (helyesen) úgy látja, hogy a félperifériás örökség és a feudális szervilizmus egyszerre van jelen a magyar hagyományban; de itt szerencsésebbnek éreztem volna egy átfogóbb globális kritikát. A szerző azon tézisével is vitatkoznék, hogy az államszocializmus szerves része lett volna a világkapitalizmusnak. A szerző, igaz, (felemás) válaszkísérletnek látja az államszocialista örökséget, de én közelebb állok ahhoz az értelmezéshez, hogy a létezett szocializmus globális válaszkísérlet volt a centrum kihívására.

A harmadik kritikai szempont a kelet-európai összehasonlítás. Ulbricht közgazdászai pontosan úgy képelték el az NDK fejlődését, ahogy Csapó László Magyarországot: kevés exportképes iparágazat, a többi leépí-

tése stb. Érdeemes volna egy tágabb kelet-európai kontextusba helyezni, és onnan vizsgálni a magyar harmadik utat.

És végül, egy utolsó megjegyzés a genderhez. Az egyik legnehezebb téma, mert a társadalmi nemi szerepek nagyon mélyen beágyazódtak egy adott kultúrába. A magyar hagyomány, noha szokás „alpból” macsónak tekinteni, történetileg felemás (lásd erről Péter 2008). Rajtunk (is) múlik, hogy a hagyomány mely elemeit visszük tovább.

Szalai Erzsébet nem tekinti dicső fejezetnek a kiegyezést; én azonban mégis a már idézett vers utolsó soraival zárnám az ismertetést: „*A harcot, amelyet őseink vívtak, /békévé oldja az emlékezés, /s rendezni végre közös dolgainkat, /ez a mi munkánk; és nem is kevés.*”

HIVATKOZÁSOK

Greene, G. (1968) *A csendes amerikai*. Budapest: Európa.

Péter K. (2008) *Házasság a régi Magyarországon 16–17. század*. Budapest: L'Harmattan.

ÚJ OSZTÁLYHARC – A CIVIL MOZGALMAK ÉS A HAJLÉKTALANOK SZÖVETSÉGE



Udvarhelyi Éva Tessza (2014):
AZ IGAZSÁG AZ UTCÁN HEVER
Válaszok a magyarországi lakhatási válságra
Budapest: Napvilág

Udvarhelyi Éva Tessza a városszociológusok azon új generációjához tartozik, amelynek tagjai bátran vállalják a strukturális (ezen belül is marxista) szociológiai megközelítést, és egy olyan tudományos megközelítést keresnek, amely a társadalmi problémák megértésén túl segíti a strukturális okok megszüntetésére irányuló politikai akciókat is. A könyv mindenképpen eltér a hagyományos város- és lakásszociológiai elemzésektől, amennyiben nem elégszik meg a társadalmi problémák feltérképezésével, hanem az adott társadalmi konfliktus áldozatainak szemszögéből keresi a cselekvés politikai lehetőségeit, és ennyiben túl is megy a hagyományos strukturalista állásponton, amely az adott társadalmi konfliktusok okait kutatja, és ezen okok felszámolására tesz javaslatot. A szerző a magyarországi hajléktalansággal, szélesebb értelemben a „lakhatási válsággal” foglalkozik, mely nemcsak egy hallatlanul fontos társadalmi kérdés, de kiváló terep arra is, hogy megismerjük a strukturalista elemzés lehetőségeit és korlátait.

A szerző a könyv *első* részében definiálja az elemzés kereteit (első fejezet), tömör történeti áttekintést ad a magyarországi lakásprobléma (ezen belül is a hajléktalanság) különböző korszakairól (második fejezet), és elemzi a hajléktalansággal kapcsolatos közpolitikákat, külön hangsúlyt helyezve a hajléktalanság kriminalizációjának kérdésére (harmadik fejezet). A kötet *következő része* a lakhatáshoz kapcsolódó civil mozgalmakat elemzi a rendszerváltás előtti és a rendszerváltás utáni időszakban (negyedik-ötödik fejezet). Végül a kötet *harmadik része* a hajléktalanság felszámolását kitűző társadalmi mozgalom felépítésével, lehetőségeivel foglalkozik, ezen belül is a részvételi akciókutatás lehetőségeivel és a társadalomtudomány felelősségével (hatodik-hetedik fejezet).

A könyv terjedelmes anyagot dolgoz fel, s a lakhatási problémát olyan széles történelmi és elméleti keretek között elemzi, melynek, jelen keretek között sem az ismertetésére, sem a teljes körű bírálatára nem vállalkozhatok. Ugyanakkor érdemes a könyv anyagából három kérdéskört kiemelni, és – szembeállítva a *mainstream*

szociológiai megközelítésekkel – megvizsgálni a szerző álláspontját. Ez a három kérdéskör a következő: 1. a hajléktalanságot magyarázó strukturális elmélet (makro-szociológiai elemzés); 2. a hajléktalanság történeti és szociológiai elemzése (mikro-szociológiai elemzés); és 3. a lakhatáshoz kapcsolódó civil mozgalmak szerepe és lehetőségei (politológiai elemzés).

A STRUKTURALISTA MEGKÖZELÍTÉS ÉS ANNAK KORLÁTAI

A szerző kiindulópontja – szándékosan leegyszerűsítve – egy olyan demokratikus, kapitalista osztály-társadalom, amely alapvetően az elnyomókból és elnyomottakból áll, és ahol az elnyomottak helyzetét csak a közpolitika képes hatékonyan befolyásolni. A közpolitikát alapvetően a politikai pártok alakítják, amelyek a társadalom főbb csoportjainak (uralkodó osztály és szövetségeseinek) az érdekeit képviselik, az elnyomottak helyzetét azonban csak a civil szféra képes az érintettekkel szövetségben befolyásolni. A cél tehát az, hogy a civil társadalom bevonásával a társadalom kizsákmányoló jellege megszűnjön.

A szerző fő állítása, mellyel messzemenően egyet lehet érteni, hogy a *hajléktalanságot a társadalmi alávetettség strukturális tényezőivel* mint a kizsákmányolás, kulturális imperializmus, fizikai erőszak és hatalom-nélküliség *lehet legjobban meghatározni* (29–31). A strukturalista megközelítés egyik *érzékeny pontja* ugyanakkor, hogy nincs világos képe a kizsákmányolás-mentes társadalomról. Fontos gondolat a szerző érvelésében, hogy a hátrányos helyzetű csoportok életfeltételeinek javítását célul kitűző (lakás- és szociális) programokat két csoportra lehet osztani (Fraser 1995 alapján), az ún. „megerősítő” és az „átalakító” programokra. A megerősítő programok, bár segíthetnek egy-egy csoporton, megoldhatnak egy-egy válsághelyzetet, lényegében az adott (kizsákmányoló) struktúrát erősítik meg, míg az átalakító programok azokat a tényezőket kezelik, amelyek a váltságot előidéznek. A könyvben inkább csak utalások vannak a célként kitűzött társadalmi berendezkedésre, amely – Fraser nyomán – a szocialista berendezkedéshez állhat a legközelebb (133). Ez a perspektíva a „Kádár-rendszerben szocializálódott” társadalomkutatók számára nem különösebben csábító, mivel a szocialista társadalmi berendezkedés nem bizonyította be életképességét.

A strukturalista megközelítés mögött a neoliberális kapitalizmus kritikája áll, amelynek azonban az autokratikus kapitalista modell (akár a kínai, az orosz vagy a most formálódó orbáni rendszer) nem alternatívája. De ebben a felfogásban nem elfogadható alternatíva a kapitalizmus szabályozottabb formája sem, hiszen akkor a kapitalizmus különböző változatait (pl. a jóléti rezsimeket) kellene értékelni és érvelni a hátrányos helyzetű csoportoknak legkedvezőbb rendszer mellett. A szerző (és az általa képviselt szociológia) álláspontja szerint ez a választás nem jelenti a hatalmi viszonyok megváltoztatását, és ezáltal a társadalmi konfliktus okait sem szünteti meg. Másként fogalmazva, a különböző kapitalista modellek közötti választás, még ha előnyös is a támogatott társadalmi csoportnak, „megerősítő” programokhoz vezet, és nem átalakító programokhoz. A probléma azonban az, hogy a megcélzott, a kapitalizmust meghaladó társadalmi berendezkedésről nincs pontos képe a szerzőnek, így nagyon nehéz a lakhatási problémán túlmutató „átalakító” programokhoz eljutni.

A hajléktalanság és a lakhatási szegénység vizsgálata során azonban arról világos elképzelése van a szerzőnek, hogy hol húzódik meg a határvonal a megerősítő és az átalakító programok között. A könyv nagyon érdekes és színvonalas része a lakáspolitikai folyamatok kritikai elemzése, ami nem kis részben a strukturalista meg-

közelítésnek köszönhető, azaz annak, hogy a szerző a szereplők és intézmények viselkedésének magyarázatát összekapcsolja a mindenkori hatalmi viszonyokkal. Ezen belül talán a legérdekesebb és eredeti elem az elmúlt két évtized hajléktalan politikájának kritikai elemzése. A kialakult hajléktalanellátó szervezet és az abban dolgozó szakemberek – bár az intézményrendszer kialakulásának hajnalán még másfajta szándékok vezérelhették őket – egyfajta „paternalista” rendszert építenek ki az ellátottak és a szociális munkások között, ami egyértelműen egyfajta új függőségi helyzetet jelez. Győri Péter, a téma egyik legismertebb szakértője maga fogalmazza meg, hogy a hajléktalanok „szabad emberként” költöznek az intézménybe (Csongor, 2010), de gyorsan klienssé válnak (157, hasonló idézet a 184–185. oldalakon). Ez a problémakör többször visszatér a könyvben, később a szerző világosan megfogalmazza kritikáját a fő irányba tartozó kutatásokkal szemben:

„A ma zajló kutatások többségének célja, hogy részletesen feltárják a hajléktalan ellátásban megjelenő ügyfelek szociális hátterét, nehézségeit és szokásait, illetve hogy javítsák az ellátórendszer működését. Noha ezek a tanulmányok értékes megállapításokat tartalmaznak, többnyire belesimulnak az uralkodó paradigmába, amely a hajléktalanságot inkább egyéni szinten menedzseli, semmint rendszerszinten megelőzi vagy megszünteti, és a hajléktalan embert ügyfélként, nem pedig állampolgárként tekint.”
(249 – a szerző kiemelései)

A kérdés az, hogy a hajléktalanság kezelésére indított programok közül melyek azok, amelyek átlépi a strukturális okok által húzott határt, és melyek azok, amelyek túlmutatnak a probléma felszíni kezelésén. A lakásrendszerben a szerző megerősítő programként tekinti azokat a jóléti programokat, amelyek „nem változtatják meg a fennálló hatalmi viszonyokat” (133), míg átalakító programnak tekinti a tömeges lakásfoglalást, amelyek „megkérdőjelezik a lakhatás meghatározását áruként” (134). Véleményem szerint a szerző beleütközik a strukturalista elemzésnek abba a korlátjába, hogy a létező társadalmi berendezkedéssel szemben fel kellene vázolni azt a rendszert, amely a javak igazságos elosztását garantálja, és ezáltal felszámolja a hajléktalanság, a szegénység okait. Nem ismerünk olyan modern társadalmat, amely tolerálhatja a tömeges lakásfoglalásokat, és a lakást kiemeli a piacgazdaság (a kapitalista rendszer alapját képező magántulajdoni javak) köréből, azaz nincs olyan létező makrogazdasági modell, amelybe ezek az elemek beilleszthetők.

A HAJLÉKTALANSÁG TÖRTÉNETI-SZOCIOLÓGIAI ELEMZÉSE

A szerző komolyan bírálja a hagyományos szociológiai megközelítéseket, ez által a könyv jelentős részben maga is egy szociológiatörténeti elemzés. A könyv leghosszabb fejezete például áttekintést ad a hajléktalanság (lakhatási szegénység) kezelésére irányuló magyarországi lakhatási politikákról, programokról a különböző történeti időszakokban.

A szociológiatörténeti elemzés kiindulópontja a hajléktalanság definíciója. A legtöbb szociológiai elemzés, véleményem szerint helyesen, a hajléktalanságot lényegében a szegénység speciális eseteként, szélsőséges megnyilvánulásaként fogja fel. A szerző áttekinti a szakirodalomban használt hajléktalanság definíciókat (ENSZ, FEANTSA,¹ stb.), de nem ajánl fel olyan alternatív definíciót, amelyet a különböző történeti és lakáspiaci helyzetekre alkalmazni lehetne.

Ugyanakkor az elemző fejezetekből a hajléktalanság jól értelmezhető elemzése olvasható ki. A hajlék-

¹ European Federation of National Organisations working with the Homeless.

talanság a szegénység szélsőséges esete, de a szegénység alapvetően társadalmi-strukturális probléma, nem pusztán szociális kérdés (256) A szerző a *lakásszegénység* fogalmat használja, de ebben a kontextusban nem látok tartalmi különbséget. A lakhatási szegénység fogalma a szegénység speciális esete, ami azt jelenti, hogy háztartások nem rendelkeznek olyan jövedelemmel, amely a társadalmilag elfogadott szintű lakhatás költségeit fedezné, és sem lakástámogatások, sem az általános (kiadásokhoz nem kötött) jövedelem-transzfer révén nem jutnak megfelelő jövedelemhez. A hajléktalanság nem egyedi tényezők szerencsétlen összejárásának következménye, hanem társadalmi és hatalmi viszonyok terméke, amelyet nem „pusztán” rossz és bizonytalan lakáshelyzet jellemez.

Az 1920-as években vagonokban lakó trianoni menekültek, a szocialista iparosítás során városba költözött első generációs munkásszálláson lakó munkások, és a 90-es években tömegesen megjelenő fedélnélküliek, véleményem szerint nem sorolhatók ugyanabba a szociológiai kategóriába. A szegénység természete, okai történetileg változnak, ami nehezíti a hajléktalanság problémájának a történeti összefüggésekből kiragadott elemzését. A hajléktalanság szociológiai természete emiatt más a századfordulón, az első világháború után, a szocialista időszakban, és a rendszerváltás után.

A szerző érdekes és jó áttekintést ad a különböző időszakok programjairól, ugyanakkor a lakáspolitikák mögötti szociológiai magyarázatok nem nyújtanak egy átfogó keretet, melyben az olvasó az egyes időszakokat elhelyezheti, és a programok főbb elemeit össze tudja kapcsolni az adott időszakokat jellemző gazdasági és társadalmi intézményrendszer elemeivel. Leegyszerűsítve, a strukturalista megközelítés a lakásprogramokat azal magyarázza, hogy a rendszer fennmaradása érdekében az uralkodó társadalmi csoportok politikai nyomás miatt engedményeket tesznek, s bár az elemzésből az is látható, hogy az engedmények oka és a „megoldások” természete nagyon különböznek az egyes korszakokban, a különbségek szociológiai-gazdasági magyarázatával adós marad a szerző. *Ennek egyszerűen az az oka, hogy más volt a gazdasági-társadalmi berendezkedés, a szociális jóléti rendszer és a lakáspolitikák, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni a hajléktalanság történeti elemzése során.*

Nagyon érdekesek a történeti elemzések és leírások, ugyanakkor sokszor hiányos marad az elemzett konfliktusok szociológiai-közgazdasági háttérének elemzése. Természetesen ez a forrásanyag hiányossága is, hiszen a könyv történeti fejezete alapvetően a szakirodalom feldolgozására épít. A vonatkozó irodalomban a leíró elemzések dominálnak, ami nagyon nehezíti a másodlagos feldolgozásokban az elemző (analitikus) megközelítést. A szerző számos olyan érdekes történetet épít be az elemzésébe, amelyek nagyon fontos következtetések (vagy hipotézisek) levonására adnak alapot, meghaladva egy egyszerűsített strukturalista magyarázatot.

Az első világháború előtti lakbérstrájkok következtében létrejött intézményi megoldások egyfajta kompromisszumos megoldást jelentettek a bérlők és a tulajdonosok között, ami egyrészt korlátozta a tulajdonosok béremelési jogait, másrészt pedig szabályozta a bérleti díj nem-fizetésének következményeit. A konfliktusok kezelésére békeltető bizottságokat hoztak létre.

A kötött lakásgazdálkodás bevezetése az első világháború ideje alatt, hosszú időre visszavetette a bérlakás beruházásokat, aminek lényegében máig tartó hatásai vannak. (A magánbérlakás-szektor nem jelentett biztonságos beruházást a tőke számára, és emiatt a magántulajdonú, tulajdonosok által lakott lakásforma dominánssá vált.)

A Tanácsköztársaság alatti lakáspolitiká mélyebb elemzése rámutathatott volna a szocialista lakáspolitikai strukturális problémáira, azaz a lakások újraelosztásának konfliktusaira, és ezeknek a konfliktusoknak a társadalmi beágyazottságára.

A szocialista időszak lakáspolitikája jól meghatározható szakaszokra bomlik, amelyeket a gazdasági és a hatalmi szerkezet változásai magyaráznak, de a lakáspolitikai önmagában is értékelhető szerepet játszott. Bizonyos programok a társadalmi-jövedelmi egyenlőtlenségeket növelték, mások pedig azok csökkentésének irányába hatottak.

A rendszerváltás utáni időszak elemzése különösen fontos a mai helyzet megértéséhez, és a fejezetnek ez a része valóban jól strukturált, színvonalas elemzés. A lakásprivatizáció, a jövedelmi egyenlőtlenségek és a munkanélküliség növekedése (és még inkább a foglalkoztatottak számának csökkenése) fontos szerepet játszott a szegénység és ezen belül a hajléktalanság növekedésében. A szerző helyesen rámutat arra, hogy a rendszerváltás utáni lakáspolitikai beavatkozások nemhogy csökkentették, hanem növelték a lakás elvesztésének valószínűségét (72).

Ugyanakkor a fejezetbe néhány pontatlanság is belecsúszik. A lakbérek nem emelkednek a 90-es évek elején. 1989-ben volt egy központi emelés, és az önkormányzatok nem emelték az infláció mértékében a lakbéreket, de a lakásrezi költségek radikálisan növekszenek a 90-es években (72). A bérlakás állományon belül a hátralékosság növekedése összefüggött azzal, hogy a magasabb jövedelműek nagyobb valószínűséggel vásárolták meg lakásaikat. (Hasonló jelenség játszódott le a devizahiteles állománnyal, amikor a végtörlesztés lehetőségével a gazdagabbak tudtak élni, aminek következtében a hátralékosok aránya növekedett.) Továbbá a 2000 utáni lakáshitelezést csak 2004-ig támogatták, a 2004 és 2008 közötti, válság előtti hitelek nem élveztek állami támogatást (83). Nem volt valódi igény a privatizált lakások visszavásárlására/visszaadására (71).

A HAJLÉKTALANOK „FELSZABADÍTÁSA” – OSZTÁLYHARC

A szerző megközelítésének újszerűsége, hogy keresi azokat a megoldásokat, amelyek a hajléktalanság strukturális okait tudják felszámolni. Mivel – érvel a szerző – a közpolitikát a kapitalista társadalomba beágyazott politikai pártok alakítják, az a mozgalom, amely e rendszer által elnyomott társadalmi csoportok hatalmi struktúrában elfoglalt helyét akarja újradefiniálni, csak az ettől a struktúrából intézményesen független civil társadalomra építhet az elnyomottakkal való szövetségben. Ez a megközelítés a hatalmi struktúra részeként tekint a hajléktalanellátás intézményi szereplőire, amit jól jelez a könyvben számos ponton megfogalmazott bírálat a szervezetekkel szemben.

A könyv – ha ismét fogalmazhatok sarkítva az egyértelműség érdekében –, a hajléktalanok, mint osztály felszabadításáért folytatott mozgalom kiáltványa, amely kritikailag elemezi a korábbi kísérleteket, és útmutatást ad a mozgalom számára, hogy hogyan használja a tudományt, a kutatást, és milyen kapcsolatot építsen ki a hatalommal.

Számomra azonban kérdéses, hogy a hajléktalanokat miként tekinthetjük társadalmi osztálynak, hiszen helyzetüket nem pusztán a lakhatás elvesztése, hanem az alacsony jövedelmek (bérek és juttatások), a munkanélküliség, és olyan egyéni (bár társadalmilag is befolyásolt) tényezők, mint a betegség, családi kapcsolatok

megromlása (válás) okozta kritikus helyzetek kezeletlensége okozza. Az ok-okozati kapcsolatok láncolatában a lakáspolitikai egy fontos közvetítő, kiegészítő változó, de semmiképpen sem önálló oka a hajléktalanságnak. A lakásosztály kategória használata, amely a 70-es évek városszociológiájában rövid időre megjelent, sem tűnik megalapozottnak.

Ezen a ponton érdemes visszatérni a hajléktalan ellátásban szereplő szervezetek bírálataira, amelynek lényege, hogy ezek a szervezetek szolgáltató-kliens viszonyt alakítottak ki, amelynek egyik oldalán a hatalom képviselője (a szolgáltató), a másik oldalon (a hatalomtól függő) kliens szerepel. A mozgalom, a hajléktalanságot eredményező strukturális viszonyok szempontjából a hajléktalanok viselkedése (és alávetettsége) legalább olyan fontos. Szociológiailag Győrinek igaza van, valóban a modern társadalmakban a hajléktalan ellátásnak ez (kliens-szolgáltató) az alapviszony rendszere, és ettől a mozgalom sem tekinthet el. A könyv egy külön fejezetet (6. akciókutatással foglalkozó fejezet) szánt azoknak a módszereknek az ismertetésére, amelyek a hajléktalanokat megpróbálják kiszakítani ebből a viszonyrendszerből, hogy „ügyfélből állampolgárokká váljanak”.

A szerző úgy látja, hogy csak a civil mozgalmak képesek (az érintettekkel összefogva) a hatalmon lévőket strukturális változások bevezetésére kényszeríteni. A könyv történeti és szociológiai elemzésénél a szerző igyekezett a mozgalmi elemeket kiemelni, és igazolni, hogy mozgalom (társadalmi aktivitás) nélkül nincs társadalmi változás. A szocialista rendszer időszakában a szociológia a hajléktalanságot a szegénység összefüggésében tárgyalta, ettől nem volt elszakítható. Az 1970-es évekbeli Kemény István által irányított vizsgálat és az ehhez kapcsolódó politikai mozgalmak (SZETA, demokratikus ellenzék, stb.) kényszerítették a kormányzatot arra, hogy elismerje, a szocialista rendszer nem tudta megoldani a szegénység problémáját, aminek egy szélsőséges eleme a hajléktalanság. A „civil megmozdulások valóban mindig a nagyszabású strukturális változások kapcsán alakulnak ki, először a feudalizmusból a kapitalizmusba, majd az államszocializmusból az újkapitalizmusba történő átmenet során” (171). Az igazi kérdés azonban az, hogy a civil társadalom (és az érintettek) képesek-e az elnyomottak érdekében megváltoztatni a struktúrákat?

A szakmai megoldások keresésében a szerző álláspontja az (mellyel abszolút egyet lehet érteni), hogy a hajléktalanság alapvető oka (társadalmi-hatalmi viszonyok következtében kialakuló) szegénység, és a szegénységet negligáló lakásrendszer, ezért a hajléktalanság kezelését nem a szociális rendszeren belül, hanem lakhatási problémaként kell kezelni. Ennek további hozadéka, hogy szélesebb tömegeket lehet mozgósítani a mozgalmi célok mellett. „Ha meghatározóvá válna a hajléktalanság lakhatási problémaként történő értelmezése, akkor sokkal nagyobb tömegek válnának érdekeltté abban, hogy nyomást gyakoroljanak a mindenkori kormányzatra az érdemi és rendszer szintű megoldásokban” (259). Amíg a könyv konklúziójával, amely szerint olyan lakhatási mozgalomra van szükség, amely széles összefogásra épül, egyet lehet érteni, addig kevésbé lehet azonosulni azzal az állásponttal, amely a lakásfoglalásokat tekinti a civil mozgalom egyik legfontosabb teljesítményének. „Lakhatási mozgalom elképzelhetetlen lakásfoglalók nélkül” (263).

A könyv lényegében ezt a narratívát igyekszik történeti elemzésekkel és kutatási eredményekkel alátámasztani, és ezt kiválóan megírta, élvezetes olvasmány formájában tárja a kutatók és laikus érdeklődők elé.

HIVATKOZÁSOK

Fraser, N. (1995) From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age. *New Left Review* July-August, 68–93.

Csongor, A. (2010) Húszéves a Menhely Alapítvány. Csongor Anna interjúja Győri Péterrel. *Civil Szemle* 7. évfolyam 4. szám, 29–54.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.

KOVÁCS KAMILLA

AZ 1978–1981 KÖZÖTTI ORION KUTATÁSRÓL

A KUTATÁS ÁLTALÁNOS KÖRÜLMÉNYEI

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete H. Sas Judit vezetésével 1978 és 1981 között kvalitatív kutatást folytatott a munkásosztály¹ életmódjának feltérképezésére. A felmérésben részt vett Andrássyné Szabó Emőke, Bajovics Rózsa, Csanád Györgyné, Diósi Pál, Hadházy Ágnes, Hanák András, Hanák Gábor, Herczog Mária, Heleszta Éva, Heleszta Sándor, Horváth Albert, Józsa Judit, Mihancsik Zsófia, Papp Mária, Örkény Antal, Romvári Klára, Schulek Adrienne és Szántó Zsuzsa.

Kutatásuk helyszínének a szocialista ipar egyik legproduktívabb gyárát, az akkor állami tulajdonban levő Oriont (mai nevén Orion Elektronikai Kft.) választották. 45 dolgozót kértek fel a kutatásban való részvételre. A mintába kerülés feltételeként az alábbi kitételeket határozták meg: a dolgozó 25–35 év közötti legyen, budapesti lakos, akinek saját családja (felesége/férje és gyermeke is) van. Ezen kitételekkel a munkásosztály „elit rétegét” kívánták elérni. Azokat, akik Budapesten élnek, tehát nem ingázók, fiatalok és – saját meglátásuk szerint – megfelelő egzisztenciával rendelkeznek a családalapításhoz. A megkérdezett fiatalok az akkor dinamikus fejlődő elektronikai iparágban dolgoztak, éppen ezért képzetebbnek számítottak az átlagnál. A kiválasztottak közé tehát a „munkásosztály krémje” került, akikkel otthonaikban – férjük/feleségük társaságában – bonyolították az interjúkat. A követéses vizsgálat többórás életútinterjúval kezdődött a házaspár mindkét tagjával külön-külön. Ezt követően a kutatók egy éven keresztül minden hónapban újra felkeresték a családokat, és újabb interjúkat készítettek. Ezek lettek a „Mi történt?” típusú interjúk. Ekkor már konkrét, előre egyeztetett kérdések nélkül látogatták meg a dolgozókat, és annak feltérképezésére törekedtek, hogy mi is történt az adott családdal az

¹ A rendszerváltás után elfogadottá vált a nézet, miszerint nem létezett az államszocializmus időszakában egységes munkásosztály.

Ennek részletes ismertetésére az alábbiakban nem térek ki, de bővebben olvashatunk a témáról például Valuch Tibor értekezéseiben (vö. Valuch 2005, 2012).

elmúlt egy hónap alatt. Milyen örömök, bánatok, kihívások, nehézségek, konfliktusok, események színezték mindennapjaikat. A beszélgetések menetét ettől fogva a kérdezettek által fontosnak ítélt, említésre méltó történések határozták meg.

A felmérés azt térképezte fel, hogy mennyire igaz az a szocialista szlogen, miszerint „*a munkásosztályé a hatalom*”. Mi a helyzet azokkal, akikkel a szocialista felfogás értelmében „minden rendben van”: a fiatal, nagyvárosi, magasan kvalifikált ipari munkásokkal? Honnan jöttek, meddig jutottak, hogyan élnek és dolgoznak, mi jellemzi életmódjukat, céljaikat, vágyaikat, lehetőségeiket? Mennyire ismerik ki magukat saját életükben, mennyire képesek beavatkozni, alakítani, átlátni azokat a helyzeteket és konfliktusokat, amelyekbe kerülnek? Milyen szabadságfokkal irányítják életüket? Beavatkoznak vagy beavatkozhatnak-e saját életük formálásába és irányításába? Vagy éppen sodródnak anélkül, hogy különösebben értenék, befolyásolni tudnák mindazt, ami velük történik? Mennyiben és miben érvényesülhet választási szabadságuk, és ha van ilyen, tudnak-e vele élni, vagy a társadalom gazdaságpolitikai, kulturális állapota vastörvényként érvényesül és kiszámíthatóan determinálja az emberek életét?

A kutatás eredményeit összegezvén 1986-ra H. Sas Judit megírta *Szubjektív történelem* című kéziratát, amely „irritáló” tartalma miatt azonban csak jóval később, 1995-ben jelenhetett meg. Már ebből is következtethetünk, hogy az eredmények nem a rendszer által elvártakat igazolták.

A FENNMARADT ANYAGOKRÓL

A kutatás lebonyolítása óta közel 40 év telt el. Ennek fényében nem lepődhetünk meg azon, hogy már nem áll rendelkezésünkre a teljes adatállomány. Ennek pontos okát nem ismerjük, de számos feltételezéssel élhetünk. Az interjúk megőrzésének egyetlen lehetséges módja az írógéppel rögzített szövegek tárolása volt. A veszteségben közrejátszhat, hogy számítógépek hiányában kezelhetetlenné vált a rengeteg szöveganyag. A fáradtságos papíralapú nyilvántartások vezetésének ellenére is előfordulhatott, hogy bizonyos mappák elkallódtak. Nem kizárható az sem, hogy a hatalmas helyigény miatt egyes anyagokat „feleslegesnek ítélvén” tudatosan selejteztek ki. A tudatosság nem feltétlenül a helyhiányból eredt. Az is elképzelhető, hogy az „irritáló” veszélyes tartalmakat szándékosan semmisítették meg. Napjainkban a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely az OSA Archívummal összefogásban vette kézbe az anyagokat és indította el azok feldolgozását, rendszerezését, majd a modern elvárásoknak is megfelelő digitális archiválását (lásd: <http://www.20szazadhangja.hu/>). A közel 40 éves, írógéppel írt interjúk lapjainak digitalizálása komoly kihívást jelentett. A papír természetes elszíneződése, a festék fakulása és a helytelen tárolásból származó gyűröttség nehezítette a munkát.

A rendezés és digitális archiválás eredményeként összesen 190 önálló digitális dokumentum született. Ezek minősége, típusa, és kiterjedése változó. Az anyagok nagy többsége jól olvasható. A dokumentumok között találunk néhány kézzel írt változatot is, melyek szintén kihívást jelenthetnek az olvasónak.

A kutatás során létrehozott anyagok a következő fő típusokba rendezhetők:

- Életútinterjú
- Adatok az életútról/életkörülményekről
- „Mi történt?” interjú

- A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondottak adatgyűjtő lapja
- Az elmondott történet további összefüggéseit tartalmazó adatgyűjtő ív
- Az elmondott történetek-események további alakulását összefoglaló adatgyűjtő ív
- Az egymással összefüggő történetek adatgyűjtő íve
- Zárójelentés

Az „Életútinterjúk” az első találkozás alkalmával készültek. Külön a férjjel és külön a feleséggel, ügyelve arra, hogy a kérdezőn és a mesélőn kívül ne legyen más jelen az interjú során. Ezek nagyobb kiterjedésű dokumentumok, általában 50 oldal feletti terjedelemmel. Nem narratív jellegű a meséltetés. A kérdező előre meghatározott kérdéssoron halad végig.

Az „Adatok az életútról/életkörülményekről” típusú dokumentumok 56 oldalnyi kérdést tartalmazó könyvek. A kérdésekre a választ a kutató az első interjú után vagy év közben kézzel beírva adja meg. Ez a dokumentum az „Életútinterjúból” és „Mi történt? – interjúkból” kinyerhető legfontosabb adatokat és eseményeket gyűjti egybe.

A „Mi történt?” interjúkra év közben, havonta került sor. A kutató a beszélgetés elején rendszerint visszakeresett néhány a korábbiakban történt eseményre, az azzal kapcsolatos változásokat meséltette el, majd az elmúlt hónapban történt friss események iránt érdeklődött. A „Mi történt?” interjúk terjedelme átlagosan 30–45 oldal között mozog.

„A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondottak adatgyűjtő lapja” egy interjúátírat-típus. A „Mi történt?” interjúkban felhozott legfontosabb új információkat ezen az íven rögzítette utólagosan a kérdező. Gyakran az interjúalany saját szavait használva mutatta be a legújabb említésre érdemes történetet, és emelte ki a komplett „Mi történt?” interjúból az átláthatóbb elemzés érdekében.

„Az elmondott történet további összefüggéseit tartalmazó adatgyűjtő ív” egy olyan interjúátírat, ami 30 oldalon át kérdéseket tesz fel a „A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondottak adatgyűjtő lapján” megjelölt új eseménnyel kapcsolatosan a precízebb értelmezhetőség kedvéért.

„Az elmondott történetek-események további alakulását összefoglaló adatgyűjtő ív” is egy interjúátírat. A több hónapon keresztül megjelenő, folytatólagos események rögzítésére, összefűzésére alkalmas ív. A korábban említett új, fontos eseményhez, amennyiben az elkövetkező alkalmakkor hozzáfűznivalója akad a kérdezőnek, ezt az adatgyűjtőt alkalmazták.

Mivel egy idő után kezelhetetlenül sok történet függött össze egymással, nélkülözhetetlenné vált „Az egymással összefüggő történetek adatgyűjtő ívét” bevezetni. Az íven a kérdezők kézzel rögzítették néhány mondatban az alapeseményt, majd bemutatták az alaptörténetre hatást gyakorló új eseményt is.

A „Zárójelentés” a kutató végső összefoglalása, önálló véleményalkotása a családról. A kérdező ekkor az interjúk során elhangzottakon túl beszámol a férjről és a feleségről kialakított személyes, szubjektív véleményéről és ír az interjúkon nem elhangzó, de érzékelhető egyéb tapasztalatokról. Ezek terjedelme átlagosan 20 oldal.

EGY CSALÁD – EGY ÉV

Az alábbiakban – kedvcsinálóként a jövőbeli kutatóknak – egy kiválasztott család történetét mutatom be. Az interjúkat Schulek Adrienne készítette. A családfő az interjúban „Kiss”, a feleség „Kissné” néven szerepelnek (lásd a 20. Század Hangja gyűjteményében: 409_12_2_002-409_12_2_018). Az első interjúra 1978. december 1-én került sor, a zárójelentés 1979. december 11-én készült el. Összesen 17 dokumentum maradt fenn a családdal készített interjúkból. Ezek nagy többsége elsősorban „A fontosnak ítélt történés-esemény első említésekor elmondott adatgyűjtő lapja”, „Az elmondott történet további összefüggéseit tartalmazó adatgyűjtő ív”, és „Az elmondott történetek-események további alakulását összefoglaló adatgyűjtő ív”. Mindemellett találunk egyet „Az egymással összefüggő történetek adatgyűjtő íve” közül is.

A fennmaradt dokumentumok igen kusza családi körülményekről árulkodnak. Az első adatgyűjtő ívből megtudjuk, hogy a házasság korántsem idilli. Ekkor még nem esik szó a férj és feleség közötti megromlott viszonyról, csupán Kissné panaszait olvashatjuk anyósáról. A konfliktus abból származik, hogy Kiss és Kissné a házasságkötés után nem tudtak lakáshoz jutni, ezért a férj anyjához költöztek. A feleség ugyan javasolta, hogy lakjanak albérletben, de ezt mégsem tették meg. Az együttélés elmérgesítette a viszonyt az anyós és a meny között. Kiss nem kíván a vitában részt venni, rájuk hagyja a dolgot: *„Ez engem egyszer már majdnem idegösszeroppanásba kergetett. Szóval nem vitatkozom velük. Hülyeségeken lovagol mind a kettő. A minimális tiszteletet sem adják meg egymásnak.”* (Kiss, 1978. dec. 01.)

Kissné az anyósát túlzottan arisztokratikusnak tartja, aki felsőbbrendűnek akarja beállítani magát vele szemben. Véleménye szerint anyósa nem tudott beilleszkedni az új rendszerbe: *„arisztokratikus beállítottságú volt, belekényszerült ebbe a rendszerbe (...) nem tudott beilleszkedni. (...) Ezt a stílust én nem szoktam meg és el sem tudom viselni.”* (Kissné, 1978. dec. 01.)

A következő anyagokból megtudjuk, hogy Kissnének a házassága előtti élettársi kapcsolatából született már egy gyermeke. A kislány azonban nem lakik velük. Ennek oka igen összetett. A gyermek vér szerinti apja akadályozza meg, hogy Kissné magához vehesse a fiát, pedig Kiss nem volna a közös együttélés ellen. A vér szerinti apa, Elemér nem a gyermekéhez való ragaszkodás miatt tiltja el a fiát az anyjától, hanem azért, mert nem akar gyermektartást fizetni. Azt gondolja, ha a fia ott marad Harkányban – azaz egy településen vele –, akkor ezt jogosan nem is követelhetik tőle. A gyermek nem az édesapjával él, hanem Kissné nevelőszüleivel. Hozzájuk azért engedi a fiát, mert feltételezi, hogy mivel azonos településen laknak, nevelhetik ők anélkül, hogy neki gyermektartást kellene fizetnie. Mivel Kiss és Kissné Budapesten laknak, ha hozzájuk engedné a fiút – téves teóriája szerint őt –, gyermektartásra lehetne kötelezni.

Mindemellett Elemér Kissné szerint agresszív fenyegetésekkel él: *„Ha őneki gyerektartást kell fizetnie, ő engem megöl, az anyámékat is megöli. (...) Ezek a bolond cigányok olyanok, hogy mennek ám ásóval, villával. Ott nincs ám vicc! Frankón! Mint ahogy sokszor olvassa az ember, hogy fejszével verte fejbe. Azok olyanok. (...) Fenyegetnek minket a mai napig is. Én nem akartam azt a kisgyereket otthagyni. Nekem ez borzasztó, hogy a gyerek nincsen velem. (...) Olyan letargia ez, olyan végső elkeseredettség, ami csak egy anyából jöhet ki. Ezek a bolond cigányok olyanok, mindig marad, aki bosszút áll.”* (Kissné, 1978. dec. 10.)

Kiss és Kissné úgy gondolják, hogy törvény elé kellene vinni a dolgot, de a nevelőszülők lebeszélük őket erről, mert félnek, hogy az apa rajtuk állna bosszút.

A fenyegetések ellenére a család februárban már arról számolt be, hogy mégis elhozták a kisfiút magukhoz: „Megüzentem apuval is, anyuval is, sőt, mikor telefonáltam, akkor is, hogy azonnal, ha háborgatni meri a szüleimet, feljelentem.” (Kissné, 1979. febr. 06.) A gyermek apja erre állítólag visszaüzent, hogy ha Kissné feljelenti őt, akkor, ha újra a faluba jön, meg fogja ölni őt, a gyermeket és a szülőket is. A faluban Elemér össze is verekedett Kissné fogadott bátyjával, a kisfiú elköltöztetése miatt.

Közben a gyerek budapesti beiskoláztatásával kapcsolatosan is gondok támadtak. Az új iskola az előző intézménytől egy „távozási papírt” várt, ami csak két hét késéssel érkezett meg hozzájuk. Emiatt a kisfiú több hetet mulasztott. Márciusban már a nehézkes iskolai napokról számolnak be. A kis Elemérnek nem megy jól a tanulás az új iskolában, mert itt többet követelnek.

Szeptember 19-én nem várt eseményről mesél Kissné. Elköltözött férjétől. Érve, hogy a közösen töltött hét évből már az első év is rossz volt. Férje rendszeresen alkoholt fogyaszt, és más nőkkel hál. Emellett felrója neki, hogy túlzottan féltékeny: „Nem bízott meg talán bennem (...) és akkor mindenkivel összehozott, hogy én biztosan hova jártam, meg mit csináltam. Röstellem kimondani... hogy még az apóssal is lefeküdtem.” (Kissné, 1979. szept. 19.)

Kissné már ötször elköltözött férjétől a korábbiakban, de mindig visszament. „Miért mentem hozzá többször vissza? Az ő saját gyermeke miatt. Az ő gyermeke rimázkodott vissza, hogy anyucikám, drága anyucikám, ne hagyjál el!” (Kissné, 1979. szept. 19.)

Aztán mindig újabb gondok jöttek: „Mikor énvelem veszekedett, akkor mindig volt neki valakije. Egy nő nem is volt elég, hanem kettő. Futtatta a két nőt. Rugdosott agyba-főbe, ahogy csak tudott, a fejemet a falba verte, amilyen erővel csak tudta. Elvette a fizetésemet is. Földhöz vágott, aztán megfogott hajon fogva és úgy húzott a földön végig, úgy, hogy annyira rosszul lettem, hogy kihívták a mentőt. Aztán egy nagy csokor rózsával jött. Akkor még hülye felfogásom volt, hogy nem tartozom senkihez, jó lenne egy meleg otthon, hát visszamentem. (...) Az ő gyereke belátta, hogy ez már nagyon sok az én részemről. És akkor megmondta a saját gyereke, hogy anyuci, mert úgy hív, hogy nagyon jól teszed, hogy elmégy. Eleget tűrtem, szenvedtem oktanul. Fogom a magam életét élni, az biztos. A mai helyzetben, világban megvan a munkalehetőség. Szóval a nőknél másképpen van, jobban fenn tudja magát tartani.” (Kissné, 1979. szept. 19.)

Kiss másképp számol be az esetről. Egy szombati napon, amíg ő gyanútlanul horgászni volt, a felesége összepakolta a lakásban, ami mozdítható, és elment. A férj mindig is tudott felesége hűtlenkedéseiről, de saját bevallása szerint egy-két kiadós verésen kívül nem tett semmit, mert azért szerette őt: „Hát én egy balek voltam, hogy ezt idáig csináltam. Ilyen ember, mint ő, nem érdemes arra, hogy egy férfi, mint én is, eltartsa. Én nem vesződök, én nem leszek megint idegbeteg! Borzasztó volt. Megfogta magát, elment három napra, hazajött holtrészegen. Mikor én rájöttem, illetve tudva tudtam, hogy megcsal az Éva, hát én is azért csak megcsaltam, ugye. De nem is ez volt végeredményben a leglényegesebb dolog. Az, hogy oszt akkor a gyerekekkel sem törődött. Az ő gyerekével sem törődött. (...) Két hétig volt kórházban. Piszkosul megvertem. Azt mondtam,

megölöm. Állandóan azt kiabálta, börtönbe fog juttatni.” (Kiss, 1979. okt. 08.)

A történet legnagyobb vesztese talán a kis Elemér, aki még alig melegegett meg az új szülők között és ismerkedett meg az új iskolával, máris visszaküldték Harkányba anyja nevelőszüleihez.

Kiss októberben arról is beszámolt, hogy új barátnője van. Név szerint Lili: „Homlokegyenest más, mint az Éva. Komoly családból származik, komoly emberek, dinasztia. Úgy érzem, már jobban szeretem, mint az Évát. Most már teljesen harmóniában élünk. Most már a Lili nélkül nem tudnék lenni. Hogyha megtörténik a válásom, persze, hogy el fogom venni, összeházasodunk.” (Kiss, 1979. okt. 08.) Kiss és új kedvese, Lili egy helyen is dolgoznak: „Eltakarítgatunk kettesben. Pár helyiséget. Irodákat takarítunk... hát ahova irányítják az embert.” (Kiss, 1979. okt. 08.)

A férj beadta a válópert, novemberben az első békéltető tárgyalásról számolnak be. Kiss a fentiek ellenére mindeközben mégis meglátogatta feleségét, és békülési szándékáról biztosította. Kissné azonban nem engedett és kihívta a rendőrséget.

Az utolsó interjúra 1979. december 11-én került sor. Ekkor Kiss arról számolt be, hogy volt a rendőrségen. Feljelentette a feleségét, amiért kiköltözésekor 4500 forintját és sok közös tárgyukat is magával vitt. A rendőrségen azonban „kiröhögték”, és azt tanácsolták Kissnek, hogy ha még 10.000 forintot is vitt el, örüljön, amiért elment a felesége, és nem jelentette fel a bántalmazás miatt, mert akkor akár egy év börtönbüntetést is kaphatott volna.

Kissné utolsó interjújában rossz egészségi állapotáról számol be, és hogy szanatóriumba készül.

A történet önmagáért beszél. A botrányos eseményekkel tarkított családi élet olyannyira lefoglalta a házaspárt, hogy otthoni gondjaikon túl nem is tettek említést más fontos eseményekről, melyek a vizsgálat időszakában történtek velük. Munkájukról, érdeklődési körükről, baráti kapcsolataikról, terveikről, vágyaikról csak érintőlegesen beszéltek. A hét éves kapcsolatot, mely éppen a vizsgálat időszakában torkollt válásba, alapjaiban rengette meg az anyóssal való együttélés, az anyától elszakított kisfiú miatti viszontagságok, a férj agresszivitása, és – feltételezhetően – mindkét fél hűtlensége.

A cselekmények ismeretében olyan életutak rajzolódnak ki előttünk, melyek első ránézésre korántsem az erős, elit munkásosztálybeli emberek szocialista idilljét jelenítik meg. Be kell látnunk, komoly szakadék tátong a munkásosztály krémjéről alkotott politikai elvárások és az interjúkból kinyerhető tapasztalatok között. A gyermekét elhagyó, félrelépő anya, a gyilkossággal fenyegető apa, az agressziótól dühöngő, nőket futtató férj, a haláltól rettegő, betegeskedő nevelőszülők és az ő kezük között felcseperedő – ma még csak rossz tanuló – gyermek nem igazán testesítik meg az idealizált, eszményi munkásember képét.

KONKLÚZIÓ

A fentiekben bemutatott család története nem tekinthető kirívó, egyedi esetnek a többi interjú között. A beszámolók többségében találkozunk hasonló helyzetekkel. H. Sas Judit könyvét a következő összeggel zárja: a felmérésben résztvevő családok tagjai fiatal 25–35 év közötti felnőttek. Megdöbbenve tapasztalhatjuk azonban, hogy nincsenek a jövőre vonatkozó terveik, és elképzeléseik. Mindez abból ered, hogy beavatkozásra

és változtatásra igen korlátozottak a lehetőségeik. A szlogen, miszerint a munkásosztályé a hatalom, többet lát a munkásemberbe, mint amire az a valóságban lenni képes. A kutatás tehát rámutatott, hogy a fényesen tündöklő szlogenek mögött a valóságban a munkások hatalma oly csekély volt az államszocializmus időszakájában, hogy „nemhogy a társadalom változtatására, de még csak saját életük változtatására sem rendelkeztek képességgel” (H. Sas 1995: 118).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- H. Sas J. (1995) *Szubjektív történelem, 1980–1994*. Budapest: Szociológiai Kutató Intézet, Societas Alapítvány.
- Valuch T. (2005) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Valuch T. (2012) Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. In *Korall* 49: 5–16.